

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДЕСЯТНИК ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 340.12

**ДИСЕРТАЦІЯ
КРИТИЧНЕ ПРАВОЗНАВСТВО: МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ**

**12.00.12 – філософія права
(081 – Право)**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В.О.Десятник
підпис

Науковий консультант
Андрєєв Дмитро Володимирович
доктор юридичних наук, доцент

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Десятник В.О. Критичне правознавство: методологічні основи. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 «Філософія права». – Національна академія внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Київ, 2018.

Дисертація присвячена актуальній, важливій науковій проблемі, яка має загальнонаціональне значення: першому, в українському правознавстві, поширенню методологічного вчення філософії науки «критичний розум» (засновник К.Р.Поппер (1902-1994) на царину української юридичної науки, враховуючи його широке розповсюдження в західноєвропейських країнах та США; першому пристосуванню цього вчення для потреб вітчизняної правознавчої науки, освіти, практики, для розгляду й вирішення правничих теоретичних та практичних проблем.

Для вирішення цієї наукової проблеми, здобувач пробно висунув логіко-методологічну, філософсько-емпіричну концептуальну теорію критично-правознавчого способу мислення - критичне правознавство.

Головні засади, теорії, висновки, ідеї, рекомендації методологічного вчення філософії науки «критичний розум» послуговували підставами для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства, які мають сприяти прогресу усіх галузей нашої юридичної науки, освіти, бути альтернативою застарілій, догматичній гегелівсько-марксистській методології, яка й досі вкрай поширена як основа нашої юриспруденції.

Основний зміст дисертації.

Основна частина дисертації складається із вступу, п'яти розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків.

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет й методи дослідження, розкрито наукову новизну, практичне

значення здобутих результатів, надано рекомендації щодо їх практичного застосування та відомості щодо їх апробації, кількості публікацій, в яких відображено основні положення дисертаційного дослідження.

В першому розділі «Формування основ критичного правознавства в контексті методологічних проблеми розвитку науки», згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум», показано: пошук достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання завершується догматизмом, що є неприйнятним для формування основ критичного правознавства; прогрес науки полягає в пробах, в усуненні помилок та в подальших пробах, керованих досвідом, набутим в ході попередніх проб та помилок, що є застосовним для критичного правознавства; вчення про пізнання завдяки індуктивній методології непотрібне в пізнавальному процесі, воно призводить до суперечностей, відтак, є неприйнятним для критичного правознавства; спростовність теорій є критерієм розмежування науки й метафізики, який є центральним елементом критичного правознавства; прагнення до достовірності (чи хоча б до ймовірності, вірогідності) теорій помилково, навіть найкращі наукові теорії є лише гіпотезами, які поки що не спростовані, але можливо будуть спростовані й замінені на кращі теорії у майбутньому; об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу.

Розділ другий дисертації відведений теоретичним витокам та ключовим напрямам дослідження засад критичного правознавства, а саме: характеристиці теорій досвіду та перевірці їх науковості, більш докладному розгляду проблеми спростовності наукових теорій, а також проблемам емпіричного базису наукових теорій та їх тимчасового підкріплення.

В розділі 3 викладено негативне ставлення методології «критичний розум» до методологій сутностей, цілостей та визначень, здобувачем вони визнані неприйнятними для критичного правознавства, оскільки ґрунтуються на так званій інтелектуальній інтуїції сутностей або «чистій феноменології»,

які, згідно обраній методології, не є, ані методом філософії, ані методом науки.

Розділ 4 присвячений епістемологічному рівню концептуалізації основ критичного правознавства. Згідно філософії науки «критичний розум», - методологія є теорією правил наукового методу. Методом науки вважається критичний гіпотетичний (гіпотетико-дедуктивний) метод припущень та спростувань як альтернатива позитивістському індуктивному чи чисто дедуктивному (некритичному) методам. Це метод сміливих, зухвалих припущень та винахідливих й рішучих спроб їх спростувати, він полягає в тому, щоб висувати теорії й піддавати їх найсуворішим випробуванням, які тільки можна винайти. Таке розуміння методології й методу науки здобувачем визнано застосовними для критичного правознавства.

Проблемам діалектичного мислення, істині та правдоподібності теорій науки, меті й завданням сучасної юридичної науки в концепції критичного правознавства відведений розділ п'ятий роботи. Методологія «критичний розум» пояснює, що діалектики помиляються, що немає потреби уникати суперечностей; примирення із суперечностями обов'язково призводить до відмови від критики, адже критика призначена для виявлення суперечностей в теорії, відтак, гегелівсько-марксистська діалектика як логічна теорія є незастосовною в критичному правознавстві. Обрана здобувачем методологічна доктрина запозичує об'єктивне, або абсолютне, поняття істини А.Тарського: висловлювання істинно, якщо й тільки якщо воно відповідає фактам. Ця доктрина запроваджує поняття правдоподібності наукової теорії, яке висловлює ідею ступеню наближення її до істини. Згідно цієї доктрини мета науки - пояснювати, а найбільш задовільним поясненням буде таке, яке допускає найсуворіші перевірки й було перевірено найсуворішим чином. Завдання науки частково теоретичне - *пояснення*, частково практичне - *передбачення*. Таке розуміння теорії істини, правдоподібності теорій, мети та

завдання науки здобувачем визнано застосовними для критичного правознавства.

Основні результати дослідження та їх наукова новизна.

В дисертації *вперше* визнані застосовними (прийнятними) для визначення змісту, формування методологічних основ критичного правознавства наступні найважливіші засади, теорії, висновки, погляди, ідеї пояснення, рекомендації, а саме: теорію зростання наукового знання (прогресу науки), яка полягає в пробах, в усуненні помилок та в подальших пробах, керованих досвідом, набутим в процесі попередніх проб та помилок; натомість, згідно досить поширених поглядів українська правознавча наука розвивається завдяки гегелівсько-марксистському методу віднайдення та розв'язання суперечностей, які містяться в поняттях та діалектичній логіці, що відкидає закон уникнення суперечностей формальної логіки та вважає суперечності не лише необхідними, а й плідними; теорії не виникають з наших спостережень й досвіду, а лише перевіряються на них; натомість, наша правознавча наука й освіта, відповідно до вчення позитивізму, слідуючи індуктивною методологією, розуміє пізнання як таке, що розпочинається із спостережень й досвіду, на основі яких потім в результаті їх узагальнення формулюються теорії; теорії (гіпотези) неможливо верифікувати – тобто встановити їх істинність й науковість шляхом підтвердження конкретними фактами, скільки б фактів не підтверджувало теорію, вона може виявитися хибною – для цього достатньо лише одного факту, який би їй суперечив; натомість наше позитивно-правниче мислення вважає, що підтвердженість теорій фактами є критерієм їх істинності й науковості; в тій мірі, в якій наукове висловлювання говорить про реальність, воно має бути спростовним, а в тій мірі, в якій воно не спростовне, воно не говорить про реальність, теорія, що не спростовна ніякою мислимою подією, є ненауковою; натомість, наша правознавча наука традиційно вважає неспростовність перевагою теорії, а не її недоліком; теорія називається

теорією досвіду чи спростовною теорією, якщо клас її потенційних спростовувачів не порожній; принцип погрішимості знання говорить про те, що ніколи не можна бути цілком упевненим в істинності тих або інших теорій; натомість, українська правознавча наука вважає методологічним монізмом встановлення достовірності (чи хоча б ймовірності, вірогідності) теорій; об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу, це означає передусім, що ніяка теорія не є недоступною для критики; натомість, в нашій правознавчій науці поширений погляд, що об'єктивність науки залежить від об'єктивності вченого; наукові теорії не підтверджувальні, але можуть бути підкріплені тимчасово поки вони витримують критику та не спростовані; натомість, наше позитивно-правниче мислення залишає поза увагою проблему тимчасового підкріплення наукових теорій; завдання науки піддавати теорії все новим й новим перевіркам; жодну теорію не можна оголошувати остаточною; так звана інтелектуальна інтуїція сутностей або чиста феноменологія не є ані методом філософії, ані методом науки; натомість, наша правознавча наука вбачають своє завдання інтелектуально-інтуїтивно проникати, заглиблюватися в сутності правничих явищ як цілостей та формулювати їх за допомогою остаточно визначень, на підставі яких, висувати достовірні чи ймовірні теорії; методологією є філософська теорія правил наукового методу, натомість, українська філософія правознавчої науки, що дотримується, здебільшого, вчення позитивізму, тлумачить методологію науки як емпіричну науку, зокрема, як діяльність дослідників, або як формальну чи навіть гегелівсько-марксистську діалектична логіку; метод соціальних наук, як й метод природничих наук, полягає у спробах запропонувати пробні вирішення тих проблем, з яких розпочалися дослідження; цей науковий критичний гіпотетико-дедуктивний метод припущень та спростувань є альтернативою позитивістському індуктивному чи чисто дедуктивному (некритичному) методам; натомість, українська правознавча наука користується індуктивним чи чисто

дедуктивним методами, які спираються на суперечливі позитивістські та природно-правничі теорії; примирення із суперечностями обов'язково призводить до відмови від критики, адже критика призначена для виявлення суперечностей в теорії; думка, що від суперечностей позбавлятися не слід, з необхідністю приводить до кінця, й науки, й критики; натомість, сучасна вітчизняна правознавча наука й до сьогодні не критично визнає основою для своєї методології застарілу й догматичну марксистсько-гегелівську діалектичну логіку, що відкидає закон уникнення суперечностей формальної логіки, та яка використовується для захисту марксистських теорій від критики; ідея істини об'єктивна, або абсолютна; висловлювання істинно, якщо й тільки якщо воно відповідає фактам (А.Тарський); однак ідея істини абсолютна не в тому сенсі, що дозволяє нам висловлюватися з «абсолютною переконливістю або упевненістю» - адже вона не дає нам критерію істинності; відтак, ідея істини абсолютна, але не можна претендувати на абсолютну безсумнівність, можна *шукати істину, але не володіти нею*: ні для якої теорії не доведена й не може бути доведена її істинність; натомість, українська філософія правознавчої науки, дотримуючись традиційних суб'єктивістських теорій істини, зокрема прагматистської теорії корисності, вважає, що істину необхідно встановлювати, доводити, виправдовувати, нею можна володіти, в неї потрібно вірити та шукає для цього надійні критерії істинності; центральне ядро всіх наших міркувань становить ідея зростання знання або, інакше кажучи, ідея наближення до істини; ця ідея закріплюється поняттям правдоподібності наукової теорії (ступеню наближення її до істини), яке висловлює ідею досягнення вичерпної істини, отже, правдоподібність об'єднує істину із змістом теорії; натомість, традиційна теорія пізнання використовує поняття ймовірності наукової теорії (ступеню наближення її до істини), яке висловлює ідею досягнення логічної достовірності за допомогою поступового зменшення інформативного змісту теорії, отже, ймовірність з'єднує істину з відсутністю змісту теорії; наша

філософія правознавчої науки, дотримуючись позиції традиційної теорії пізнання, використовує поняття вірогідності, ймовірності наукових теорій; мета науки - пояснювати, а найбільш задовільним поясненням буде таке, яке допускає найсуворіші перевірки й було перевірено найсуворішим чином; завдання науки частково теоретичне - *пояснення*, частково практичне - *передбачення*; натомість, українська правознавча наука своєю метою вважає виявлення соціальної сутності правових й державних явищ, оновлене пізнання сутності права й держави, проникнення в сутність пізнання права, необхідність пізнання сутності та визначення поняття права, занурення у сутність досліджуваних явищ, а завданням, - розробка категоріального апарату, окремих дефініцій, понять, правових конструкцій.

Водночас, для визначення змісту, формування методологічних основ критичного правознавства, здобувачем *вперше* визнані незастосовними (неприйнятними): пошук достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання; індуктивну методологію; аристотелівські методології сутностей, цілостей, визначень; гегелівсько-марксистську теорію діалектики як логічну теорію.

Основне практичне значення результатів дослідження.

Методологію «критичний розум» *рекомендується* використовувати для вирішення практичних правничих проблем за допомогою критичного наукового методу припущень та спростувань. Згідно цій методології, завдання науки частково теоретичне - пояснення, частково практичне - передбачення. Ця методологія показує, що обидва ці завдання в деякому розумінні являють собою два різні аспекти однієї й тієї ж діяльності. Різні способи пояснення всі склалися із логічної схеми - дедукції, висновком якої було пояснюване - формулювання того, що потрібно було пояснити, а передумовами - пояснююче (формулювання пояснюючих теорій та початкових умов).

Формулювання передбачень *рекомендується* аналізувати за допомогою цієї ж логічної схеми, яка використовувалась для аналізу пояснень. У той час як при пошуку пояснень дано - або відомо - пояснюване й потрібно знайти прийнятне пояснююче, при виведенні передбачень *рекомендується* рухатися у зворотному напрямку. В цьому випадку дана чи передбачається відомою теорія, а також специфічні початкові умови (відомі чи такі, що припускаються відомими, із спостережень). Знайти ж потрібно логічні висновки, які поки що не відомі із спостережень. В цьому випадку місце пояснюваного в логічній схемі займає передбачення. Тобто, з логічної точки зору виведення передбачень *рекомендується* розглядати як просте перевернення (інверсія) логічної схеми наукового пояснення.

Методологію «критичний розум» та її базову логічну схему для пояснень чи передбачень *рекомендується* для використання: (1) в змістовних (не суто методологічних дослідженнях, якою є ця робота) наукових дослідженнях при розгляді й вирішенні актуальних (не словесних) юридичних проблем різних галузей права; (2) на юридичних факультетах вищих навчальних закладів при викладанні філософсько-правничих, загальнотеоретичних, галузевих наук з методології правознавчої науки, освіти, практики, юридичної логіки.

Ключові слова: критичний розум, методологічні основи критичного правознавства, достовірність теорій, прогрес науки, індукція, спростовність, метод припущень та спростувань, діалектична логіка.

SUMMARY

V.Desiatnyk. Critical jurisprudence: methodological foundations. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Law in specialty 12.00.12 "Philosophy of Law". - National Academy of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, 2018.

The dissertation is devoted to the urgent, important scientific problem of national significance: the first, in the Ukrainian jurisprudence, the dissemination of the methodological doctrine of the philosophy of science "critical mind" (the founder of K.R.Popper (1902-1994) in the domain of Ukrainian legal science, given its wide distribution in Western European countries and the USA; the first adaptation of this doctrine for the needs of domestic law science, education, practice, for the consideration and solution of legal theoretical and practical problems.

In order to solve this scientific problem, the applicant tacitly put forward a logical-methodological, philosophical-empirical conceptual theory of a critical-legal method of thinking - critical jurisprudence.

The basic principles, theories, conclusions, ideas, recommendations of the methodological doctrine of the philosophy of science, "critical mind" served as the basis for determining the content of the methodological foundations of critical jurisprudence, which should promote the progress of all branches of our legal science, education, be an alternative to outdated, dogmatic Hegelian-Marxist methodology, which is still widespread as the basis of our jurisprudence.

The main content of the dissertation.

The main part of the dissertation consists of an introduction, five sections, conclusions to each section, general conclusions.

The introduction substantiates the relevance of the chosen topic, indicates the connection of work with scientific programs, plans, themes, defined purpose, task, object, subject and methods of research, discloses the scientific novelty, the

practical significance of the results obtained, provides recommendations for their practical application and information on their approbation, number of publications, which reflect the main provisions of the dissertation research.

The first section "Formation of the foundations of critical jurisprudence in the context of the methodological problems of the development of science", according to the methodological doctrine of the philosophy of science, "critical mind", it is shown that: the search for a reasonably substantiated sufficient basis for scientific knowledge ends with dogmatism that is unacceptable for the formation of the foundations of critical jurisprudence; the progress of science is to test, eliminate mistakes, and in subsequent trials, guided by the experience gained during previous trials and mistakes that is applicable to critical jurisprudence; the doctrine of cognition due to the inductive methodology is not necessary in the cognitive process, it leads to contradictions, therefore, is unacceptable for critical jurisprudence; the contradiction of theories is a criterion for distinguishing science and metaphysics, which is a central element of critical jurisprudence; the desire for reliability (or even probability, probability) of theories is wrong, even the best scientific theories are only hypotheses that have not yet been refuted, but may be refuted and replaced by the best theories in the future; the objectivity of science lies in the objectivity of the critical method.

The section of the second dissertation is dedicated to the theoretical sources and key areas of research of the principles of critical jurisprudence, namely: the characterization of theories of experience and verification of their scientific, more detailed consideration of the problem of the contradiction of scientific theories, as well as the problems of the empirical basis of scientific theories and their temporary reinforcement.

Section 3 describes the negative attitude of the "critical mind" methodology to the methodologies of entities, integrity and definitions; they have been found to be unacceptable by the competitor for critical jurisprudence, since they are based on the so-called intellectual intuition of entities or "pure

phenomenology", which, according to the chosen methodology, are not, either by the method of philosophy, or by the method of science.

Section 4 is devoted to the epistemological level of conceptualization of the basics of critical jurisprudence. According to the philosophy of science, "critical mind" - the methodology is the theory of rules of the scientific method. The method of science is a critical hypothetical (hypothetical-deductive) method of assumptions and refutations as an alternative to positivist inductive or purely deductive (noncritical) methods. It is a method of courageous, daring assumptions and ingenious and decisive attempts to deny them, he is to put forward theories and subjugate them to the hardest challenges that can only be invented. Such an understanding of the methodology and method of science by the applicant has been recognized as applicable to critical jurisprudence.

The problems of dialectical thinking, the truth and the plausibility of theories of science, the purpose and objectives of modern legal science in the concept of critical jurisprudence are allocated section of the fifth work. The "critical mind" methodology explains that dialectics are wrong, that there is no need to avoid contradictions; reconciliation with contradictions necessarily leads to a rejection of criticism, since criticism is intended to identify contradictions in the theory, therefore, the Hegelian-Marxist dialectic as a logical theory is inapplicable in critical jurisprudence. The methodological doctrine chosen by the bidder borrows the objective, or absolute, concept of the truth of A.Tarsky: the statement is true, if only if it corresponds to the facts. This doctrine introduces the concept of the plausibility of scientific theory, which expresses the idea of the degree of its approximation to the truth. According to this doctrine, the purpose of science is to explain, and the most satisfactory explanation will be that which allows for the most rigorous checks and has been checked in the most rigorous way. The task of science is partly theoretical - an explanation, partly practical - prediction. Such an understanding of the theory of truth, the likelihood of theories, the goals and objectives of the scientist was recognized as applicable to critical jurisprudence.

The main results of the research and their scientific novelty.

In the dissertation the following key principles, theories, conclusions, views, ideas of explanation, recommendations, namely: the theory of growth of scientific knowledge (progress of science), which consists in the samples, in the form of the methodological foundations of critical jurisprudence, is first recognized for the purpose of determining the content, the formation of the methodological foundations of critical jurisprudence. elimination of errors and in subsequent tests, guided by the experience gained in the process of preliminary trials and errors; Instead, according to the widely accepted views of Ukrainian law, science develops through the Hegelian-Marxist method of finding and resolving contradictions contained in concepts and dialectical logic that rejects the law of avoiding the contradictions of formal logic and considers contradictions not only necessary but also fruitful; Theories do not arise from our observations and experience, but only verified on them; Instead, our science of law and education, in accordance with the teaching of positivism, following the inductive methodology, understands knowledge as starting from observation and experience, on the basis of which then, as a result of their generalization, formulated theories; The theory (hypothesis) can not be verified - that is, to establish their truth and science through confirmation by concrete facts, however many facts would not confirm the theory, it may turn out to be false - for this there is only one fact that would be contradictory to it; Instead, our positive-legal thinking thinks that the confirmation of theories by facts is a criterion for their truth and science; to the extent that the scientific statement speaks of reality, it must be rebuttal, and to the extent that it is not rebuttal, it does not speak of reality; the theory that is not rebutted by any conceivable event is unscientific; Instead, our law scholars traditionally consider the imperfection of the superiority of the theory, and not its disadvantage; the theory is called the theory of experience or the rebuttal theory, if the class of its potential contradictory is not empty; the principle of the mischief of knowledge suggests that one can never be completely sure about the truth of one or another theory; Instead, Ukrainian

jurisprudence science considers methodological monism to establish the reliability (or at least probability, probability) of theories; the objectivity of science lies in the objectivity of the critical method, which means, above all, that no theory is inaccessible to criticism; Instead, in our jurisprudence, science is widespread that the objectivity of science depends on the objectivity of the scientist; scientific theories are not corroborative, but can be backed up temporarily until they are criticized and not refuted; Instead, our positive-legal thinking leaves out the problem of the temporary reinforcement of scientific theories; the task of science to subject the theory to new and new inspections; no theory can be declared final; the so-called intellectual intuition of entities or pure phenomenology are neither a method of philosophy nor a method of science; Instead, our law science sees their task intellectually intuitively penetrate, deepen in the essence of legal phenomena as integrity and formulate them with the help of definitive definitions on the basis of which to put forward reliable or probable theories; the methodology is the philosophical theory of the rules of the scientific method; instead, the Ukrainian philosophy of jurisprudence science, which holds, for the most part, the teaching of positivism, interprets the methodology of science as empirical science, in particular, as the activity of researchers, or as formal or even hegelian-Marxist dialectical logic; the method of social sciences, as well as the method of natural sciences, consists in attempts to offer trial solutions to the problems from which the research began; this scientific critical hypothetical-deductive method of assumptions and refutations is an alternative to positivist inductive or purely deductive (noncritical) methods; Instead, Ukrainian law science uses inductive or purely deductive methods based on contradictory positivist and natural-law theories; reconciliation with contradictions necessarily leads to the rejection of criticism, because criticism is intended to identify contradictions in the theory; the thought that it is not necessary to get rid of contradictions, necessarily leads to the end, both science and criticism; By contrast, modern native jurisprudence does not yet critically recognize the basis for its methodology of an outdated and dogmatic

Marxist-Hegelian dialectical logic that rejects the law of avoiding the contradictions of formal logic, which is used to protect Marxist theories from criticism; the idea of truth is objective, or absolute; the statement is true, if only if it corresponds to the facts (A.Tarsky); however, the idea of truth is not absolute in the sense that it allows us to speak with "absolute conviction or certainty" - because it does not give us a criterion of truth; therefore, the idea of truth is absolute, but one can not claim absolute doubt; one can search for the truth, but not possess it: no theory has been proved and can not be proved its truth; Instead, the Ukrainian philosophy of jurisprudence, following the traditional subjectivist theories of truth, in particular the pragmatist utility theory, believes that truth must be established, proved, justified, possessed, believed in, and sought for it by reliable criteria of truth; the central core of all our considerations is the idea of the growth of knowledge or, in other words, the idea of approaching the truth; this idea is fixed by the notion of the plausibility of scientific theory (the degree of its approach to the truth), which expresses the idea of achieving an exhaustive truth, therefore, the plausibility combines truth with the content of the theory; Instead, the traditional theory of knowledge uses the concept of the probability of scientific theory (the degree of its approach to truth), which expresses the idea of achieving logical reliability through the gradual reduction of the informative content of the theory, therefore, the probability unites the truth with the lack of the content of the theory; our philosophy of jurisprudence science, following the position of the traditional theory of knowledge, uses the concept of probability, the probability of scientific theories; the purpose of science is to explain, and the most satisfactory explanation will be that which allows for the most rigorous checks and has been checked in the most rigorous way; the problem of science is partly theoretical - an explanation, partly practical - prediction; instead, the Ukrainian law science, its purpose is to identify the social nature of legal and state events, updated knowledge of the essence of law and state, the penetration of the essence of knowledge of law, the need for knowledge of the essence and definition of the

concept of law, immersion in the essence of the phenomena studied, and the task - the development of categorical apparatus, individual definitions, concepts, legal constructs.

At the same time, in order to determine the content, the formation of methodological foundations of critical jurisprudence, the competitor was first recognized as inapplicable (inappropriate): the search for a reasonably substantiated, sufficient basis for scientific knowledge; inductive methodology; Aristotelian methodologies of entities, integrity, definitions; Hegelian-Marxist theory of dialectics as a logical theory.

The main practical value of the results of the study.

The methodology of "critical mind" is recommended to be used to solve practical legal problems by means of a critical scientific method of assumptions and refutations. According to this methodology, the task of science is partly theoretical - an explanation, partly practical - prediction. This methodology shows that both of these tasks in a sense represent two different aspects of the same activity. Different ways of explanation all consisted of a logical scheme - deduction, the conclusion of which was explained - the formulation of what was to be explained, and the prerequisites - explaining (the formulation of explanatory theories and initial conditions).

It is recommended that the wording of predictions be analyzed using the same logical scheme that was used to analyze the explanations. While in the search for explanations given - or known - explanatory and you need to find an acceptable explanatory, when deducing predictions is recommended to move in the opposite direction. In this case, is given or is supposed to be a well-known theory, as well as specific initial conditions (known or presumed to be known from observations). Finding requires logical conclusions, which are not yet known from the observations. In this case, the place to be explained in the logical scheme is prediction. That is, from the logical point of view, it is recommended to consider

the derivation of predictions as a simple inversion of the logical scheme of scientific explanation.

The methodology of "critical mind" and its basic logical scheme for explanations or predictions is recommended for use: (1) in substantive (not purely methodological research, which is this work) scientific research when considering and solving actual (not verbal) legal problems of different branches of law ; (2) at the law schools of higher educational institutions in the teaching of philosophical and legal, general-theoretical, branch sciences in the methodology of law science, education, practice, legal logic.

Key words: critical mind, methodological foundations of critical jurisprudence, reliability of theories, progress of science, induction, contradiction, method of assumptions and refutations, dialectical logic.

Список публікацій здобувача за темою дисертації.

*Наукові праці, в яких опубліковані
основні наукові результати дисертації.*

Монографія

Десятник В.О. Критичне правознавство: монографія. / Десятник В.О. – Львів: «Галич-прес». - 2017. – 224 с.

Козловський А.А. Концепція критичного правознавства в реаліях сьогодення. Рецензія на монографію Десятника В.О. «Критичне правознавство» / Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 2 (14). С. 271-281.

Статті в наукових фахових виданнях

1. Десятник В.О. Методологія давньогрецьких філософів та сучасна філософія права / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2013, N 4. С.25-30.

2. Десятник В.О. Методологічний есенціалізм та юридичне мислення / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2014, N 1. С.24-28.

3. Десятник В.О. Критика методу визначень Аристотеля та сучасна юридична наука / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2014, N 2. С.27-31.

4. Десятник В.О. Критично-правове мислення / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2014, N 3. С.17-21.

5. Десятник В.О. Критично-правове мислення: ілюзія індукції / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2014, N 4. С.12-16.

6. Десятник В.О. Критично-правове мислення: межі наукового пізнання / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2015, N 1. С.19-23.

7. Десятник В.О. Критично-правове мислення: природа наукового знання / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2015, N 2. С.11-15.

8. Десятник В.О. Критично-правове мислення: об'єктивність науки /В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2015, N 3. С.19-23.
9. Десятник В.О. Критично-правове мислення: прогрес науки /В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2015, N 4. С.19-24.
10. Десятник В.О. Критично-правове мислення: теорії науки / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права. 2016, N 1. С.36-41.
11. Десятник В.О. Проблема діалектичної логіки /В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 3. С.7-14.
12. Десятник В.О. Проблема марксистської діалектичної логіки / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 4. С.7-14.
13. Десятник В.О. Проблема науковості теорій /В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 5. С.4-11.
14. Десятник В.О. Проблема емпіричного базису наукових теорій /В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 7. С.4-11.
15. Десятник В.О. Проблема підкріплення наукових теорій /В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 8. С.4-11.
16. Десятник В.О. Проблема єдності наукового методу /В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 9. С.4-11.
17. Десятник В.О. Проблема наукового методу / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2017, N 6. С. 4-12.
18. Десятник В.О. Проблема наукового методу (схематична ілюстрація) / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2018, N 4. С. 4-11.
19. Десятник В.О. Проблеми діалектичного мислення / В.О. Десятник // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2016. - № 7. - С. 45-53.
20. Десятник В.О. Проблема обґрунтування наукового пізнання / В.О. Десятник // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2016. - № 8. - С. 7-14.

21. Десятник В.О. Проблема методології науки / В.О. Десятник // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2017. - № 11. С. 12-20.

22. Десятник В.О. Проблема правдоподібності наукових теорій / В.О. Десятник // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2018. - № 15. С. 18-26.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

1. Десятник В.О. Європейська юридична наука: критичний розум як універсальна методологія. Європейська юридична освіта та наука: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2015. С.41-49.

2. Десятник В.О. Вітчизняна правова система: критична перевірка науковості теорій. Сучасні проблеми правової системи України: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2015, Вип. 7. С.14-18.

3. Десятник В.О. Проблеми розмежування науки та ненауки. Наукові читання, присвячені пам'яті В.М.Корецького: зб. наук. праць. - К.: Видавництво Ліра-К, 2015. С. 106-112.

4. Десятник В.О. Проблема помилковості наукового знання. Сучасні виклики та актуальні проблеми права інтелектуальної власності в Україні та Європі: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2015, Вип. 5. С.29-39.

5. Десятник В.О. Проблема наукової об'єктивності. Наукові читання, присвячені пам'яті В.М.Корецького: зб. наук. праць. - Львів, «Галицька видавнича спілка», 2016. С. 115-122.

6. Десятник В.О. Проблеми мети та завдань науки. Наука та освіта: ключові питання сучасності [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 18 травня 2018 року у м. Чернігів: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ», відп. за випуск Голденблат М.А. ГО «Європейська наукова платформа». – Обухів: Друкарня «Друкарник» (ФОП Гуляєва В.М.), 2018. – Т.3. – с.101-105.

7. Десятник В.О. Проблема істинності наукових теорій. Інноваційний розвиток: освіта та наука ХХІ століття [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 червня 2018 року у м. Київ: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» / відп. за випуск Голденблат М.А. // ГО «Європейська наукова платформа». – Обухів: Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. – Т.2. – с. 8-15.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

1. Десятник В.О. Вітчизняна правова система: проблема діалектики. Сучасні проблеми правової системи України: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2016. С. 20-22.

2. Десятник В.О. Проблема методу правознавої науки. Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права». Київ, 11 листопада 2017 р. С. 89-93.

3. Десятник В.О. Проблема наукових визначень та значення термінів. Інноваційний розвиток: освіта та наука ХХІ століття [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 червня 2018 року у м. Київ: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» / відп. за випуск Голденблат М.А. // ГО «Європейська наукова платформа». – Обухів: Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. – Т.2. – с. 16-23.

З М І С Т

Анотація.....	2
Summary.....	10
Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	18
Зміст.....	22
Вступ.....	28
Розділ 1. Формування основ критичного правознавства в контексті методологічних проблем розвитку науки	51
1.1. Прогрес науки замість її достовірності.....	51
1.1.1. Пошук достатнього обґрунтування наукового пізнання.....	53
1.1.2. Класична теорія пізнання: істина очевидна.....	62
1.1.3. Інтелектуалізм та емпіризм: протилежності й подібності.....	64
1.1.4. Проблема прогресу науки - фундаментальна проблема теорії пізнання.....	70
1.1.5. Наука – це прогрес від менш глибокої проблеми до більш глибокої проблеми.....	76
1.1.6. Формування методологічних основ критичного правознавства в контексті проблеми достатнього обґрунтування наукового пізнання та проблеми прогресу науки.....	81
1.2. Основні проблеми теорії пізнання.....	84
1.2.1. Проблема індуктивної логіки.....	86
1.2.2. Переформулювання та розв’язання логічної проблеми індукції.....	91
1.2.3. Проблема меж наукового пізнання.....	95
1.2.4. Спростовність - критерій меж наукового пізнання.....	100
1.2.5. Формування методологічних основ критичного правознавства в контексті проблеми індуктивної методології та проблеми меж наукового пізнання.....	102
1.3. Розуміння науки та її об’єктивності.....	106
1.3.1. Проблема погрешимості наукового знання.....	106

1.3.2. Теорія знання, заснована на здоровому глузді.....	111
1.3.3. Проблема об'єктивності науки.....	115
1.3.4. Об'єктивність вчених.....	119
1.3.5. Формування методологічних засад критичного правознавства в контексті проблеми погрішимості наукового знання та проблеми об'єктивності науки.....	122
Висновки до першого розділу	127
Розділ 2. Теоретичні витоки та ключові напрями визначення змісту методологічних основ критичного правознавства.....	134
2.1. Характеристики теорій досвіду	134
2.1.1. Теоретична система досвіду: перевірка науковості.....	134
2.1.2. Суворо універсальні та чисельно універсальні теорії.....	136
2.1.3. Універсальні та індивідуальні поняття.....	137
2.1.4. Суворо універсальні та суворо екзистенційні теорії.....	138
2.1.5. Характеристики теорій досвіду як підстави критичного правознавства.....	141
2.2. Спростовність теорій.....	144
2.2.1. Перевірюваність теорій є їх спростовність.....	145
2.2.2. Спростовність теорій замість їх підтверджуваності.....	146
2.2.3. Визначення теорії досвіду (спростовної теорії).....	148
2.2.4. Спростовність теорій та їх спростування.....	149
2.2.5. Спростовність теорій та їх несуперечливість.....	151
2.2.6. Спростовність теорій – центральний елемент основ критичного правознавства.....	152
2.3. Проблема емпіричного базису наукових теорій.....	155
2.3.1. Базисні висловлювання та їх призначення.....	155
2.3.2. Чуттєвий досвід як емпіричний базис. Трилема Я.Фріза.....	156
2.3.3. Відносність базисних висловлювань. Розв'язання трилеми Я.Фріза...158	
2.3.4. Застосування теорії: вирішення та виправдання.....	159

2.3.5. Аналогія із процедурою суду присяжних.....	160
2.3.6. Позиція методології «критичний розум» щодо проблеми емпіричного базису теорій – одна із підстав критичного правознавства.....	163
2.4. Підкріплення наукових теорій.....	166
2.4.1. Дедуктивна перевірка теорії: четвертий шлях.....	166
2.4.2. Терміни «підкріплення», «ступінь підкріплення» теорії.....	168
2.4.3. Підкріплюваність, перевірюваність та логічна ймовірність.....	171
2.4.4. Тимчасове підкріплення наукових теорій замість їх підтвердження – одна із підстав критичного правознавства.....	173
Висновки до другого розділу	176
Розділ 3. Методології сутностей, цілостей та визначень: негативні наслідки для сучасного правознавства.....	181
3.1. Методологія сутностей.....	181
3.1.1. Походження методології сутностей.....	183
3.1.2. Методологія сутностей та методологічний номіналізм.....	185
3.1.3. Доктрина сутностей: остаточне пояснення.....	188
3.2. Методологія цілостей.....	189
3.2.1. Критика інтуїтивного проникнення в цілості.....	189
3.2.2. «Інтелектуальна інтуїція сутностей» або «чиста феноменологія»..	193
3.3. Методологія визначень.....	194
3.3.1. Аристотелеве розуміння наукового методу та прогресу науки.....	195
3.3.2. Науковий погляд щодо визначень.....	201
3.3.3. Критика дискусій про слова.....	203
3.4. Негативні наслідки для сучасного правознавства	204
3.4.1. Західноєвропейське континентальне правознавче мислення.....	204
3.4.2. Українське правознавче мислення.....	206
Висновки до третього розділу	213
Розділ 4. Епістемологічний рівень концептуалізації основ критичного правознавства	219

4.1. Теорія правил наукового методу.....	220
4.1.1. Проблема методології науки.....	220
4.1.2. Ідея методологічних правил.....	224
4.1.3. Необхідність методологічних вирішень.....	225
4.1.4. Аргументи проти методології як емпіричної науки.....	227
4.1.5. Методологічні правила як угоди.....	229
4.1.6. Методологія «критичний розум» - підстава міждисциплінарних досліджень.....	234
4.1.7. Методологія науки: етичний раціоналізм.....	237
4.1.8. Філософська теорія правил наукового методу – методологічна підстава для основ критичного правознавства.....	238
4.2. Єдність методу науки.....	243
4.2.1. Походження критичної традиції та методу науки.....	243
4.2.2. Проблема єдності методу природничих та гуманітарних наук.....	244
4.2.3. Метод усіх емпіричних наук.....	246
4.2.4. Єдність методу науки в критичному правознавстві.....	249
4.3. Критичний науковий метод припущень й спростувань.....	250
4.3.1. Критичний метод науки: стислий опис.....	251
4.3.2. Критичний метод науки: детальний опис.....	252
4.3.3. Проблема - початок наукового дослідження.....	256
4.3.4. Метод, науковий метод та його результат.....	260
4.3.5. Критичний науковий метод в правознавстві.....	262
4.3.6. Критичний науковий метод – основний метод концепції критичного правознавства.....	263
4.4. Критичний науковий метод припущень й спростувань (схематичні ілюстрації).....	266
4.4.1. Метод науки: спрощена схема.....	268
4.4.2. Діалектична схема Г.Гегеля та еволюційна схема К.Поппера.....	268
4.4.3. Метод науки: удосконалена схема.....	270

4.4.4. Схематичні ілюстрації критичного наукового методу в концепції критичного правознавства.....	272
Висновки до четвертого розділу	274
Розділ 5. Діалектичне мислення, мета й завдання сучасної юридичної науки в концепції критичного правознавства.....	280
5.1. Проблеми діалектичного мислення.....	281
5.1.1. Діалектика як теорія проб та усунення помилок.....	281
5.1.2. Діалектика як теорія історичного розвитку мислення.....	284
5.1.3. Діалектика та формальна логіка: роль суперечностей.....	287
5.1.4. Діалектика як теорія проб та усунення помилок в концепції критичного правознавства.....	291
5.2. Гегелівська діалектична логіка.....	294
5.2.1. Протистояння раціоналізму (інтелектуалізму) та емпіризму.....	295
5.2.2. Антираціоналізм Канта.....	295
5.2.3. Гегелівська філософія тотожності розуму та дійсності.....	296
5.2.4. Діалектика Гегеля та антираціоналізм Канта.....	297
5.2.5. Основні елементи гегелівської діалектики.....	298
5.2.6. Гегелівська філософія тотожності розуму та дійсності: абсурдність та неймовірність.....	303
5.2.7. Гегелівська діалектична логіка: незастосовність (неприйнятність) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства.....	304
5.3. Марксистська діалектична логіка.....	307
5.3.1. Аргументи щодо матеріалістичних передумов як основи будь-якого розвитку.....	308
5.3.2. Аргументи щодо акценту на історичному методі в соціології.....	310
5.3.3. Оцінка антидогматичної тенденції марксової діалектики.....	312
5.3.4. Політична теорія марксизму.....	313
5.3.5. Функції діалектичної логіки в структурі марксистської філософії.....	314

5.3.6. Марксистська діалектична логіка: негативні наслідки для сучасного правознавства.....	318
5.3.7. Марксистська діалектична логіка: незастосовність (неприйнятність) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства.....	320
5.4. Істина та правдоподібність.....	322
5.4.1. Теорія абсолютної, об'єктивної істини.....	322
5.4.2. Щодо понять "істинно" й "хибно".....	325
5.4.3. Теорія об'єктивної істини: відповідність фактам.....	327
5.4.4. Філософія критеріїв істини.....	330
5.4.5. Правдоподібність - наближення до істини.....	334
5.4.6. Істина та зміст теорії.....	336
5.4.7. Ступінь правдоподібності теорії.....	339
5.4.8. Істина й правдоподібність як цілі.....	340
5.4.9. Вдосконалення теорії істини та проблема правдоподібності наукових теорій в концепції критичного правознавства.....	341
5.5. Мета та завдання науки.....	345
5.5.1. Мета науки.....	345
5.5.2. Пояснення - теоретичне завдання науки.....	348
5.5.3. Формулювання передбачень – практичне завдання науки.....	351
5.5.4. Завдання та мета науковця.....	353
5.5.5. Шлях науки.....	355
5.5.6. Мета й завдання сучасної юридичної науки в концепції критичного правознавства.....	359
Висновки до п'ятого розділу	362
Загальні висновки.....	367
Список бібліографічних посилань.....	381
Додатки.....	406

Вступ

Обґрунтування вибору теми дослідження.

В сучасних умовах, коли відбувається докорінне переосмислення методологічних основ правознавства, розроблення методологічних проблем філософії права набуває особливого значення» [126, с. 23].

«Методологія пізнання (теоретичного й практичного) пов'язана чи базується на світоглядних концепціях, теоріях чи вченнях, які виробляє й розробляє філософія. Юриспруденція в сенсі методології пізнання нічого не виробляє!» [104, с. 3]. «Формула «правильна» методологія дозволяє отримати об'єктивний та істинний результат пізнання є застаріла й може виступати лише гальмом у пізнанні дійсності. Немає методологій «правильних» й «об'єктивних». Є методологія як світоглядна система кожного конкретного вченого. Тобто, вона завжди й всюди суб'єктивна» [101, с. 7]. Вибір методології – це право вченого, чи групи вчених, які працюють на ниві конкретної науки [96, с. 16]. «Методологія як учення необхідна, насамперед, вченому для розвитку наукового світогляду й, вчений не обов'язково мусить бути «правовірним» натурфілософом, позитивістом, діалектиком, психоаналітиком, синергетиком тощо» [104, с. 6].

Окрім наведених міркувань акад. Костицького М.В., він, на погляд здобувача, прийнятно вважає, що методологія – це філософське вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування – методикою [97, с. 6]. Більш повне його визначення: методологія є певним світоглядом, що ґрунтується на науковій теорії чи концепції, крізь призму якого пізнається буття світу, природні та суспільні явища. Тракткування методології як вчення про методи наукового пізнання є редуccionізмом, спрощенням, зведенням методології фактично до методики [102, с. 18]. Те, що в кандидатських й докторських дисертаціях подається, як методологія, є нічим іншим, як методикою, тобто описом того, які методи й

де застосовувались автором. У статтях чи навіть в монографіях (їх взагалі обмаль), присвячених методології юридичної науки взагалі, йдеться про якісь фрагменти цієї самої методології, й, в акад. Костицького М.В. виникає сумнів, що не лише в читача не виникає системного уявлення про методологію, але воно відсутнє також в авторів [96, с. 15].

На противагу розуміння методології акад. Костицьким М.В. як філософського вчення, акад. Рабінович П.М. розуміє методологію як емпіричне вчення, він вважає, що методологія юридичної науки — це: а) система підходів та методів, способів й засобів наукового дослідження, а також б) вчення (теорія) про їх використання при вивченні державно-правових явищ [189, с. 213].

Будь-яка юриспруденція має своїм підґрунтям певну філософію - байдуже, чи усвідомлює її юрист, відома вона йому, чи ні. Юриспруденція здобуває свого фундаментального значення лише тоді, коли вона зв'язує свої цілі з правовою філософією. Прагнення філософськи обґрунтувати свої позиції й систематизувати свої вимоги притаманне зрілій юриспруденції. Сьогодні, - стверджувала 20 років тому проф. Петрова Л.В., - вже майже ніхто з правників не ризикне відверто визнати методологічним підґрунтям юридичної науки діалектичний та історичний матеріалізм [149, с. 1]. Як показує життя, останнє твердження проф. Петрової Л.В., було передчасним й залишається таким до сьогодні. Це твердження не враховує, що так звана «матеріалістична діалектика» підтримувала в мисленні й природодослідника й соціального науковця ряд таких стереотипів, джерела яких іноді є дуже глибокими: їх долання не може здійснюватись шляхом простого заперечення марксистської філософії [120, с. 11]. До сьогодні, відзначає акад. Костицький М.В., триває «відбивання поклонів» методу чи методології матеріалістичної діалектики, як головному у науковому пізнанні. Й це при тому, що автори запевняють читача у прихильності до поліметодологічності в науковому пошуку [96, с. 16]. В юриспруденції, закликає він, потрібна революційна ревізія методології, як в теорії, так і в практиці. Не тільки практики, але й

теоретики оперують в своїх розмірковуваннях «омертвілою» інформацією, коли життя, функціонування соціуму, держави, права зводиться до спрощених логічних схем за якими реального життя не видно. Практична юриспруденція вироджується в догматику й схоластику, а для юристів-практиків головним завданням є «втиснути» розмаїття соціального життя в готові схеми, стандарти. Передумовою трансформації юриспруденції, вважає акад. Костицький М.В. є ломка старих методологічних стереотипів в теорії, осягнення й освоєння сучасних тенденцій філософії, філософії науки, новітньої методології [103, с. 34].

Українська правознавча наука та освіта й досі некритично визнає основою для своєї методології застарілу й догматичну марксистсько-гегелівську діалектику як логічну теорію. Окрім того, методологічні теорії української правознавчої науки й освіти хибно ґрунтуються на суперечливих методологічних авторитетах Досвіду чи Розуму. Спільним для цих авторитетів й методологій, що дотримуються них, є догматична орієнтація на досконале й обґрунтоване наукове знання. Водночас, ці ж методології, завдяки суб'єктивістським теоріям істини, некритично припускають доступність істини, яку, як вони вірять, можна достовірно чи ймовірно довести й шукають надійний критерій істинності.

Натомість, здобувачем обрана сучасна, альтернативна марксистсько-гегелівській методології, західна філософія науки «критичний розум» (інші назви - філософія припущень та спростувань, філософія спростовності, філософія постпозитивізму), методологічна доктрина якої вважає наукове знання гіпотетичним й погрішимим (фаллібілізм), яка дотримується теорії об'єктивної істини, до якої можна наблизитися з допомогою наукового методу пробних спроб вирішити проблеми за допомогою припущень, контрольованих суворою критикою. На відміну від традиційних доктрин, методологічне вчення філософії науки «критичний розум» не допускає ніяких догм, більш того це вчення містить в собі з необхідністю

погрішимість щодо будь-якої можливої інстанції. Тоді як традиційні теорії зводять певні інстанції - Розум або Досвід - в методологічні авторитети й намагаються виробити у них "імунітет від критики", методологія філософії науки «критичний розум» не визнає ніяких авторитетів й інстанцій непогрішимості, "архімедових опорних точок пізнання" й не допускає догматизації при вирішенні проблем. А це означає, що не існує ніяких вирішень проблем, ані належних інстанцій для такого роду вирішень, які повинні ухилятися від критики. Самі ці вирішення, повинні розумітися як конструкції гіпотетичного характеру, які можуть бути піддані критиці й ревізії. Безперервний пошук й зміна одних вирішень іншими - такий шлях руху до Істини й Прогресу, такий провідний мотив методологічного вчення філософії науки «критичний розум» [247, с. 14].

Засновником філософії науки «критичний розум» та її методологічного вчення є Карл Раймунд Поппер (1902-1994), австро-англійський філософ, один із найвидатніших філософів ХХ ст., логік, методолог, автор всесвітньо відомої праці «The Open Society and Its Enemies», 1945 р., [272; 273], («Відкрите суспільство та його вороги») [157; 158], [174; 175], фундаментальних праць «Logik der Forschung»*, 1934 р., [270], («Логіка наукового дослідження») [165], «The Poverty of Historicism», 1957 р., [274], («Злиденність історизму»), [159], [170], «Conjectures and Refutations», 1963 р., [263], («Припущення та спростування»), [176], «Objective Knowledge», 1972 р., [267], («Об'єктивне знання») [172] та численних інших праць з логіки, методології та філософії науки, зокрема, статті «The logic of the social sciences», 1962 р., [271], («Логіка соціальних наук») [166], та статті «What is Dialectic?», 1940 р., [264], («Що є діалектика?») [183]. Стаття К.Поппера «Що є діалектика?» [205, с. 67], яка містить виважену критичну оцінку

* Програмна праця К.Поппера «Логіка наукового дослідження» вперше опублікована німецькою мовою в 1934 р., проте стала правильно зрозумілою навіть на Заході лише після її перекладу самим автором англійською мовою та опублікуванню в 1959 р.; в СРСР скорочений переклад побачив світ в 1983 р., а повний – в РФ, - аж в 2005 р. – В.Д.

гегелівсько-марксистської методології, як й деякі інші його твори, перш за все «Відкрите суспільство та його вороги», «Злиденність історизму», були спрямовані не стільки західному читачеві, скільки людям, які живуть в тоталітарних режимах, зокрема, в радянській системі*. К.Поппера в радянській філософії ідеологічно звинувачували, цькували «як теоретика-антикомуніста № 1» [131, с. 5], а переклади його творів «Відкрите суспільство та його вороги», «Злиденність історизму» були виконані й опубліковані в Росії та в Україні лише після розпаду СРСР. К.Поппер постає перед нами як більш тонкий, більш вишуканий філософ емпіричного напрямку, який виступає проти наївного емпіризму позитивістів взагалі, логічних позитивістів зокрема, - справедливо відзначав Садовський В.М. в 1983 році, а далі, пославшись на Леніна, - резюмує: а коли один буржуазний філософ критикує іншого, «від цього завжди виграє матеріалізм» [202, с. 16].

Методологія «критичного розуму» широко розповсюджена в європейських англо-німецькомовних країнах серед економістів, юристів, політологів, соціологів, педагогів та психологів в якості теоретико-пізнавальної основи міждисциплінарних досліджень [247, с. 353]. В США ця методологія набула свою популярність завдяки діяльності найбільш талановитих учнів К.Поппера, - так званих попперіанців - зокрема, Томаса Куна, Імре Лакатоса, Пола Фейєрабенда, які не тільки продовжили справу свого вчителя, але деякі з них виступили навіть в якості його основних критиків. Вони представили нову філософію науки, яка стала результатом критики ними, головним чином, філософії науки логічного позитивізму. Вони вважали здійснений неопозитивістами логічний аналіз науки неплідним й недостатнім для того, щоб зрозуміти науку та її історичний розвиток.

* Місце статті К.Поппера «Що є діалектика?» - спецховище, й лише окремі «добре перевірені та ідейно підготовлені» філософи-ідеологи могли з нею ознайомитися з тим, щоб в черговій пропагандистській брошурі «прочити неграмотного буржуазного ревізіоніста». – Див. докладніше монографію Садовського В.Н. «Карл Поппер та Росія» [198, с. 79-80], знавця творчості К.Поппера, під загальною редакцією якого в РФ були перекладені майже усі фундаментальні праці К.Поппера та який неодноразово зустрічався з К.Поппером. – В.Д.

Замість логічного аналізу науки вони запропонували історичний аналіз, ґрунтуючись при цьому багато в чому на основоположні ідеї логіко-методологічної концепції К.Поппера. Вони піддали критиці, перш за все, дві позитивістські настанови - індукцію й положення про достовірний емпіричний базис науки. На історико-наукових прикладах англо-американські попперіанці показали, що наука розвивається не-індуктивно й не існує ніякого надійного емпіричного базису науки. Найбільш явний відхід від логіко-методологічної концепції К.Поппера проявив Томас Кун (1922-1996), дослідницька програма якого отримала своє вираження в його знаменитій праці «Структура наукових революцій» [113]. Найталановитішим й вірним учнем К.Поппера в англо-американській історичній школі був Імре Лакатос (1922-1974), який запропонував свою методологічну концепцію - методологію науково-дослідницьких програм. Остання проявилася в основній праці І.Лакатоса «Фальсифікація й методологія науково-дослідних програм». Наука не може, - наголошував Лакатос, - доказово обґрунтувати жодну теорію. Але не будучи здатною доказово обґрунтовувати, наука може спростовувати [117, с. 16]. Третій видатний представник англо-американської історичної школи - Пол Фейєрабенд (1924-1994), який найбільш відкрито критикував філософію критичного раціоналізму й довів до логічного кінця методологію критицизму, перетворивши її в свою протилежність - антиметодологізм [228, с. 326]. Чудова праця К.Поппера «Логіка наукового дослідження» та його стаття «Мета науки» послугували відправним пунктом й спонукальним стимулом для дослідження П.Фейєрабенда, про що відзначав він сам [228, с. 33].

Філософія К.Поппера є історичним джерелом критичного раціоналізму, в оформленні якого вільно чи мимоволі брали участь, починаючи з 1934 року, багато філософів, як позитивно, так й критично налаштовані до нього. 1934 рік - рік виходу в світ програмної роботи К.Поппера "Логіка наукового дослідження" - можна вважати роком народження критичного раціоналізму й

відродження критичного розуму після 2500-річної філософської традиції [247, с. 117].

Методологія «критичного розуму» отримала подальший розвиток також в монографії відомого німецького мислителя Ханса Альберта «Трактат про критичний розум» (1970 р.) – програмній роботі німецької філософії науки «критичний розум» [4]. Обговорюється ця методологія сучасними російськими філософами В.Садовським, В.Смірновим, З.Сокулер, А.Бродським, І.Шишковим та іншими, а також українськими філософами В.Бугровим, В.Лісовим, Д.Сепетим; описане це вчення також в численних підручниках для філософських факультетів.

Стислий огляд творів засновника філософії науки «критичний розум» К.Поппера та деяких із численних його учнів, послідовників та прихильників показує, що в них аргументовно-критично обговорюються важливі логіко-методологічні, філософсько-емпіричні проблеми.

Українська юриспруденція, слушно відзначає акад. Костицький М.В., залишилася на узбіччі цих революційних методологічних змін. Роботи постпозитивістів (*тобто представників методології «критичний розум» - В.Д.*), зокрема предтеч цієї методології, якими акад. Костицький М.В. називає її розробника К.Поппера та найвідоміших його учнів Т.Куна, І.Лакатоса, П.Фейєрабенда, залишаються поза увагою юристів [103, с. 26]. Якщо не враховувати проф. Бандуру О.О. та проф. Шевчука Р.М., які в деяких своїх публікаціях лише між іншим згадували методологію К.Поппера, роботи представників цього методологічного вчення залишаються поза увагою таких впливових українських правознавців, філософів права, як: Л.Петрова, А.Козловський, С.Максимов, М.Братасюк, П.Рабінович, М.Козюбра, М.Кельман, Ю.Оборотов, О.Ющик, М.Панов та численних інших вітчизняних правознавців, які досліджують філософсько-методологічні проблеми правознавства.

Враховуючи викладене, зокрема заклик акад. Костицького М.В., здобувач вважає актуальною, важливою наукову проблему, яка має загальнонаціональне значення: *поширення* основних засад, теорій, висновків, ідей, рекомендацій філософії науки «критичний розум», її методологічного вчення на царину української юридичної науки з огляду на їх широке розповсюдження в європейських країнах та США; *пристосування* їх для потреб вітчизняної правознавчої науки, освіти, практики з метою розгляду правничих проблем.

Для започаткування вирішення цієї наукової проблеми, здобувач, в своїх публікаціях, вперше в українському правознавстві пробно висунув логіко-методологічну, філософсько-емпіричну концептуальну теорію критично-правознавчого способу мислення, яка, спочатку була умовно названа «критично-правове мислення», а згодом - «критичне правознавство». Ця концепція є своєрідним адаптером для пристосування методології «критичний розум» для дослідження, розгляду, розв'язання не лише теоретичних, а й практичних правничих проблем. Оскільки методологічному вченню філософії науки «критичний розум» характерна єдність, послідовність, взаємозалежність усіх його поглядів, адаптація можлива як комплексна в рамках концепції «критичне правознавство», які окреслені змістом дисертації.

Концепція «критичне правознавство», розвиток якої продовжено в дисертаційному дослідженні, є альтернативою основним типам праворозуміння, тобто суперечливим теоріям природного та позитивного права. Основні типи праворозуміння, тобто природно-правниче та позитивно-правниче мислення, ґрунтуються на протилежних напрямках в загальній теорії пізнання, якими є інтелектуалізм та емпіризм. Прихильники природно-правового мислення, слідуючи теорії інтелектуалізму, з допомогою чистого дедуктивного методу та інтелектуальної інтуїції виводять теорії із чистого розуму, натомість, згідно методологічної доктрини філософії науки

«критичний розум», інтелектуальна інтуїція не є ані методом філософії, ані методом науки. Юристи-позитивісти, слідуючи теорії емпіризму, через посередництво індуктивного методу та спостережень висновують теорії із досвіду чи підтверджують їх досвідом, натомість, критично-правознавчий спосіб мислення розуміє досвід не як підставу теорій чи їх підтвердження, а як метод перевірки їх науковості шляхом спростування. Незважаючи на суперечливість основних типів праворозуміння їх методи, здебільшого, орієнтовані на традиційне розуміння раціональності, тобто на дослідження структури наукового пізнання, його достовірності, надійності, безсумнівності та спираються на суб'єктивістську теорію очевидності істини. Одна із основних ідей методологічного вчення філософії науки «критичний розум», яка запозичена концептуальною теорією «критичне правознавство» полягає в тому, що наукове правознавче дослідження може здійснюватися із застосуванням гіпотетичного (гіпотетико-дедуктивного) наукового критичного методу припущень та спростувань.

Р.Ципеліус, знаний в Європі фахівець з філософії права, назвавши метод проб та усунення помилок методом випробувального мислення, вважає, що на сьогодні він є найуспішнішим методом розумової орієнтації в світі, який застосовується не лише щодо предметів природознавства, але й у розгляді проблем права [239, с. 7]*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тема та план дисертаційного дослідження відповідають Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років (додаток 1, п. 1.1.; додаток 6, п. 6.1; додаток 10, п. 10.1), Основним напрямом наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 роки (розділи 1.2.1.; 3.1.2.; 3.3.12).

* В передмові до українського видання цитованого німецького підручника «Філософія права» його автор Р.Ципеліус проголосив, що він з методологічного боку є поширенням теорії науки К.Поппера на царину права. – В.Д.

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 26 вересня 2017 р. (протокол № 24).

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є: *поширення* основних засад, теорій, висновків, ідей, рекомендацій філософії науки «критичний розум», її методологічного вчення на царину української правознавчої науки, в межах концепції критичне правознавство, з огляду на їх широке розповсюдження в європейських країнах та США; *пристосування* цієї філософії науки та її методології для потреб вітчизняної юридичної науки, освіти й практики з метою розгляду правничих проблем.

Для досягнення вказаної мети в дисертації передбачається здійснити опис, пояснення, надати характеристики, виявити відмінності, вирішити питання про визнання застосовними (прийнятними) чи незастосовними (неприйнятними) для визначення змісту, формування методологічних основ критичного правознавства засад, теорій, висновків, ідей, оцінок, пояснень, рекомендацій філософії науки «критичний розум», її методологічного вчення та інших методологічних доктрин щодо наступних філософсько-методологічних проблем, а саме:

- зростання наукового знання (прогресу науки);
- пошуку достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання;
- пізнання з допомогою індуктивної методології;
- спростовності як критерію розмежування емпіричної науки та метафізики;
- розуміння наукового знання та об'єктивності науки;
- характеристики емпіричної науки, вимог до неї, способів її перевірки, визначення теорії досвіду чи спростовної теорії, правил її спростування, емпіричного базису наукових теорій та їх тимчасового підкріплення;
- аристотелівських методологій сутностей, цілостей та визначень;

- методології науки як теорії правил наукового методу, єдності методу науки, наукового критичного методу припущень й спростувань та його схематичних ілюстрацій;

- діалектики як теорії проб та усунення помилок;
- гегелівсько-марксистської діалектики як логічної теорії;
- теорій істини та правдоподібності наукових теорій;
- мети та завдання науки.

Об'єкт дослідження - основні ідеї, висновки методології «критичний розум» та інших методологічних доктрин філософії науки.

Предмет дослідження – визначення змісту, формування методологічних основ критичного правознавства на підставі основних ідей та висновків методології «критичний розум».

Методи дослідження. З урахуванням практичного та наукового досвіду здобувача як правника, його світогляду, завдяки критичному методу порівняльного аналізу, дотримуючись закону уникнення суперечностей формальної логіки, здобувачем отриманий найголовніший результат дисертації - обране методологічне вчення філософії науки «критичний розум» (*засновник К.Поппер*) для потреб української правознавчої науки, освіти й практики.

Порівняння здійснювалося, здебільшого, між наступними методологічними вченнями, доктринами та їх методами:

(1) класичний (некритичний) розум (*Р.Декарт*), більш вдалою назвою для нього, вважав К.Поппер, був би інтелектуалізм, яке висновує достовірне, безсумнівне, надійне наукове знання із самоочевидних ідей розуму, без звернення до досвіду, завдяки інтелектуальній інтуїції з допомогою чистого дедуктивного методу;

(2) гегелівська філософія тотожності, відновлений інтелектуалізм на іншій підставі - «розумне дійсно й дійсне розумно», прихильники якої стверджують, що розум та дійсність тотожні;

(3) класичний емпірицизм (*Ф.Бекон*), та одна із його останніх версій логічний позитивізм, яке висновує достовірне, безсумнівне, надійне наукове знання із досвіду, без звернення до розуму, завдяки спостереженням з допомогою індуктивного методу;

(4) досить розповсюджена й дотепер доктрина Аристотеля «інтелектуальна інтуїція сутностей», поширювана Г.Гегелем, а пізніше Е.Гуссерлем, який назвав її «чистою феноменологією», послідовники якої думають, що справжнє наукове знання приховане в сутності чи природі речей, в цілісність яких необхідно проникнути, відкрити її, сформулювати її визначення, на підставі якого вибудувати достовірні, безсумнівні, надійні наукові теорії; здійснювати цю пізнавальну операцію пропонується завдяки інтелектуальній інтуїції, яка вважається методом науки чи методом філософії;

(5) гегелівсько-марксистська діалектика як логічна теорія, що відкидає закон уникнення суперечностей формальної логіки, та яка використовується для захисту марксистських теорій від критики;

(6) «критичний розум» та його методологічне вчення (*засновник К.Поппер*), яке вважає наукове знання здогадками, припущенням, гіпотезами; нове гіпотетичне знання пропонує здобувати з допомогою критичного наукового методу проб й усунення помилок, гіпотетичного (гіпотетико-дедуктивного) методу припущень та спростувань; цей метод є альтернативою чистому дедуктивному методу інтелектуалізму та індуктивному методу емпірицизму; інтелектуальна інтуїція не вважається, ані методом науки, ані методом філософії; досвід та спостереження вважаються не підставою для підтвердження й виведення наукових теорій, а методом для їх критичної перевірки й можливого спростування.

В межах запропонованої здобувачем пробної концепції «критичне правознавство», що детально визначені у підсумках до усіх підрозділів дослідження, висновках до кожного розділу дисертації, загальних висновках,

найважливіших результатах, що винесені на захист, через призму обраного вчення розглянуті основні методологічні проблеми й здобуті наступні результати:

- пошук достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання є незастосовним (неприйнятним) для визначення змісту, формування методологічних основ критичного правознавства; теорія зростання наукового знання (прогресу науки) є застосовною для методології критичного правознавства; індуктивна методологія є незастосовною в критичному правознавстві; спростовність є критерієм для визначення науковості юридичних теорій; помилковим є прагнення до достовірності чи хоча б ймовірності правознавчих теорій; об'єктивність правознавчих теорій полягає в об'єктивності критичного методу (розділ 1);

- неспростовність правничої теорії є її недоліком; юридична теорія є теорією досвіду чи спростовною, якщо клас її потенційних спростовувачів не порожній: кожна перевірка правознавчої теорії, що закінчується її підкріпленням або її спростуванням, повинна зупинитися на тому чи іншому базисному (поодинокому) висловлюванні, яке вирішило визнати прийнятним; наукові правознавчі теорії не підтверджувальні, але можуть бути підкріплені тимчасово поки вони витримують критику та не спростовані (розділ 2);

- так звана інтелектуальна інтуїція сутностей або чиста феноменологія не є, ані методом філософії, ані методом науки; методології сутностей, цілостей, визначень є незастосовними (неприйнятними) для визначення змісту, формування методологічних основ критичного правознавства (розділ 3);

- методологія є теорією правил наукового методу; метод соціальних наук, як й метод природничих наук, полягає у спробах запропонувати пробні вирішення тих проблем, з яких розпочалися дослідження; у звичайних випадках, тобто у всіх випадках, коли число

можливих теорій нескінченно, критичний гіпотетико-дедуктивний метод припущень та спростувань не може допомогти визначити напевно, яка з теорій істинна, як не може цього й ніякий інший метод; він залишається застосовним, хоча й не дає остаточного вирішення (розділ 4);

- думка, що від суперечностей позбавлятися не слід, з необхідністю призводить до кінця, й науки, й критики; гегелівсько-марксистська діалектика як логічна теорія незастосовна (неприйнятна) для визначення змісту, формування методологічних основ критичного правознавства; ідея істини об'єктивна, або абсолютна; висловлювання істинно, якщо й тільки якщо воно відповідає фактам; ідея наближення до істини закріплюється поняттям правдоподібності наукової теорії, тобто ступеню наближення її до істини; мета науки - пояснювати, а найбільш задовільним поясненням буде таке, яке допускає найсуворіші перевірки й було перевірено найсуворішим чином (розділ 5).

Наукова новизна результатів дослідження.

Вперше в українському правознавстві, в дисертаційному дослідженні, здійснено *поширення* основних засад, теорій, висновків, поглядів, ідей, пояснень, рекомендацій методологічного вчення філософії науки «критичний розум» на царину української правознавчої науки, їх *приспосовано* для потреб юридичної науки, освіти, практики, в межах концепції критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

(А) В дисертації *вперше* визнані застосовними (прийнятними) для визначення змісту, формування методологічних основ критичного правознавства наступні найважливіші засади, теорії, висновки, погляди, ідеї пояснення, рекомендації, а саме:

- теорію зростання наукового знання (прогресу науки), яка полягає в пробах, в усуненні помилок та в подальших пробах, керованих досвідом, набутим в процесі попередніх проб та помилок; натомість, згідно досить поширених поглядів українська правознавча наука розвивається завдяки

гегелівсько-марксистському методу віднайдення та розв'язання суперечностей, які містяться в поняттях та діалектичній логіці, що відкидає закон уникнення суперечностей формальної логіки та вважає суперечності не лише необхідними, а й плідними.

- теорії не виникають з наших спостережень й досвіду, а лише перевіряються на них; натомість, наша правознавча наука й освіта, відповідно до вчення позитивізму, слідуючи індуктивною методологією, розуміє пізнання як таке, що розпочинається із спостережень й досвіду, на основі яких потім в результаті їх узагальнення формулюються теорії;

- теорії (гіпотези) неможливо верифікувати – тобто встановити їх істинність й науковість шляхом підтвердження конкретними фактами; скільки б фактів не підтверджувало теорію, вона може виявитися хибною – для цього достатньо лише одного факту, який би їй суперечив; якщо шукати підтвердження теорії, то можна знайти скільки-завгодно підтверджень для майже будь-якої хибної теорії, тому потрібно шукати не факти, які підтверджують теорії, а факти, які її спростовують; натомість наше позитивно-правниче мислення вважає, що підтверджуваність теорій фактами є критерієм їх істинності й науковості;

- в тій мірі, в якій наукове висловлювання говорить про реальність, воно має бути спростовним, а в тій мірі, в якій воно не спростовне, воно не говорить про реальність, теорія, що не спростовна ніякою мислимою подією, є ненауковою; натомість, наша правознавча наука традиційно вважає неспростовність перевагою теорії, а не її недоліком;

- теорія називається теорією досвіду чи спростовною теорією, якщо вона точно поділяє клас всіх можливих базисних висловлювань на два наступних не порожніх підкласи: по-перше, клас всіх тих базисних висловлювань, з якими вона несумісна (які вона усуває або забороняє), цей клас називається класом *потенційних спростовувачів* теорії; й, по-друге, клас тих базисних висловлювань, які їй не суперечать (які вона "допускає"); більш

коротко - теорія спростовна, якщо клас її потенційних спростовувачів не порожній;

- наполягання на суворому доказі чи суворому спростуванні в області емпіричних наук означає неможливість отримати з досвіду користі та пізнати міру своєї помилки; в науці не можуть існувати висловлювання, які не можна було б перевірити, а отже, в ній не може бути й висловлювань, які не можна було б спростувати, спростувавши деякі із їхніх наслідків;

- принцип погрішимості знання говорить про те, що ніколи не можна бути цілком упевненим в істинності тих або інших теорій; навіть найкращі наукові теорії є лише гіпотезами, які поки що не спростовані, але можливо будуть спростовані й замінені на кращі теорії у майбутньому; натомість, українська правознавча наука вважає методологічним монізмом встановлення достовірності (чи хоча б ймовірності, вірогідності) теорій;

- об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу, це означає передусім, що ніяка теорія не є недоступною для критики; натомість, в нашій правознавчій науці поширений погляд, що об'єктивність науки залежить від об'єктивності вченого;

- наукові теорії є здогадками чи припущеннями; замість доведення, обґрунтування, підтвердження, наукові теорії потребують критики та спростування шляхом дедуктивних виведень; наукові теорії не підтверджувальні, але можуть бути підкріплені тимчасово поки вони витримують критику та не спростовані; натомість, наше позитивно-правниче мислення залишає поза увагою проблему тимчасового підкріплення наукових теорій;

- завдання науки піддавати теорії все новим й новим перевіркам; жодну теорію не можна оголошувати остаточною; так звана інтелектуальна інтуїція сутностей або чиста феноменологія не є ані методом філософії, ані методом науки; натомість, наша правознавча наука вбачають своє завдання інтелектуально-інтуїтивно проникати, заглиблюватися в сутності правничих

явищ як цілостей та формулювати їх за допомогою остаточних визначень, на підставі яких, висувати достовірні чи ймовірні теорії;

- методологією є філософська теорія правил наукового методу, натомість, українська філософія правознавчої науки, що дотримується, здебільшого, вчення позитивізму, тлумачить методологію науки як емпіричну науку, зокрема, як діяльність дослідників, або як формальну чи навіть гегелівсько-марксистську діалектичну логіку;

- метод соціальних наук, як й метод природничих наук, полягає у спробах запропонувати пробні вирішення тих проблем, з яких розпочалися дослідження; цей науковий критичний гіпотетико-дедуктивний метод припущень та спростувань є альтернативою позитивістському індуктивному чи чисто дедуктивному (некритичному) методам; натомість, українська правознавча наука користується індуктивним чи чисто дедуктивним методами, які спираються на суперечливі позитивістські та природно-правничі теорії;

- примирення із суперечностями обов'язково призводить до відмови від критики, адже критика призначена для виявлення суперечностей в теорії; думка, що від суперечностей позбавлятися не слід, з необхідністю приводить до кінця, й науки, й критики; натомість, сучасна вітчизняна правознавча наука й до сьогодні не критично визнає основою для своєї методології застарілу й догматичну марксистсько-гегелівську діалектичну логіку, що відкидає закон уникнення суперечностей формальної логіки, та яка використовується для захисту марксистських теорій від критики.

(Б) Водночас, для визначення змісту, формування методологічних основ критичного правознавства, здобувачем визнані незастосовними (неприйнятними): пошук достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання; вчення про пізнання з допомогою індуктивної методології; аристотелівські методології сутностей, цілостей, визначень; гегелівсько-марксистську теорію діалектики як логічну теорію:

- пошук достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання, «архімедової опорної точки пізнання», яка визначала мислення класичної методології, створює проблему, яка не витримує критики; попри те, що цей пошук завершується догматизмом, наше природно-правниче мислення, дотримуючись класичного вчення (не)критичного розуму чи інтелектуалізму, обґрунтовує підставу наукового пізнання самоочевидними ідеями розуму, інтелектуальною інтуїцією сутностей або чистою феноменологією, а наше позитивно-правниче мислення, спираючись на класичне вчення емпіризму, позитивізму, – досвідом як надійним об'єктивним критерієм;

- вчення про пізнання з допомогою індуктивної методології є хибною інтерпретацією процесу пізнання; принцип індукції містить в собі нездоланні логічні суперечності; теорії лише перевіряються на спостереженнях та досвіді, відтак, відкидається традиційне припущення, ніби би загальні наукові гіпотези виникають за допомогою процедури індуктивного виведення з окремих випадків, які гостро потребують виправдання, й замінюється припущенням, що вони суть здогадки чи припущення, й ні якого виправдання не потребують; раціональність як складова частина наукового дослідження при цьому не відкидається, як у традиційному скептицизмі, але зміщується з породження гіпотез на їх критику чи спростування, які вчиняються суворо дедуктивним чином, це означає, що хоча припущення, безумовно, «спрямовані індуктивно» (найважливіші з них - це універсальні узагальнення), вони не є виведеннями, а спростування хоча й є виведеннями, але не індуктивні; таким шляхом стає зайвою вся теорія індукції з усіма її темними місцями й суперечностями;

- аристотелівська теорія визначень й значення термінів є такою, що ґрунтується на методології сутностей, вона вважає, що за допомогою інтелектуальної інтуїції наука має проникати, заглиблюватися виявляти, розкривати сутність, справжню природу чуттєвої речі, її приховану

реальність та описувати її за допомогою визначення; згідно методології «критичний розум», так звана інтелектуальна інтуїція сутностей або «чиста феноменологія», не є ані методом філософії, ані методом науки; натомість, наша правознавча наука й досі вбачає своє найперше завдання інтелектуально-інтуїтивно проникати, заглиблюватися в сутності правничих явищ як цілостей та формулювати їх за допомогою остаточних визначень, на підставі яких, висувати достовірні чи ймовірні теорії;

- гегелівсько-марксистська теорія діалектики як логічна теорія неможлива; діалектика, точніше теорія гегелівської діалектичної тріади, встановлює, що деякі події або історичні процеси відбуваються певним типовим чином; отже, діалектика є емпірична, описова теорія; вона не перебуває ні в якій особливій спорідненості з логікою; теорія логіки є фундаментальною, оскільки, будучи загальною теорією виведення, вона постійно використовується в усіх науках; логічне виведення здійснюється відповідно до певних правил виведення; виведення загальнозначуще, якщо загальнозначуще правило виведення, на яке воно спирається; правило виведення загальнозначуще, якщо й тільки якщо воно безпомилково переносить істинність передумов (за умови, що вони істинні) на висновок; діалектика є не фундаментальною, а просто описовою теорією; вважати діалектику частиною логіки майже настільки ж недоречно, як й вважати частиною логіки, наприклад, теорію еволюції;

удосконалено:

- ідея істини об'єктивна, або абсолютна; висловлювання істинно, якщо й тільки якщо воно відповідає фактам (А.Тарський); однак ідея істини абсолютна не в тому сенсі, що дозволяє нам висловлюватися з «абсолютною переконливістю або упевненістю» - адже вона не дає нам критерію істинності; відтак, ідея істини абсолютна, але не можна претендувати на абсолютну безсумнівність, можна *шукати істину, але не володіти нею*: ні для якої теорії не доведена й не може бути доведена її істинність; натомість,

українська філософія правознавчої науки, дотримуючись традиційних суб'єктивістських теорій істини, зокрема прагматистської теорії корисності, вважає, що істину необхідно встановлювати, доводити, виправдовувати, нею можна володіти, в неї потрібно вірити та шукає для цього надійні критерії істинності;

- центральне ядро всіх наших міркувань становить ідея зростання знання або, інакше кажучи, ідея наближення до істини; ця ідея закріплюється поняттям правдоподібності наукової теорії (ступеню наближення її до істини), яке висловлює ідею досягнення вичерпної істини, отже, правдоподібність об'єднує істину із змістом теорії; натомість, традиційна теорія пізнання використовує поняття ймовірності наукової теорії (ступеню наближення її до істини), яке висловлює ідею досягнення логічної достовірності за допомогою поступового зменшення інформативного змісту теорії, отже, ймовірність з'єднує істину з відсутністю змісту теорії; наша філософія правознавчої науки, дотримуючись позиції традиційної теорії пізнання, використовує поняття вірогідності, ймовірності наукових теорій;

дістало подальшого розвитку:

- мета науки - пояснювати, а найбільш задовільним поясненням буде таке, яке допускає найсуворіші перевірки й було перевірено найсуворішим чином; завдання науки частково теоретичне - *пояснення*, частково практичне - *передбачення*; натомість, українська правознавча наука своєю метою вважає виявлення соціальної сутності правових й державних явищ, оновлене пізнання сутності права й держави, проникнення в сутність пізнання права, необхідність пізнання сутності та визначення поняття права, занурення у сутність досліджуваних явищ, а завданням, - розробка категоріального апарату, окремих дефініцій, понять, правових конструкцій.

Практичне значення результатів дослідження.

Методологію «критичний розум» *рекомендується* використовувати для вирішення практичних правничих проблем за допомогою критичного

наукового методу припущень та спростувань. Згідно цій методології, завдання науки частково теоретичне - пояснення, частково практичне - передбачення. Ця методологія показує, що обидва ці завдання в деякому розумінні являють собою два різні аспекти однієї й тієї ж діяльності. Різні способи пояснення всі склалися із логічної схеми - дедукції, висновком якої було пояснюване - формулювання того, що потрібно було пояснити, а передумовами - пояснююче (формулювання пояснюючих теорій та початкових умов).

Формулювання передбачень *рекомендується* аналізувати за допомогою цієї ж логічної схеми, яка використовувалась для аналізу пояснень. У той час як при пошуку пояснень дано - або відомо - пояснюване й потрібно знайти прийнятне пояснююче, при виведенні передбачень *рекомендується* рухатися у зворотному напрямку. В цьому випадку дана чи передбачається відомою теорія, а також специфічні початкові умови (відомі чи такі, що припускаються відомими, із спостережень). Знайти ж потрібно логічні висновки, які поки що не відомі із спостережень. В цьому випадку місце пояснюваного в логічній схемі займає передбачення. Тобто, з логічної точки зору виведення передбачень *рекомендується* розглядати як просте перевернення (інверсія) логічної схеми наукового пояснення.

Типовий випадок, який *рекомендується* використовувати також для розкриття й розлідування кримінальних правопорушень, з прикладами пояснюючої теорії та початкової умови, графічною ілюстрацією логічної схеми пояснення чи передбачення детально описаний в розділі 5.5.2, 5.5.3 дисертації.

Методологію «критичний розум» та її базову логічну схему для пояснень чи передбачень *рекомендується* для використання: (1) в змістовних (не суто методологічних дослідженнях, якою є ця робота) наукових дослідженнях при розгляді й вирішенні актуальних (не словесних) юридичних проблем різних галузей права; (2) на юридичних факультетах

вищих навчальних закладів при викладанні філософсько-правничих, загальнотеоретичних, галузевих наук з методології правознавчої науки, освіти, практики, юридичної логіки.

Методологія «критичний розум» показує, що загальні висловлювання та негативні висловлювання про існування логічно еквівалентні. Це дає можливість формулювати зазначеним чином – тобто як заборони – всі загальні теорії. Однак, ці заборони *рекомендуються* тільки юристам-практикам, а не науковцям. Вони підказують практику, як він має діяти, якщо не хоче витратити сили даремно. Для науковця ж ці заборони – виклик перевірити їх та спробувати їх спростувати; вони стимулюють його спробувати відкрити такі стани речей, які вони забороняють або заперечують.

Особистий внесок здобувача. Результати дослідження досягнуті здобувачем особисто. Результати кандидатської дисертації повторно не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертації оприлюднені автором у 9-ох доповідях на науково-практичних конференціях, зокрема, міжнародних:

VIII Наукові читання, присвячені пам'яті В.М.Корецького (м. Київ, 23 лютого 2015 р.);

IX Міжнародна науково-практична конференція «Європейська юридична освіта та наука» (м.Ужгород, 13-14 листопада 2015 р.);

VII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Київ, 26 листопада 2015 р.);

Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні виклики та актуальні проблеми права інтелектуальної власності в Україні та Європі» (м. Київ, 13 грудня 2015 р.);

IX Наукові читання, присвячені пам'яті В.М.Корецького (м.Київ, 25 лютого 2016 р.);

VIII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Київ, 24 листопада 2016 р.);

VII Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 11 листопада 2017 р.);

Міжнародна науково-практична конференція «Наука та освіта: ключові питання сучасності» (м. Чернігів, 18 травня 2018 р.);

Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток: освіта та наука XXI століття» (м. Київ, 19 червня 2018 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дослідження, що сформульовані в дисертації, відображено в 33 наукових публікаціях, зокрема, монографії, в 22 статтях у фахових виданнях України (8 із них, у фаховому виданні, яке зареєстроване та індексується в 4-ох міжнародних наукометричних каталогах; 10 - в 2-ох міжнародних наукометричних каталогах), 9-ох доповідях на міжнародних науково-практичних конференціях, трьох статтях, що додатково відображають результати дослідження, науково-практичних рекомендаціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, п'яти розділів, що містять 20 підрозділів, висновків, списку бібліографічних посилань (275 найменувань на 25 сторінках), додатків на 5 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 410 сторінок, із них основний текст - 353 сторінки (16.9 авт. арк.).

Розділ 1. Формування основ критичного правознавства в контексті методологічних проблем розвитку науки.

1.1. Прогрес науки замість її достовірності.

Традиційний підхід в філософії та методології ґрунтується на вірі в можливість існування точного достовірного знання. Цей класичний метафізичний міф про існування достовірних, надійних підстав людського знання сходить до античності, зокрема, до аристотелівського ідеалу науки, що опирається на принцип достатньої підстави [247, с. 12]. Розбіжність методології «критичний розум» з позитивістською традицією простежується по лінії ставлення до проблеми обґрунтування знання. Позитивізм вірить в можливість достовірного знання. Філософія науки «критичний розум» ж у цьому відношенні належить до зовсім іншої, прямо протилежної, традиції, стиль якої визначається такими фундаментальними положеннями, як ідея погрішимості людського знання [247, с. 104]. Різне трактування позитивістами й методологією «критичний розум» природи знання зумовила їх розбіжність в розумінні способів досягнення знання. Так, досконале, достовірне знання, яке вважалося ідеалом класичної, зокрема, позитивістської, методологічної традиції, мало у своїй основі індуктивістську методологію. Застосування індуктивного методу розглядалося навіть як критерій науковості. В ХХ столітті вдале вирішення цієї проблеми було знайдено К.Поппером. Воно полягало, насамперед, в твердженні про принципову неможливість індукції. Вихідною точкою його було положення про існування логічної асиметрії між підтвердженням та спростуванням, що означає: якщо загальні висловлювання не можуть бути доведені, проте їх можна спростувати. Це вирішення Шишков І.З. назвав коперніковим переворотом в сучасній методологічній свідомості. Якщо раніше вважали, відзначає він, що пізнання починається із спостережень й досвіду, на основі яких потім в результаті їх узагальнення формулюються твердження, то тепер, згідно нової методологічної установки, теорії не виникають із спостережень

й експериментів, а лише перевіряються на них, тобто методологія «критичний розум» не відмовляється зовсім від спостережень й експериментів, вони просто відіграють роль перевірок. Однак вона відкидає будь-яку можливість індуктивної методології, бо індуктивний процес фактично не здійснимий, це міф. Методологія «критичний розум» нічого спільного не має з позитивізмом, вона так само далека й від класичного (некритичного) раціоналізму, які орієнтовані на класичний тип раціональності, який визначається принципом достатнього (остаточного) обґрунтування [247, с. 105-108].

Українські впливові правознавці, філософи права П.Рабінович, С.Максимов, М.Козюбра, Ю.Оборотов, О.Ющик, М.Панов та численні інші дослідники дотримуються традиційних принципів про достовірність, надійність чи хоча б вірогідність, ймовірність наукового пізнання та можливість встановлення, доведення об'єктивної істини.

Згідно методології «критичний розум» філософія не повинна бути підставою для будь-яких наукових систем [183, с. 552]. Натомість, П.Рабінович, С.Максимов вважають, що в правовій сфері «стає вкрай необхідним сформулювати й використовувати таку світоглядно-філософську парадигму, яка могла б послугувати надійним концептуальним фундаментом задля наукового обґрунтування» [187, с. 230]. П.Рабінович пропонує не відходити від доведених суспільним досвідом аксіоматичних постулатів наукового пізнання, зокрема, такого, як обов'язковість встановлення об'єктивної істини, *достовірність* якої можна довести й перевірити, спираючись на такий досвід, як на її надійний об'єктивний критерій [188, с. 20], наша юридична наука рекомендує дотримуватися загальнометодологічного постулату встановлення єдиної істини, *вірогідність* якої можна довести й перевірити за посередництвом певного об'єктивного критерію [26, с. 212], [189, с. 215]. (*Виділене курсивом для порівняння мною – В.Д.*) Козюбра М.І. вказує на критерії науковості, до

яких, зокрема, відносить обґрунтованість, верифікованість та стверджує, що без відповідності цим критеріям жодна система знань на статус науки претендувати не може [95, с. 112]. Кельман М.С. дійшов висновку, що сучасна наука може розглядатися як діяльність з виробництва об'єктивного, достовірного, перевіреного, обґрунтованого знання [89, с. 7]. Сливка С.С. вважає, що методологія забезпечує отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища [215, с. 70].

Натомість, згідно методології «критичного розуму», яка дотримується теорії об'єктивної істини, ні для якої теорії не доведена й не може бути доведена її істинність [264, с. 21], [172, с. 31].

1.1.1. Пошук достатнього обґрунтування наукового пізнання.

Критичні міркування щодо теорій достовірності наукового пізнання та очевидності істини, окрім знаменитих праць засновника філософії науки «критичний розум» К.Поппера та сучасних досліджень, містяться в монографії відомого німецького мислителя Х.Альберта «Трактат про критичний розум» (1970 р.) – програмній роботі німецької філософії науки «критичний розум» [4]. Хто бажає зрозуміти сутність пізнання, пояснює він, той стикається з проблемою обґрунтування. Якщо ми прагнемо до пізнання, то хочемо виробити істинні переконання про певні області, частини або фрагменти реальності (*зокрема, про правову реальність - В.Д.*). При цьому здається зовсім природним, ніби істина й достовірність людського пізнання тісно пов'язані один з одним. (Видимість такого зв'язку, на який вказує Х.Альберт, можна помітити у висловлюваннях наших впливових правознавців, філософів права та численних інших дослідників, які вважають, що достовірність чи вірогідність об'єктивної чи єдиної істини можна довести за посередництвом певного об'єктивного критерію [188, с. 20], [26, с. 212]). Отже, зауважує Х.Альберт, з пошуком істини, - а тим самим й істинних теорій, - нерозривно пов'язаний пошук надійних підстав, а відтак, й пошук архімедової опорної точки для області пізнання. («Я буду

продовжувати йти цим шляхом до тих пір, - наполягав Р.Декарт, - поки не зумію переконатися в чому-небудь достовірному - хоча б у тому, що не існує нічого достовірного. Архімед шукав всього лише надійну й нерухому точку, щоб зрушити з місця всю Землю; так само й у мене з'являться великі надії, якщо я вигадая навіть найменшу річ, яка була б надійною й непохитною» [42, с. 21]). В ідеї абсолютного обґрунтування, передбачуваної в ході пошуку «архімедової опорної точки пізнання», явно пов'язані один з одним можливість пізнання реальності й можливість встановлення істини, отже, доступність істини. Вони пов'язані, зокрема, таким чином, що вбачається певний спосіб вирішення методологічних проблем. (Можливість встановлення, доведення об'єктивної істини допускають наші впливові правознавці, при цьому, вони стверджують, що така можливість є обов'язковою й необхідною, що вона є аксіоматичним постулатом, наукознавчою аксіомою, вона доведена реальною дослідницькою практикою багатьох поколінь учених, а перешкодою цьому є відхід від вказаних постулатів та наводять численний перелік методологічних аномалій [189, с. 20], [26, с. 212-213], [189, с. 215-219]). Щоб позначити цей спосіб вирішення методологічних проблем, продовжує Х.Альберт, було б доцільно звернутися до так званого закону достатньої підстави в силу якого ми вбачаємо, писав Г.Лейбніц, що жодне явище не може виявитися істинним або дійсним, жодне твердження справедливим без достатньої підстави, хоча ці підстави в більшості випадків зовсім не можуть бути нам відомі [118, с. 418]. Таким чином, загальним постулатом, який панував в класичному вченні про пізнання, є постійний пошук достатнього обґрунтування всіх твоїх переконань. Цей постулат достатнього обґрунтування тісно пов'язаний з більш обширним принципом - постулатом теоретичного монізму. (Постулатом теоретичного монізму можна вважати висновок наших впливових правознавців про те, що уникнення методологічних аномалій, дотримання наукознавчих постулатів, аксіом, зокрема, щодо встановлення,

доведення об'єктивної істини є необхідною передумовою плюралізації методології юридичної науки [26, с. 212-213], [189, с. 215-219]). Для області мислення, продовжує Х.Альберт, яка береться до уваги (зокрема, правознавчого мислення - В.Д.), або аналізованого фрагмента реальності (зокрема, правничої реальності - В.Д.) повинна створюватися й досить обґрунтовуватися істинна теорія, так що її істина може бути відомою. Цією концепцією раціонального мислення інспірована класична теорія пізнання, але не тільки вона. Тобто, мова жодним чином не може йти про подолання між тим цього фундаменталізму у всіх областях мислення. Навпаки, й донині він більш-менш утворює основу багатьох методологічних концепцій у філософії, науках й соціальній практиці, не завжди виказуючи себе відкрито. Вони часто розрізняються за багатьма особливостями, насамперед, у своїх відповідях на питання, як виглядає достатнє обґрунтування зокрема, в той же час вони одностайні у своєму основному принципі - у вимозі достатнього обґрунтування, фундаменті пізнання й діяльності [4, с. 35-38].

Акад. Рабінович П.М., дотримуючись індуктивної методології позитивізму, яку методологічне вчення філософії науки «критичний розум» в науковому дослідженні вважає непотрібною, достатнім обґрунтуванням називає суспільний досвід, який вважає об'єктивним критерієм, він стверджує, що за допомогою досвіду можна довести достовірність об'єктивної істини [189, с. 20]. Акад. Козюбра М.І., також дотримуючись індуктивної методології позитивізму, достатнім обґрунтуванням називає критерії науковості, до яких зазвичай відносять обґрунтованість, раціональність, верифікованість (тобто здатність бути перевіреним), стабільність. Ці критерії в наукознавчій літературі часто іменують абсолютними або конститутивними, вважає М.І.Козюбра, посилаючись на працю Целіщева В.В. «Критерії науковості», та робить висновок, що без відповідності названим критеріям жодна система знань на статус науки претендувати не може [95, с. 112].

З позицій методології «критичний розум» з таким розумінням обґрунтування погодитись неможливо через те, що підтвердити можна все, що завгодно, - це ще не свідчить про науковість. Те, що деяке твердження або система тверджень говорять про світ, проявляється не в підтверджувальності їх досвідом, а в тому, що досвід може їх спростувати. Якщо система спростовується за допомогою досвіду, значить, вона приходить в зіткнення з дійсним станом справ, але це якраз й свідчить про те, що вона щось говорить про світ [230, с. 432]. Емпірична система повинна допускати спростування шляхом досвіду [270, с. 18], [165, с. 38].

Попри те, що філософія науки «критичний розум» заперечує прагматизм як філософію науки, вона визнає, що прагматизм підкреслив щось дуже важливе - питання про те, чи має теорія будь-яке застосування, наприклад, чи володіє вона прогностичною силою? Практика неоціненна для теорії одночасно як шпора та як вуздечка: це шпора, оскільки підказує нам нові проблеми, й це вуздечка, оскільки може звести нас з неба на землю, до реальності, якщо ми заблукаємо в надто абстрактних теоретичних польотах нашої уяви [172, с. 294].

Питання про те, як виглядає достатнє обґрунтування, пояснює Х.Альберт, повинно вводити науку до логіки. Проблему логічного слідування можна розглядати як центральну тему формальної логіки. Вона дає нам відомості про те, як виглядає правильний дедуктивний аргумент та з чого він складається. Правильний дедуктивний аргумент - логічне виведення - являє собою послідовність висловлювань, передумов та висновків, між якими існують певні логічні зв'язки, а саме: в залежності від обставин висновок можна дедукціювати за допомогою логічних правил із відповідних передумов. При цьому «передумови» та «висновок» розуміються як відносно дедуктивні поняття. Вони виконують логічну роль відповідних висловлювань в рамках певної послідовності зв'язків, але не відносяться до цих висловлювань «в собі». Для нашої мети, тобто в контексті нашої проблеми

обґрунтування, пояснює Х.Альберт, представляють інтерес деякі прості зв'язки, відомі з формальної логіки: 1. За допомогою логічного виведення ніколи не можна отримати зміст. З допомогою дедуктивного методу можна до певної міри вивести з безлічі висловлювань тільки ту інформацію, яка вже міститься в них. (Іншої думки щодо ролі формальної логіки акад. Костицький М.В., він вважає, що в результаті застосування логіки як методології, знання про предмет вже є більш повним та якісним [101, с. 12]). Такий метод, продовжує Х.Альберт, призначений для того, щоб «використовувати в корисливих цілях» безліч висловлювань, а не для виробництва нової інформації. Це означає, між іншим, що з аналітичних суджень не виводяться ніякі змістовні висловлювання. 2. Правильний дедуктивний аргумент нічого не говорить про істинність його складових, правильне дедуктивне виведення гарантується тільки: а) перенесенням позитивного значення істинності - істини - від безлічі передумов до висновку, а тим самим також б) зворотним переносом негативного значення істинності - хибності - від висновку до безлічі передумов. (Ми можемо сказати, - пояснює К.Поппер, - якщо передумови істинні, а виведення правильне, то висновок має бути істинним, й, отже, якщо висновок правильного виведення хибний, то неможливо, щоб його передумови були істинні. Цей тривіальний, але вирішальний результат можна також виразити таким чином: дедуктивна логіка є не тільки теорія передачі істинності від передумов до висновку, вона є в той же час теорія зворотної передачі хибності від висновку до принаймні однієї з передумов [166, с. 308]). Завершивши екскурс до логіки, Х.Альберт пропонує повернутися до проблеми обґрунтування. Яку роль тут може відігравати, - ставить питання він, - логічне виведення? У відповідності зі сформульованим вище принципом ми можемо виходити з того, що мета процесу обґрунтування в кожному випадку повинна полягати в забезпеченні істинності відповідних висловлювань, а тим самим й висловлювань, в яких вони формулюються. Але істина - позитивне значення істинності - може бути

екстрапольована з допомогою логічного слідування. Отже, напрошується сама собою ідея досягти логічним засобами, тобто з допомогою логічних виведень, обґрунтування переконання - безлічі висловлювань або системи висловлювань - шляхом апеляції до достовірних - а тим самим й безсумнівних - підстав, а саме так, що всі складові даної множини висловлювань слідують з цієї підстави з допомогою логічних виведень. Однак якщо приймати всерйоз наш принцип, то тут же виникає наступна проблема: якщо для всього вимагають обґрунтування, то потребують обґрунтування також й знання, до яких зводиться щораз точка зору, що підлягає обґрунтуванню - або відповідна безліч висловлювань. Це веде до ситуації з трьома неприйнятними альтернативами, тобто до трилеми, яку Х.Альберт за аналогією, що виникає між нашою проблематикою та проблемою, яку намагався одного разу вирішити відомий брехун - барон, назвав трилемою Мюнхгаузена. Очевидно, тут має місце тільки вибір між: 1) регресом в нескінченність, викликаним необхідністю при пошуку підстав повертатися все далі назад, що, однак, практично не здійснено й тому не можна досягти надійної підстави; 2) логічним колом в дедукції, що виникає в силу того, що в процесі обґрунтування повертаються до висловлювань, які до цього зустрічалися вже як такі, що потребують обґрунтування, й тому в будь-якому випадку не веде ні до якої достовірної підстави; 3) перериванням процесу обґрунтування в певній точці, який хоча й здається в принципі здійсненим, але спричинив би за собою довільне скасування принципу достатнього обґрунтування. А оскільки й регрес в нескінченність, й логічне коло уявляються явно неприйнятними, то існує схильність визнати третю можливість - переривання процесу обґрунтування - вже тому, що інший вихід з цієї ситуації вважається неможливим. Щодо висловлювань, в рамках яких готові перервати процес обґрунтування, мають за звичай говорити або іншим чином так описувати самоочевидність, самообґрунтування, обґрунтування в безпосередньому знанні - в інтуїції, переживанні або

досвіді, - що готові перервати регрес обґрунтування в певній точці й призупинити дію постулату обґрунтування щодо цієї точки тим, що її проголошують «архімедовою опорною точкою пізнання». Але якщо переконання або висловлювання, яке саме не обґрунтовується, але при цьому має сприяти обґрунтуванню всіх інших, й встановлюється як достовірне, іменують твердженням, - достовірність якого відома й тому не потребує обґрунтування, - то в такому випадку наша третя можливість виявляє себе як те, що найменше слід було очікувати при вирішенні проблеми обґрунтування: як обґрунтування з допомогою апеляції до догми. Ймовірно, пошук «архімедової опорної точки пізнання» з необхідністю завершується догматизмом. Тобто постулат обґрунтування класичної методології в будь-якому випадку слід відстороняти в якому-небудь пункті. (Свого часу Б.Паскаль писав, що «істинний метод» доказів, що складається в тому, щоб «визначати всі терміни й доводити всі речення», призводить до абсурду, бо він спричинив би за собою регрес в нескінченність [148, с. 435]). Втім, ситуація по суті не зміниться й в тому випадку, якщо ввести інші, ніж методи дедуктивної логіки, способи виведення з метою здійснити регрес в обґрунтуванні. Ані застосування будь-яких індуктивних методів, ані звернення до трансцендентальної дедукції не можуть поліпшити ситуацію. Її не можна змінити принципово, навіть якщо перевести деяким чином проблему з горизонтального зрізу, тобто з аналізу зв'язку висловлювань одного й того ж мовного рівня, на вертикальний, отже, навіть якщо поставити питання про достатнє обґрунтування критеріїв застосовуваних методів виведення й кінцевих мовних або позамовних інстанцій, використовуваних як підстави виведення. Тут також з необхідністю виявляється трилема регресу в нескінченність, порочне коло й та ж сама форма догматизму, яка виявляється прийнятною в такому випадку як покірливе вирішення, оскільки інші дві альтернативи явно непридатні. Хто надалі не бажає задовольнятися догматизацією якихось висловлювань,

критеріїв або інших інстанцій, повинен буде себе запитати, чи не можна уникнути всієї цієї ситуації, що призводить з необхідністю до виникнення трилеми Мюнхгаузена. Пошук «архімедової опорної точки пізнання», резюмує Х.Альберт, який визначав мислення класичної методології, диктується формулюванням проблемної ситуації, яка не витримує критики. Не можна не помітити, що постановка проблеми також ґрунтується на передумовах, які можуть бути помилковими, а тому вводити в оману. **Проблема «архімедової опорної точки пізнання» може бути віднесена до помилково поставлених проблем [4, с. 38-42].** (*Напівжирний шрифт мій – В.Д.*)

В статті «Що є діалектика?» (1940 р.) К.Поппер, підкреслюючи важливість ролі критики й перевірки в обговоренні теорії, пояснює, що критика й перевірка йдуть рука об руку: теорія піддається критиці з різних сторін, й критика дозволяє виявити ті моменти теорії, які можуть виявитися уразливими. Перевірка ж теорії досягається за допомогою як можна більш суворого випробування цих вразливих місць [183, с. 516]. В статті «Логіка соціальних наук» (1961 р.) К.Поппер наголошує, що всяка критика полягає у спробах спростування [166, с. 300].

Х.Альберт порівнює ідею критичної перевірки теорій та ідею обґрунтування теорій. Він показує, що послідовне застосування ідеї обґрунтування - ідеї позитивного виправдання - призводить до труднощів в першу чергу через те, що повинно бути готовим відмовитися від наближення до істини в тій мірі, в якій намагаються досягти достовірності. Й, навпаки, якщо замість ідеї обґрунтування висунути ідею критичної перевірки, критичної дискусії всіх прийнятих до уваги висловлювань на основі раціональних аргументів, тоді хоча й відмовляються від очевидної достовірності, але, тим не менш, є надія наблизитися за допомогою методу проб й помилок - досвідним шляхом конструюючи перевірювані теорії та критично обговорюючи їх з позиції істотних точок зору - до істини,

зрозуміло, усвідомлюючи при цьому, що достовірності нам ніколи не досягти. Є всі підстави вважати, що прихильники ідеї обґрунтування виходили в цілому із сумісності пошуку істини й прагнення до достовірності. Тому для них принцип обґрунтування був відносно непроблематичним. Проте лише тепер в ході розвитку класичної концепції раціональності виявляються зазначені вище труднощі, що ставлять її під сумнів, внаслідок чого істотно змінюється теоретико-пізнавальна проблемна ситуація. У цій ситуації попперівський постулат критичної перевірки й заснована на ньому методологія пропонуються в якості альтернативи, здається пріоритетнішою з пізнавальної точки зору. Нове вирішення проблеми усуває труднощі, що були каменем спотикання для колишніх спроб, які були орієнтовані на ідею обґрунтування. Вирішення проблеми слідує безпосередньо з того, що принцип обґрунтування зі статусу догми - або самоочевидності (дещо саме собою зрозуміле) - перетворюється на перевірювану гіпотезу та вступає в конфронтацію з альтернативною гіпотезою, принципом перевірки. Нова концепція раціональності, втілена в принципі критичної перевірки, відрізняється від класичного вчення насамперед тим, що вона не вимагає апеляції до яких-небудь догм та не допускає догматизації у вирішенні проблем якого б не було роду - метафізичних або наукових теорій, етичних систем, історичних тез або практичних, а, отже, й політичних пропозицій. Тим самим відкидається одночасно й всяка вимога непогрішимості якоїсь інстанції на користь послідовної погрішимості (фаллібілізму). Хто приписує який-небудь інстанції - розуму, інтуїції або досвіду, совісті, волі або відчуттям, людині, групі або класу людей, наприклад, сановникам - в більш-менш обмеженій сфері знання або рішень, - непогрішимість, - фактично стверджує, що дана інстанція за відповідних обставин ніколи не може помилятися. Всяка непогрішимість (інфаллібілізм) виявляється потенційним догматизмом. Послідовний критицизм, який не допускає ніяких догм, навпаки, включає в себе з необхідністю погрішимість (фаллібілізм) стосовно

будь-якої можливої інстанції. У той час як методологія філософії «класичний розум» зводить певні інстанції - розум або відчуття - в епістемологічні авторитети, а тому вважає їх непогрішними й тим самим намагається виробити у них імунітет від критики, - в іншому випадку, мета достовірного обґрунтування виявляється недосяжною – методологія філософії «критичний розум» ж не може визнавати більше ніякої непогрішної інстанції, а, отже, законною догматизацію певних вирішень проблем. Не існує ані вирішень проблем, ані належної інстанції для них, які повинні заздалегідь ухилятися з необхідністю від критики. Можна навіть погодитися з тим, що авторитети, які мають такий імунітетом від критики, нерідко характеризуються саме так тому, що їх вирішення проблем мали б менше шансів встояти перед можливою критикою. Чим сильніше такого роду претензія, тим, ймовірно, більше підозр у тому, що за нею стоїть страх перед відкриттям помилок, а це означає - страх перед істиною [4, С. 61-63].

1.1.2. Класична теорія пізнання: істина очевидна.

Теорія очевидності істини разом із теорією несуперечності істини та прагматистською, або інструменталістською, тобто теорією, яка приймає за істину корисність, належать до суб'єктивістських теорій істини, які є суперницями об'єктивної теорії істини як відповідності фактам [176, с.375-376]*.

Теорія очевидності істини лежить в самій серцевині концепцій й Р.Декарта, й Ф.Бекона. Оптимістична теорія пізнання Р.Декарта спирається на важливу теорію - правдивості Бога. Те, що ми ясно й чітко бачимо як істину, дійсно повинно бути істиною, інакше Бог обманював би нас. Таким чином, правдивість Бога робить істину очевидною. В Ф.Бекона є схоже вчення. Його можна назвати вченням про правдивість Природи. Природа являє собою відкриту книгу. Той, хто читає її з очищеним мисленням, не

* Об'єктивна теорія істини, яка прийнята методологією «критичний розум», та суб'єктивістська прагматистська теорія істини, якої дотримується українська юридична наука, описані в розділі 5.4.1 цього дослідження. – В.Д.

може прочитати її неправильно. Помилку можна зробити лише в тому випадку, якщо мислення заражене забобонами. Останнє зауваження показує, пояснює К.Поппер, що вчення про проявленність істини змушує нас пояснювати можливість омани. Саме по собі знання, володіння істиною не вимагає пояснення. Але як можна помилятися, якщо істина очевидна? Відповідь: завдяки нашому власному гріховному небажанню бачити очевидну істину внаслідок зараженості нашого мислення забобонами, викликаними вихованням й традицією, або в силу інших злобливих впливів, які перекручують наше споконвічно чисте й невинне мислення [166, с. 21-22].

Згідно феноменологічної школи права, щоб відкрити право, пояснює проф. Козловський А.А., треба очистити свідомість від різних домішків-стереотипів, психологічних нашарувань, тобто треба здійснити феноменологічно-правову редукцію, лише тоді стають доступними ейдоси права, правові сутності апріористичної природи, що існують у поняттєвій формі [93, с. 268]*.

Х.Альберт відзначає, що класичне вчення про пізнання, розвиток якого супроводжувалося народженням новоєвропейської науки, виникло з критичного ставлення до пронизаної схоластичним мисленням традиції, яку воно намагалося подолати. Проте, загальним з цією традицією у нього був спосіб розуміння, який можна було б позначити як модель очевидності пізнання [4, с. 42]. К.Поппер вказав та те, що ядром цього нового оптимістичного розгляду можливостей пізнання було вчення про те, що істина проявляє себе. Вона може бути прихована, але вона розкривається. Якщо ж вона не розкривається сама, її можемо розкрити ми. Усунення того, що приховує істину, може бути нелегкою справою. Але як тільки оголена істина постає перед нашими очима, ми здатні її побачити, відрізнити від

* Оцінку методологією «критичний розум» феноменологічної школи див. розділ 3.2.2 «Інтелектуальна інтуїція сутностей» або «чиста феноменологія» – В.Д.

омани й здатні знати, що це - істина. Народження сучасної науки й технології було стимульовано цією оптимістичною теорією пізнання, головними глашатаями якої були Ф. Бекон та Р. Декарт. Вони вселяли думку про те, що людині не потрібно вдаватися до якого-небудь авторитету в питанні про істину, оскільки кожна людина несе в собі джерела знання - або здатність чуттєвого сприйняття, якою вона може користуватися для ретельного спостереження природи, або здатність до інтелектуальної інтуїції, яку вона може використовувати для відрізнєння істини від омани, відкидаючи будь-яку ідею, яка не сприймається інтелектом як ясна й виразна [171, с. 19].

Українські впливові правознавці, філософи права та численні інші дослідники дійшли висновку про «необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести» [26, с. 212], [189, с. 215-219], акад. П.Рабінович вважає обов'язковим встановлення навіть об'єктивної істини, не вірогідність, а навіть достовірність якої можна довести [188, с. 20].

З позицій методології «критичного розуму» в цих висновках вбачається, що українська юридична наука дотримується суб'єктивістської теорії очевидності, доступності істини, яку можна встановити й довести. Закликаючи до методологічного плюралізму, вона фактично, рекомендує методологічний монополізм чи «теоретичний монізм» (*Х.Альберт*) через те, що такий погляд нашим правознавцям здається наукознавчою аксіомою, загальнометодологічним постулатом; якщо зазначена аксіома, постулат подекуди ігнорується, пояснюють наші правознавці, виникає методологічний «хаос», еkleктизм, методологічні аномалії, обширний перелік яких наведений у висновках та рекомендаціях українських впливових правознавців, філософів права [26, с. 212-213], [189, с. 215-219].

1.1.3. Інтелектуалізм та емпіризм: протилежності й подібності.

На класичній фазі розвитку філософії Нового часу виявляються орієнтовані на модель очевидності дві версії концепції раціональності: а) класичний інтелектуалізм, що вийшов із суверенітету розуму,

інтелектуальної інтуїції, примату теоретичного знання; та б) класичний емпіризм, що підкреслює суверенітет спостереження, чуттєвого сприйняття та примат фактів. Класичний інтелектуалізм вбачається в явній формі у Р.Декарта, що вважав, що безпосереднє пізнання предметів досягається лише ясною та очевидною інтуїцією, під якою, як він прямо зазначає, розуміється «не хитке свідчення почуттів й не оманливе судження неправильно складеної уяви, а розуміння ясного та уважного розуму, настільки легке та виразне, що не залишається абсолютно ніякого сумніву щодо того, що ми розуміємо» [41, с. 84]. Потім він говорить про очевидність та достовірність інтуїції та у зв'язку з цим переходить до підтримуваного ним способу отримання опосередкованих знань, до дедукції, за допомогою якої має встановлюватися все те, «що з необхідністю виводиться з деяких інших достовірно відомих речей». Згідно з його точкою зору, до дедукції слід вдаватися тому, «що дуже багато речей, хоча самі по собі вони не є очевидними, пізнаються достовірно, якщо тільки вони виводяться з істинних та відомих принципів шляхом постійного та безперервного руху думки, яка ясно вбачає кожну окрему річ» [41, с. 85]. Отже, інтуїція дає нам безпосередній доступ до істини, а саме: насамперед до загальних істин, принципів, з яких можна отримати за допомогою дедукції нові знання. Таким чином, для інтуїтивного розуміння певних даностей в якості методу виведення пропонується дедукція. По суті, вся істина може бути досягнута шляхом взаємодії очевидної інтуїції та необхідної дедукції. Для Р.Декарта не існує іншого шляху для достовірного пізнання істини. При цьому ясність та виразність вже заздалегідь передбачаються ним в якості критеріїв істини [43, с. 259]. Для нього мета наукового методу полягає у винесенні істинних та обґрунтованих оцінок й тим самим у просуванні до впевненості та достовірності в пізнанні. При цьому абсолютно чітко вбачається зв'язок між ідеєю достатнього обґрунтування, наштовхнувши його на думку з'єднати обидва методи - інтуїцію та дедукцію - з вимогою достовірності, якою визначався його пошук

істини. Його методологічний сумнів мав винятково своєю метою очистити розум від всіх забобонів, щоб таким чином просунути до надійного фундаменту пізнання, «архімедової опорної точки пізнання», в якій створюється перша та фундаментальна достовірність для загального процесу пізнання. Класичний емпіризм вбачається в Ф.Бекона, щоправда, у формі, що мала для фактичного розвитку наукового методу менше значення, ніж для ідеології науки. Згідно з його точкою зору, тільки за допомогою чуттєвого сприйняття отримують безпосередній доступ до реальності й тим самим до істини, а саме доступ до конкретних фактів, йдучи від яких, якщо хочуть діяти напевно, можна тільки безперервно та поступово підніматися вище, так що лише наприкінці приходять до найбільш загальних аксіом [12, с. 15]. Хоча він й усвідомлював цілком недоліки чуттєвого сприйняття, але вважав, що його можна коригувати за допомогою інструменту та експерименту [12, 22]. виправлене таким шляхом чуттєве сприйняття може слугувати основою для всього подальшого процесу пізнання. Щоправда, щоб досягти за допомогою чуттєвого сприйняття достовірності, необхідно, в першу чергу, очистити розум від всіх забобонів. Цією вимогою, зауважує Х.Альберт, одночасно підривається будь-яке теоретичне передбачення результатів наступних досліджень, виноситься вердикт емпіризму, орієнтованому лише на безпосереднє розуміння фактів. Слід відмовитися від передбачень розуму на користь тлумачення природи, яке не бажає задовольнятися припущеннями та правдоподібністю, а прагне досягти достовірності певного знання. В якості методу досягнення опосередкованого знання Ф.Бекон запропонував індукцію, за допомогою якої можна, виходячи з результатів спостереження, сходити «істинними сходами, безперервними, а не переривчастими щаблями - від подробиць до менших аксіом й потім до середніх, одна вище іншої, й, нарешті, до найбільш загальних» [12, с. 61]. Таким чином, відзначає Х.Альберт, для споглядального розуміння певних даностей в якості методу виведення пропонується індукція. Зрештою істина повинна бути досяжна з

допомогою взаємодії достовірного спостереження, досягнутого за відомих умов експериментальним шляхом, та послідовною, а тому й правильною, індукцією. Як й у Р.Декарта, мета полягає у винесенні істинних та обґрунтованих оцінок й тим самим у досягненні надійності та достовірності пізнання. Так само й у Ф.Бекона можна простежити зв'язок між ідеєю достатнього обґрунтування, яка, безсумнівно, слідує із запропонованого ним з'єднання спостереження та індукції, та вимогою достовірності, характерною для його ідеалу пізнання. Х.Альберт, посилаючись на К.Поппера, справедливо вказує на фундаментальні подібності між декартовським та беконовським методами, подібності, що полягають, насамперед, в обох випадках в необхідності очистити розум від забобонів, щоб тим самим потім стало можливим досягти очевидної істини, надійної підстави пізнання, а саме проникливості розуму або чуттєвих сприймань, з яких за допомогою дедуктивного або індуктивного методів виводиться все інше [171, с. 11-58]. Відповідно до цієї точки зору, Ф.Бекон та Р.Декарт не змогли звільнити свої теорії пізнання від авторитарних рис, їм вдалося всього лише замінити колишні авторитети новими, а саме: авторитетами відчуття або інтелекту [4, с. 48-50].

Незважаючи на релігійний характер епістемології Ф.Бекона та Р.Декарта, пояснює К.Поппер, їх критика забобонів та традиційних переконань була анти-авторитарною та анти-традиціоналістською. Вони вимагали від нас усунути всі переконання, за винятком тих, істинність яких для нас очевидна. Вогонь їх критики був направлений на авторитет та традицію. Це була частина загальної боротьби проти авторитету Аристотеля та традиційної схоластики. Людям не потрібні такі авторитети, якщо вони самі здатні сприйняти істину. Однак, як вважає К.Поппер, Ф.Бекону та Р.Декарту не вдалося звільнити свої епістемологічні концепції від авторитету - не тільки тому, що вони зверталися до релігійного авторитету - Природи чи Бога, - але й із більш глибоких причин. Незважаючи на свої індивідуалістичні

схильності, вони не зважилися довіритися нашим критичним оцінкам - вашим або моїм, каже К.Поппер. Можливо, вони побоювалися, що це може призвести до суб'єктивізму та сваволі. Тим не менш, яка б не була причина, вони не змогли цілком звільнитися від авторитетів та лише замінили один авторитет - Аристотеля та Біблії - іншим. Кожен з них апелював до нового авторитету: один - до авторитету почуттів, інший - до авторитету розуму. Це означає, що їм так й не вдалося вирішити найважливішу проблему: як визнати, що пізнання є людським діянням, та в той же час не припускати, що воно індивідуальне та довільне? Ця проблема була усвідомлена та вирішена вже дуже давно - спочатку Ксенофаном, потім Демокритом та Сократом (швидше Сократом «Апології», ніж «Менона»). Вирішення полягає в осмисленні того факту, що хоча всі ми - кожен із нас та всі ми разом - часто помиляємося, проте вже сама ідея помилки та людських помилок припускає іншу ідею - ідею *об'єктивної* істини: того стандарту, від якого ми можемо відхилитися. Тому вчення про схильність людини до помилок не можна вважати частиною песимістичної епістемології. Це вчення говорить про те, що ми можемо шукати істину, об'єктивну істину, хоча занадто часто не досягаємо мети. Й із нього випливає, що якщо ми прагнемо до істини, то повинні наполегливо та завзято викривати наші помилки - за допомогою раціональної критики та самокритики [171, с. 34-35]*.

Основні типи праворозуміння, тобто природно-правниче та позитивно-правниче мислення, ґрунтуються на протилежних напрямках в загальній теорії пізнання, якими є раціоналізм (головним чином, континентальний) та емпіризм (в основному британський).

Раціоналізм та емпіризм, як зауважує Б.Рассел, існували поруч ще з часів зародження грецької цивілізації, й щоразу, коли здавалося, що один із цих напрямків стає абсолютно домінуючим, це призводило через реакцію у відповідь до нового спалаху протилежного [194, с. 235].

* Див також мою статтю «Проблема обґрунтування наукового пізнання» [72, с. 7-15] – В.Д.

К.Поппер стисло описав ці суперечності таким чином. З точки зору раціоналізму можна будувати пояснювальні наукові теорії без всякого звернення до досвіду, просто силою власного розуму, оскільки будь-яке розумне висловлювання (тобто таке, що говорить саме за себе завдяки своїй прозорості) повинно бути вірним описом фактів. Така в загальних рисах теорія, яку в історії філософії називають раціоналізмом, більш вдалою назвою для неї був би інтелектуалізм, вважає К.Поппер, її можна підсумувати (використовуючи набагато більш пізні формулювання, що належить Гегелю) словами «все розумне дійсно». (Проф. Братасюк М.Г., дотримуючись теорії інтелектуалізму, підкреслює, що принцип абсолютності, що пронизує природне право, надає його цінностям й вимогам якості *довершеності* та *незаперечності*, природне право є *істинно* правом, юснатуралістичне мислення демонструє *розумний* раціоналізм [16, с. 207,209]). (*Курсив мій – В.Д.*) На противагу цій теорії, емпіризм стверджує, що тільки досвід дозволяє нам судити про істинність або хибність наукової теорії. (Акад. Рабінович П.М., дотримуючись вчення позитивізму як різновиду емпіризму, пропонує не відходити від доведених суспільним *досвідом* аксіоматичних постулатів наукового пізнання, зокрема, такого, як обов'язковість встановлення об'єктивної істини, достовірність якої можна довести й перевірити, спираючись на такий *досвід*, як на її надійний об'єктивний критерій [189, с. 20]). (*Курсив мій – В.Д.*) Чистий розум як такий, згідно емпіризму, ніколи не може встановити істину про факти: щоб сформулювати таку істину, ми повинні вдатися до спостереження й експерименту [185, с. 533-534].

К.Поппер, нагадавши про ці суперечності між раціоналізмом та емпіризмом, слушно зазначив, що ці суперечності не додають філософії особливої честі. Натомість, він запропонував філософію науки як альтернативу класичному раціоналізму, класичному емпіризму та його пізнішої версії - позитивізму. Це означає, що концепція «критичне

правознавство», яка адаптує філософію науки «критичний розум» для потреб української філософії правознавчої науки, є альтернативою основним типам праворозуміння, тобто «діаметрально протилежним» (С.Максимов) теоріям природного та позитивного права.

1.1.4. Проблема прогресу науки – фундаментальна проблема теорії пізнання.

Однією із основних ідей сучасної західної філософії науки «критичний розум» є теорія зростання наукового знання, прогресу науки, яка принесла її розробнику К.Попперу світову популярність [165]*.

Натомість, українська філософія правознавчої науки дотримується теорій достовірності, надійності, безсумнівності, остаточності наукового пізнання, які, здебільшого, зосереджені на дослідженні структури наукового знання.

Американський науковець Г.Сколімовський справедливо вважає, що К.Поппер розходився з логічними позитивістами не в тому чи іншому конкретному питанні, а з приводу всієї концепції науки й, отже, всієї концепції людського знання. Ядро їх розбіжностей можна виразити таким питанням: який шлях до розуміння науки краще - дослідження її структури чи дослідження її зростання [214, с. 245].

Наука, філософія, раціональне мислення - всі вони повинні починати зі здорового глузду, стверджує К.Поппер. Справа не в тому, каже він, що здоровий глузд може слугувати надійним вихідним пунктом: термін «здоровий глузд», який він використовує, - дуже розпливчастий вже тому, що він позначає вельми розпливчату та мінливу річ - часто адекватні, або вірні, але часто неадекватні, або помилкові, інстинкти або думки безлічі людей. Як може така розпливчата й ненадійна річ, як здоровий глузд, послугувати нам вихідним пунктом, ставить питання К.Поппер й сам відповідає: тому що ми

* В анотації до перекладу програмної праці «Логіка наукового дослідження» В.Н.Садовский зазначає, що в цій книжці К.Поппер формулює основні засади своєї теорії зростання наукового знання, що принесла йому світову популярність. - В.Д.

не прагнемо (як наприклад Декарт, Спіноза, Локк, Берклі чи Кант) побудувати на цих «підставах» надійну систему. Будь-яку множину припущень нашого здорового глузду, - сукупність їх К.Поппер називає фоновим знанням здорового глузду, - з якого ми починаємо, можна в будь-який момент поставити під питання та піддати критиці; й часто в результаті успішної критики це припущення відкидається. У цьому випадку здоровий глузд або зазнає відповідного виправлення, або ми виходимо за його межі та замінюємо його теорією, яка в той чи інший час може здаватися деяким людям більш-менш «божевільною». Якщо для розуміння такої теорії потрібна досить тривала підготовка, може виявитися, що вона так ніколи й не буде засвоєна здоровим глуздом. Проте навіть й у цьому випадку можна вимагати, щоб ми спробували якомога більше наблизитися до ідеалу: всяка наука та всяка філософія є освічений здоровий глузд. Отже, ми починаємо зі смутного вихідного пункту та будуємо наше знання на ненадійних підставах. Разом з тим ми можемо рухатися вперед та іноді, після деякої критики, можемо побачити, що ми не мали рації; ми можемо вчитися на своїх помилках, на розумінні того, що ми припустилися помилки [172, с. 41-42].

Фундаментальною проблемою теорії пізнання є прояснення та дослідження процесу, за допомогою якого наші теорії можуть зростати й просуватися вперед [172, с. 43]. (Курсив К.Поппера. – В.Д.)

Для кращого розуміння К.Поппер порівнює свою позицію з іншими підходами. Декарт, пише він, сказав, що все залежить від надійності нашого вихідного пункту. Щоб зробити цей вихідний пункт дійсно надійним, він запропонував метод сумніву - приймати тільки те, що абсолютно безсумнівно. Після цього він почав з власного існування, яке здавалося йому безсумнівним, оскільки навіть сумнів у своєму власному існуванні, мабуть, припускає існування того, хто сумнівається. К.Поппер не претендує на подібну безсумнівність, хоча охоче визнає, що вірити в існування своєї власної мислячої істоти відповідає самому що ні на є здоровому глузду. Він

ставити під сумнів не істинність декартового вихідного пункту, а його достатність для того, що хоче на ньому побудувати Декарт, зокрема, його передбачувану безсумнівність. Локк, Берклі та навіть «скептик» Юм, їхні численні послідовники, особливо Рассел та Мур, поділяли погляд Декарта, згідно з яким суб'єктивний досвід особливо надійний й тому придатний як стійкий вихідний пункт чи підстава, однак вони спиралися в основному на досвід, пов'язаний зі спостереженнями. Отже, К.Поппер розглядає проблему знання та пізнання не так, як його попередники. Від пошуку безсумнівності як надійної основи знання, вважає він, потрібно відмовитися. Надійність та виправдання домагань на знання - не його проблема. Його проблема - це зростання знання: в якому сенсі можемо ми говорити про зростання, чи прогрес, знання та як можемо ми його досягти [172, с. 43-44].

У передмові до першого англійського видання 1959 року програмної праці "Логіка наукового дослідження" К.Поппер вкотре запропонував для обговорення тезу про те, що центральною проблемою епістемології завжди була й досі залишається проблема зростання знання. Найкращий же спосіб вивчення зростання знання - це вивчення зростання наукового знання. При цьому К.Поппер не думає, щоб вивчення зростання знання можна було замінити вивченням використання мови або дослідженням мовних систем. К.Поппер ототожнює раціональну установку з критичною. Суть такого ототожнення полягає в тому, що, яке б вирішення деякої проблеми ми не пропонували, ми відразу ж найсерйознішим чином повинні намагатися спростувати це вирішення, а не захищати його. Мало хто з нас, на жаль, дотримуються цього припису. На щастя, якщо ми самі не займаємося критикою наших міркувань, то критиці піддають нас інші. Проте їх критика буде плідною тільки в тому випадку, якщо ми сформулювали нашу проблему з усією можливою ясністю й надали вирішенню цієї проблеми досить певну форму, в якій її можна критично обговорювати. Майже усі проблеми традиційної епістемології пов'язані з проблемою зростання знання. К.Поппер

схильний заявити навіть дещо більше: від Платона до Декарта, Лейбніца, Канта, Дюгема та Пуанкаре, від Бекона, Гоббса та Локка до Юма, Мілля та Рассела розвиток теорії пізнання надихався надією на те, що вона допоможе нам не тільки дізнатися щось про знання, але й зробити певний внесок в прогрес знання, тобто в прогрес наукового знання [165, с. 15,18].

У всесвітньо відомій праці "Відкрите суспільство та його вороги" К.Поппер зазначає, що хоча в науці прикладаються всі можливі зусилля, щоб виявити істину, ми усвідомлюємо той факт, що ніколи не можемо бути впевнені, що виявили її. Минулі невдачі навчили нас не вважати, що ми отримуємо остаточні вирішення. Ми навчилися більше не перейматися з приводу краху наших наукових теорій, оскільки здатні в більшості випадків зі значним ступенем впевненості вибрати з двох теорій кращу. Ми можемо, отже, знати, що ми прогресуємо, й саме це знання для більшості з нас компенсує втрату ілюзію остаточності та достовірності наших висновків. Іншими словами, ми знаємо, що наші наукові теорії назавжди повинні залишитися тільки гіпотезами, але в багатьох важливих випадках ми можемо з'ясувати, нова гіпотеза краще старої чи ні. Справа в тому, що якщо вони різні, то вони повинні вести до різних прогнозів, які, як правило, можна перевірити експериментально. На основі такого вирішального експерименту іноді можна виявити, що нова теорія приводить до задовільних результатів там, де стара виявилася неспроможною. В результаті можна сказати, що в пошуку істини ми замінили наукову достовірність науковим прогресом. Й цей погляд на науковий метод підкріплюється розвитком самої науки. Справа в тому, що наука розвивається не шляхом поступового накопичення енциклопедичної інформації, як думав Аристотель, а рухається значно більш революційним шляхом. Вона прогресує завдяки сміливим ідеям, висування нових все більш дивовижних теорій та поваленню колишніх теорій [175, с. 19].

Прогрес науки полягає в пробах, в усуненні помилок та в подальших пробах, керованих досвідом, набутим в ході попередніх проб та помилок. Ніяку теорію ніколи не можна вважати абсолютно надійною; будь-яка теорія може стати проблематичною, наскільки б добре підкріпленою вона не здавалася зараз. Ніяка наукова теорія не є священною та недоторканою, що стоїть вище критики [172, с. 335].

Одна з вимог до хорошої пробної теорії - прогресивність, а вона виявляється в процесі критичного обговорення теорії: теорія прогресивна, якщо обговорення показує, що вона дійсно змінила проблему, яку ми хотіли вирішити, тобто якщо виниклі нові проблеми відрізняються від старих. Якщо проблеми, що виникають, відрізняються від старих, ми можемо сподіватися дізнатися багато нового, коли - у свою чергу - візьмемося за їх вирішення [172, с. 273-275].

Історія науки, подібно історії всіх людських ідей, є історією мрій, впертості та помилок. Проте наука є одним із небагатьох видів людської діяльності - можливо, єдиний, - в якому помилки піддаються систематичній критиці та з часом досить часто виправляються. Це дає нам підставу говорити, що в науці ми часто вчимося на своїх помилках та що прогрес у цій області можливий. У більшості інших областей людської діяльності існує зміна, але рідко зустрічається прогрес. У більшості областей ми навіть не знаємо, як оцінити те, що сталася зміна. В області ж науки у нас є критерій прогресу: навіть до того, як теорія буде перевірена досвідом, ми здатні сказати, чи буде ця теорія - за умови, що вона витримає певні специфічні перевірки, - поліпшенням раніше прийнятих нами теорій. Іншими словами, К.Поппер стверджує, що ми знаємо, якою повинна бути хороша наукова теорія, та навіть до її перевірки нам відомо, якого роду теорія буде ще кращою - за умови, що вона витримає певні вирішальні перевірки. Це є те (метанаукове) знання, яке дає нам можливість говорити про прогрес в науці та про раціональний вибір теорій [176, с. 361-362].

Критерій прогресу науки є надзвичайно простим та інтуїтивно зрозумілим. Він віддає перевагу тій теорії, яка повідомляє нам більше, тобто містить більшу кількість емпіричної інформації, або володіє широким змістом; яка є логічно більш суворою; яка володіє більшою пояснювальною та прогностичною силою; яка, отже, може бути більш строго перевірена за допомогою порівняння передбачуваних фактів зі спостереженнями. Коротко кажучи, резюмує К.Поппер, ми надаємо пріоритет цікавій, сміливій та високоінформативній теорії замість тривіальної теорії. Всі ці властивості, наявності яких ми вимагаємо у теорії, рівнозначні одному - більш високому ступеню емпіричного *змісту* теорії або її перевірюваності. Дослідження К.Поппером *змісту* теорії (або будь-якого висловлювання) спирається на ту просту та очевидну ідею, що інформативний зміст будь-яких двох об'єднаних висловлювань a та b (ab) завжди більше змісту будь-якої із її частин [176, с. 362-363].

Слідуючи цій логіці можна пояснити цю ідею на близьких правознавцям прикладах. Нехай a - висловлювання «Сьогодні договір буде укладено», b - висловлювання «Завтра договір буде виконаний» та ab - висловлювання «Сьогодні договір буде укладено й завтра договір буде виконаний». Очевидно, що інформативний зміст останнього висловлювання – об'єднання ab - буде перевершувати як зміст a , так й зміст b . Також очевидно, що ймовірність ab (або, що те ж саме, ймовірність істинності ab) буде меншою ймовірності кожного з його компонентів.

Цей тривіальний факт, продовжує К.Поппер, має наступний неминучий наслідок: якщо зростання знання означає, що ми переходимо до теорій із зростаючим змістом, то він повинен також означати, що ми переходимо до теорій із ймовірністю, що зменшується. Таким чином, якщо нашою метою є прогрес, або зростання знання, то висока ймовірність не може при цьому бути нашою метою: *ці дві мети несумісні*. Забобон, що змушує нас прагнути до високої ймовірності, підсумовує К.Поппер, настільки міцно укорінився в

свідомості людей, що цей тривіальний результат багато хто все ще вважає «парадоксальним». Незважаючи на існування цього простого результату, думка про те, що високий ступінь ймовірності (в сенсі обчислення ймовірностей) повинна бути чимось дуже бажаним, уявляється більшості людям настільки очевидною, що вони зовсім не розташовані оцінити її критично [176, с. 364]. (*Курсив К.Поппера. - В.Д.*)

1.1.5. Наука – це прогрес від менш глибокої проблеми до більш глибокої проблеми.

В лекції на Міжнародному конгресі з логіки, методології та філософії науки (Стенфорд, США, 1960 г.) К.Поппер, зокрема говорить, що вивчення зростання наукового знання є найбільш плідним способом вивчення зростання знання взагалі, позаяк зростання наукового знання можна вважати зростанням звичайного людського знання, вираженого в ясній та чіткій формі [176, с. 361]. Далі він пояснює, що поширеним ідеалом науки є аксіоматизована дедуктивна система. Цей ідеал домінує в європейській епістемології, яка бачить кінцеве завдання наукової діяльності в побудові аксіоматизованої дедуктивної системи. На противагу цьому ідеалу К.Поппер вважає, що вражаючі нас дедуктивні системи слід розглядати не як завершення наукової діяльності, а як один із її етапів, як важливий крок на шляху до багатшого та краще перевірюваного наукового знання. Будучи сполучними ланками або перехідними етапами наукової діяльності, дедуктивні системи виявляються зовсім необхідними, оскільки ми змушені розвивати наші теорії саме в формі дедуктивних систем. Якщо ми вимагаємо від наших теорій все кращої перевірюваності, то виявляється неминучою й вимога їх логічної строгості та більшого інформативного змісту. Усі безліч наслідків теорії повинні бути отримані дедуктивно; теорію, як правило, можна перевірити лише шляхом безпосередньої перевірки віддалених її наслідків - таких наслідків, які важко углядіти інтуїтивно. Проте, підкреслює К.Поппер, не це дивовижне за формою дедуктивне розгортання системи

робить теорію раціональною або емпіричною, а те, що ми можемо критично перевірити її, тобто зробити її предметом спростувань, що включають перевірки спостереженням, та те, що в певних випадках теорія здатна витримати цю критику та ці перевірки, причому такі перевірки, яких не змогли витримати її попередниці, та навіть ще більш суворі. Раціональність науки полягає в раціональному виборі нової теорії, а не в дедуктивному розвитку теорій. Отже, формалізація та ретельна розробка дедуктивної системи мають значно меншу цінність в порівнянні зі завданням її критики, перевірки та критичного порівняння її з суперницями [176, с. 368-369].

К.Поппер ж пропонує розглядати науку як *прогресуючу від однієї проблеми до іншої* - від менш глибокої до більш глибокої проблеми. Наукова (пояснювальна) теорія, говорить він, є не чим іншим, як спробою розв'язати певну наукову проблему, тобто проблему, пов'язану з деяким пояснення. Вважається, що наші очікування та наші теорії історично передують нашим проблемам. *Однак наука починає тільки з проблем.* Проблеми, зокрема, виникають у тих випадках, коли ми розчаруємося в наших очікуваннях або коли наші теорії приводять нас до труднощів та суперечностей. Суперечності ж можуть виникати або в деякій окремій теорії, або при зіткненні двох різних теорій, або в результаті зіткнення теорії з спостереженнями. К.Поппер наголошує, що тільки завдяки проблемі ми свідомо приймаємо теорію. Саме проблема змушує нас вчитися, розвивати наше знання, експериментувати та спостерігати. Таким чином, наука починає з проблем, а не зі спостережень, хоча спостереження можуть породити проблему, якщо вони є *несподіваними*, тобто якщо вони приходять в зіткнення з нашими очікуваннями або теоріями. Усвідомленим завданням, що стоїть перед науковцем, завжди є вирішення деякої проблеми за допомогою побудови теорії, яка вирішує цю проблему шляхом, наприклад, пояснення несподіваних або раніше не пояснених спостережень. Разом з тим кожна цікава нова теорія породжує нові проблеми - проблеми узгодження її з наявними теоріями, проблеми, пов'язані з

проведенням нових та раніше не мислимих перевірок спостереженням. Її плідність оцінюється головним чином за тими новими проблемами, які вона породжує. Отже, резюмує К.Поппер, найбільш вагомий внесок в зростання наукового знання, який може зробити теорія, складається з нових, породжуваних нею проблем. Саме тому ми розуміємо науку та зростання знання як таке, що завжди починається з проблем та завжди завершується проблемами - проблемами зростаючої глибини - та характеризується зростаючою здатністю до висунення нових проблем [176, с. 370-371]. (*Курсив К.Поппера*).

К.Поппер стверджує, що *зростання знань йде від старих проблем до нових проблем, через посередництво припущень та спростувань*. Тому ми можемо сказати, що *зростання знань йде від старих проблем до нових проблем, через посередництво припущень та спростувань*. Ї поки наша гіпотеза в змозі вижити або, принаймні, не поступається перед обличчям критики конкуруючим гіпотезам, її можна тимчасово та для проби прийняти за частину сучасного наукового знання [172, с. 249-252]. (*Курсив К.Поппера*).

Зростання знання - або процес пізнання - не є повторюваним або кумулятивним процесом, він є процес усунення помилок. Епістемологія з об'єктивної точки зору є метод (або логіка), мета якого - зростання об'єктивного знання [172, с. 143-144].

Натомість, згідно вкрай поширених поглядів українська правознавча наука й освіта розвивається через розвиток понять завдяки марксистсько-гегелівській діалектиці як логічній теорії, яка відкидає закон усунення суперечностей формальної логіки*.

Акад. Костицький М.В. вважає, що за Гегелем діалектика розуміється як метод віднайдення та розв'язання суперечностей, які містяться в поняттях [97, с. 5]. Він проаналізував витоки понять права (правності) й закону (законності) починаючи від античних часів. Він відзначає, що впродовж

* Застарілій та догматичній діалектичній логіці відведені підрозділи 1-3 розділу 5 цієї праці – В.Д.

понад двох з половиною тисячоліть у філософії права триває дискусія щодо змісту цих категорій [98, с. 9]. Акад. Костицький М.В. пояснює, що є потреба в з'ясуванні сутності понять права, відмінності їх від закону**. Поняття права (правності) та закону (законності) впродовж історії, з одного боку, взаємодіяли, доповнювали одне одного, а з іншого – перебували в постійному конфлікті. Співвідношення цих понять демонструє дію діалектичного закону єдності та боротьби протилежностей [98, с. 11]. Підсумовуючи здобутки античної філософії й філософії права, зокрема щодо трактування понять права та правності, закону й законності, акад. Костицький М.В. не вважає їх марними. Вони слугували фундаментом розвитку цих понять в епохи Ренесансу, Нового й Новітнього часу [98, с. 26].

Проф. Козловський А.А.: «... логіка у взаємодії з правом, стаючи юридичною логікою, формує право, реалізує його й в цілому є логікою розвитку права, діалектичною логікою права, проявляє себе як фундаментальна логічна константа правового пізнання й, отже загального розвитку права» [93, с. 271].

В передмові до фундаментального твору «Припущення та спростування» (1963 р.) К.Поппер пише, що нариси та лекції, з яких складена ця книжка, являють собою варіації на одну просту тему - варіації тези, яка стверджує, що *ми здатні вчитися на наших помилках*. Вони розробляють теорію знання та його зростання. Це є теорія розуму, що приписує раціональній аргументації скромну, але тим не менш важливу роль критики наших часто помилкових спроб вирішити наші проблеми. Це в той же час теорія досвіду, що приписує нашим спостереженнями настільки ж скромну й майже настільки ж важливу роль - роль перевірки, здатної допомогти нам виявити помилки. Незважаючи на те, що вона підкреслює нашу здатність помилятися, тут немає поступки скептицизму, бо вона також підкреслює той факт, що знання здатне зростати й наука може прогресувати -

** Методологіям сутностей, цілостей та визначень присвячений розділ 3 цієї праці – В.Д.

якраз завдяки тому, що ми здатні вчитися на своїх помилках. Наше знання й, зокрема, наукове знання прогресує завдяки невиправданим (й не здатним бути виправданими) очікуванням, здогадам, пробним рішенням наших проблем, завдяки *припущенням*. Ці припущення контролюються критикою, тобто спробами *спростування*, що включають в себе серйозні критичні перевірки. Вони здатні витримати ці перевірки, проте ніколи не можуть отримати позитивного виправдання: їх ніколи не можна визнати ані безумовно істинними, ані навіть «ймовірними» (у сенсі обчислення ймовірностей). Критика наших припущень має вирішальне значення: виявляючи помилки, вона дозволяє нам зрозуміти складність тієї проблеми, яку ми намагаємося вирішити. Саме так ми починаємо більш глибоко усвідомлювати нашу проблему й отримуємо можливість висувати більш зрілі рішення: саме спростування теорії, тобто якогось серйозного пробного рішення нашої проблеми, завжди являє собою крок вперед, що наближує нас до істини. Ось так ми й вчимося на наших помилках. Оскільки ми вчимося на наших помилках, наше знання зростає, хоча ми нічого не знаємо з повною упевненістю. Але тут немає підстав сумніватися в можливостях розуму, бо наше знання здатне зростати. А оскільки ми нічого не можемо знати з достовірністю, тут немає незаперечних авторитетів та немає місця самовдоволенню й марнославству. Ті наші теорії, які виявили високий ступінь стійкості щодо критики та в певний момент часу уявляються нам найкращим наближенням до істини, ніж якісь інші теорії, разом із звітами про їх перевірки можуть вважатися «наукою» певного часу. Жодну з них не можна виправдати в позитивному сенсі, тому істотним є їх критичний та прогресивний характер - той факт, що ми можемо обґрунтувати їх здатність вирішувати наші проблеми краще, ніж їхні суперниці, - який й утворює раціональність науки. У цьому, стисло каже К.Поппер, полягає фундаментальна теза, що розвивається в його книжці та яка застосовувана до

багатьох областей - від філософії та історії фізичних та соціальних наук до політичних й соціально-історичних проблем [176, с. 7].

1.1.6. Формування методологічних основ критичного правознавства в контексті (1) проблеми достатнього обґрунтування наукового пізнання та (2) проблеми прогресу науки.

(1) Класичний (не критичний) підхід ґрунтується на метафізичному міфі про можливість існування точного достовірного знання.

Згідно філософії науки «критичний розум» нова концепція раціональності, втілена в принципі критичної перевірки, відрізняється від класичного вчення насамперед тим, що вона не вимагає апеляції до яких-небудь догм та не допускає догматизації у вирішенні проблем. Тим самим відкидається одночасно й всяка вимога непогрішимості якоїсь інстанції на користь послідовної погрішимості (фаллібілізму). Всяка непогрішимість (інфаллібілізм) виявляється потенційним догматизмом. У той час як методологія філософії «класичний розум» зводить певні інстанції - розум або відчуття - в епістемологічні авторитети, а тому вважає їх непогрішними й тим самим намагається виробити у них імунітет від критики, - в іншому випадку, мета достовірного обґрунтування виявляється недосяжною – методологія філософії «критичний розум» не може визнавати більше ніякої непогрішної інстанції, а, отже, законною догматизацію певних вирішень проблем. Не існує ані вирішень проблем, ані належної інстанції для них, які повинні заздалегідь ухилятися з необхідністю від критики.

Методологія «критичний розум» аргументовано показує, що пошук достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання завершується трьома неприйнятними альтернативами: 1) регресом в нескінченність; 2) логічним колом в дедукції; 3) перериванням процесу обґрунтування в певній точці. Оскільки, й регрес в нескінченність, й логічне коло уявляються явно неприйнятними, то існує схильність визнати третю можливість - переривання процесу обґрунтування - вже тому, що інший

вихід з цієї ситуації вважається неможливим. Щодо висловлювань, в рамках яких готові перервати процес обґрунтування, мають за звичай говорити або іншим чином так описувати самоочевидність, самообґрунтування, обґрунтування в безпосередньому знанні - в інтуїції, переживанні або досвіді, - що готові перервати регрес обґрунтування в певній точці й призупинити дію постулату обґрунтування щодо цієї точки тим, що її проголошують «архімедовою опорною точкою пізнання» (*Х.Альберт*). Відтак, пошук «архімедової опорної точки пізнання», який визначав мислення класичної методології, диктується формулюванням проблемної ситуації, яка не витримує критики. Проблема «архімедової опорної точки пізнання» може бути віднесена до помилково поставлених проблем.

Українська філософія правознавчої науки в основному дотримується традиційних принципів про достовірність, надійність чи хоча б вірогідність, ймовірність наукового пізнання та можливість встановлення, доведення об'єктивної істини.

Відтак, пошук достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання неможливо поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, неможливо визнати застосовним (прийнятним) для формування методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

(2) Згідно досить поширених поглядів українська правознавча наука й освіта розвивається завдяки марксистсько-гегелівському «методу віднайдення та розв'язання суперечностей, які містяться в поняттях» (*Костицький М.В.*) та діалектичній логіці, що відкидає закон уникнення суперечностей формальної логіки та вважає суперечності необхідними (*Рабінович П.М., Козловський А.А.*).

Натомість, методологічне вчення філософії науки «критичний розум» узгоджується із законом уникнення суперечностей формальної логіки, проте,

несуперечність емпіричної теорії є важливою, але лише однією із умов її науковості.

Згідно із поглядом цього вчення, зростання наукового знання, прогрес науки полягає в пробах, в усуненні помилок та в подальших пробах, керованих досвідом, набутим в ході попередніх проб та помилок.

Найбільш вагомий внесок в зростання наукового знання, який може зробити теорія, складається з нових, породжуваних нею проблем; саме тому наука та зростання знання розуміються як такі, що завжди починається з проблем та завжди завершується проблемами - проблемами зростаючої глибини - та характеризується зростаючою здатністю до висунення нових проблем.

Зростання знань йде від старих проблем до нових проблем, через посередництво методу припущень та спростувань; й поки гіпотеза в змозі вижити або, принаймні, не поступається перед обличчям критики конкуруючим гіпотезам, її можна тимчасово та для проби прийняти за частину сучасного наукового знання.

Критерій прогресу науки є надзвичайно простим та інтуїтивно зрозумілим. Він віддає перевагу тій теорії, яка повідомляє більше, тобто містить більшу кількість емпіричної інформації, або володіє широким змістом; яка є логічно більш суворою; яка володіє більшою пояснювальною та прогностичною силою; яка, отже, може бути більш строго перевірена за допомогою порівняння передбачуваних фактів зі спостереженнями.

Методологія «критичний розум» надає пріоритет цікавій, сміливій та високоінформативній теорії замість тривіальної теорії. Всі ці властивості, наявності яких вимагається у теорії, рівнозначні одному - більш високому ступеню емпіричного змісту теорії або її перевірюваності.

Дослідження змісту теорії (або будь-якого висловлювання) спирається на ту просту та очевидну ідею, що інформативний зміст будь-яких двох об'єднаних висловлювань a та b (ab) завжди більше змісту будь-якої із її

частин. Цей тривіальний факт має наступний неминучий наслідок: якщо зростання знання означає, що ми переходимо до теорій із зростаючим змістом, то він повинен також означати, що ми переходимо до теорій із ймовірністю, що зменшується.

Таким чином, керуючись методологією «критичний розум», якщо нашою метою є прогрес правознавчої науки, або зростання знання про право та практику його застосування, то висока ймовірність не може при цьому бути нашою метою через те, що ці дві мети несумісні.

Відтак, позицію методології «критичний розум» щодо проблеми зростання наукового знання (прогресу науки) можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, можна визнати застосовною (прийнятною) для формування методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

1.2. Основні проблеми теорії пізнання.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум», яке адаптується для потреб правознавчої науки, проблему індукції та проблему демаркації меж наукового пізнання вважає основними проблемами теорії пізнання. Ці проблеми та пропозиції щодо їх вирішення вперше описані К.Поппером в короткій статті «Критерій емпіричного характеру теоретичних систем», опублікованій в 1933 р. Юмовська проблема індукції, тобто питання про достовірність законів природи й теорій, виникає з явної суперечності між принципом емпіризму (який стверджує, що тільки «досвід» дозволяє судити про істинність чи хибності фактуального висловлювання) й усвідомленням тієї обставини, що індуктивні (або узагальнюючі) міркування недостовірні. Усі попередні спроби вирішити проблему індукції об'єднує одне необґрунтоване припущення про те, що для всякого справжнього висловлювання повинна існувати логічна можливість як його (остаточного) емпіричного підтвердження, так і його (остаточного) емпіричного спростування. Якщо відмовитися від цього припущення, то стає можливим

просте вирішення тієї суперечності, яке утворює проблему індукції. Можна цілком послідовно інтерпретувати закони природи й теорії як справжні висловлювання, які *частково вирішувані*, тобто вони - за логічних підстав - не підтверджені, але *асиметричним чином тільки спростовні*: це висловлювання, що перевіряються шляхом систематичних спроб їх спростувати. Запропоноване вирішення має ту перевагу, що воно відкриває шлях також для вирішення другої, ще більш фундаментальної проблеми теорії пізнання - проблеми демаркації (кантівська проблема меж наукового пізнання), яку можна визначити як проблему знаходження критерію, який дозволив би провести розмежування між твердженнями (висловлюваннями, системами висловлювань), що належать до емпіричної науки, й твердженнями, які можна назвати «метафізичними». Згідно з цим критерієм, висловлювання або системи висловлювань містять інформацію про емпіричний світ тільки в тому випадку, якщо вони мають здатність прийти в зіткнення з досвідом, або більш точно - якщо їх можна *систематично перевіряти*, тобто піддати перевіркам, результатом яких *може бути* їх спростування. Саме тому, К.Поппер перефразував й узагальнив добре відоме зауваження Ейнштейна: «Якщо теореми математики прикладаються до відображення реального світу, вони не точні; вони точні доти, поки вони не посилаються на дійсність» [82, с. 83]. Завдяки цьому зауваженню, К.Поппер охарактеризував емпіричну науку в 1933 році наступним чином: в тій мірі, в якій наукове висловлювання говорить про реальність, воно має бути спростовним, а в тій мірі, в якій воно не спростовне, воно не говорить про реальність [164, с. 236-239].

В 1957 р. К.Поппер свою характеристику емпіричної науки переконливо доповнив: «Теорія, що не спростовна ніякою мислимою подією, є ненауковою. Неспростовність є не перевагою теорії (як часто думають), а є її недоліком» [164, с. 245].

Українське позитивістсько-правниче мислення дотримується принципу підтверджувальності теорій та індуктивної логіки, наприклад, акад. Рабінович П.М. пропонує доводити й перевіряти достовірність об'єктивної істини, спираючись на досвід як на її надійний об'єктивний критерій [188, с. 20].

1.2.1. Проблема індуктивної логіки.

Найважливішим, а іноді єдиним методом наукового пізнання довгий час вважали лише індуктивний метод. Згідно індуктивістської методології наукове пізнання починається зі спостереження та констатації фактів. Після того, як факти встановлені, починається процес їх узагальнення та висунення теорії [18, с. 573].

Стисло викладені основні проблеми теорії пізнання та пропозицію щодо їх вирішення в статті «Критерій емпіричного характеру теоретичних систем», докладно сформульовані та аргументовані К.Поппером у програмній праці «Логіка наукового дослідження» [164].

В цій праці чітко сформульована рішуча антиіндукційна спрямованість методології «критичного розуму»: підтримувана нею теорія прямо й безпосередньо виступає проти усіх спроб діяти, виходячи із ідей індуктивної логіки [204, с. 37].

Згідно широко поширеному погляду для емпіричних наук характерно використання так званих «індуктивних методів». Якщо дотримуватися цього погляду, то логіку наукового дослідження доведеться ототожнити з індуктивною логікою, тобто з логічним аналізом індуктивних методів. Виведення зазвичай називається «індуктивним», якщо воно спрямоване від сингулярних висловлювань, іноді званих також «окремими», «поодинокими» висловлюваннями, до універсальних висловлювань, тобто до гіпотез або теорій. З логічної точки зору далеко не очевидна виправданість наших дій по виведенню універсальних висловлювань з сингулярних, незалежно від числа останніх, оскільки будь-який висновок, виведений таким чином, завжди

може виявитися помилковим. (Приклад, близький правознавцям: незалежно від кількості оплатних договорів, цим нереально підтвердити висновок про те, що усі існуючі договори оплатні, проте, наявність лише одного безоплатного договору спростовує цей висновок. – В.Д.) Багато людей переконані, що істинність таких універсальних висловлювань «відома з досвіду». Однак зрозуміло, що опис будь-якого досвіду-спостереження або результату експерименту - може бути виражене тільки сингулярним висловлюванням й ні в якому разі не є універсальним висловлюванням. Відповідно, коли про деяке універсальне висловлювання кажуть, що істинність його відома нам з досвіду, то при цьому зазвичай мають на увазі, що питання про істинність цього універсального висловлювання можна якось звести до питання про істинність сингулярних висловлювань, які визнаються істинними на підставі наявного досвіду. Інакше кажучи, стверджується, що дане універсальне висловлювання ґрунтується на індуктивному виведенні. (Акад. Рабінович П.М. не вказує на якому логічному виведенні ґрунтується його пропозиція обов'язково доводити достовірність об'єктивної істини, проте, він пропонує спиратися на досвід, причому вважає досвід надійним об'єктивним критерієм об'єктивної істини; це означає, що він користується індуктивною логікою [188, с. 20]). Якщо ми прагнемо знайти спосіб виправдання індуктивних виведень, то перш за все нам слід встановити принцип індукції. Такий принцип повинен мати вигляд висловлювання, за допомогою якого ми могли б привести індуктивні виведення до логічно прийнятної форми. Таким чином, принцип індукції повинен бути синтетичним висловлюванням, тобто висловлюванням, заперечення якого не є само суперечливими, а, навпаки, воно логічно можливо. У цьому зв'язку й виникає питання про те, чому ми взагалі повинні приймати цей принцип та яким чином, виходячи з раціональних підстав, можна виправдати це прийняття. Згідно методології «критичного розуму», яка адаптується для потреб правознавчої науки, принцип індукції зайвий й, окрім того, він

неминуче веде до логічних суперечностей. Дійсно, принцип індукції повинен бути універсальним висловлюванням. Тому при будь-яких спробах вивести його істинність з досвіду знову в повному обсязі виникнуть ті ж самі проблеми, для вирішення яких цей принцип був введений. Таким чином, для того щоб виправдати принцип індукції, нам необхідно застосовувати індуктивні виведення, для виправдання цих останніх доводиться вводити індуктивне виведення більш високого порядку, й так далі. Отже, спроба обґрунтувати принцип індукції, виходячи з досвіду, з необхідністю зазнає краху, оскільки вона неминуче призводить до нескінченного регресу. Охарактеризовані труднощі, що виникають в індуктивній логіці, нездоланні [164, с. 24-27].

В результаті такого дослідження в 1934 році методологія, яка аналізується, прийшла до висновку, що можна обійтися без принципу індукції. Й справа зовсім не в тому, що цей принцип фактично не знаходить застосування в науці, а в тому, що, він не є необхідним, не надає нам допомоги й до того ж веде до суперечностей [164, с. 47-50].

Фундаментальна відмінність між підходом К.Поппера та тим підходом, для якого він запровадив позначку «індуктивістського», полягає в тому, що він акцентує на негативних аргументах, таких як контрприклад, спростування й спроби спростування, - коротше кажучи, на критиці, - а індуктивісти посиляються на «позитивні приклади», з яких виводять "не-демонстративні наслідки», якими сподіваються обґрунтувати «надійність» цих наслідків. На погляд К. Поппера (1972 р.), все, що може бути «позитивного» в нашому науковому знанні, позитивно тільки в тій мірі, в якій ті чи інші теорії в той чи інший момент часу в світлі їх критичного обговорення, що складається зі спроб спростування, включаючи емпіричні перевірки, виявляються найкращим за всі інші. Таким чином, навіть те, що можна назвати «позитивним», є таким тільки щодо негативних методів [172, с. 30].

Додаткові аргументи для розв'язання проблеми індукції викладені в класичній праці К.Поппера «Об'єктивне знання. Еволюційний підхід» опублікованій в 1972 р., тобто, майже через сорок років після опублікування статті «Критерій емпіричного характеру теоретичних систем» (1933 р.) та програмної праці «Логіка наукового дослідження» (1934 р.).

Під традиційною філософською проблемою індукції методологія «критичного розуму» має на увазі формулювання: Чим обґрунтовані індуктивні виведення? Це формулювання припускає, що існують індуктивні виведення й правила здійснення індуктивних виведень, а це припущення з тих, які не можна приймати некритично, й яке ця методологія вважає помилковим. Й тому її основне завдання - заново сформулювати цю проблему [172, с. 13]. Теорія пізнання, притаманна здоровому глузду - це теорія, найбільш відоме формулювання якої таке: «в нашому розумі немає нічого, окрім того, що потрапило туди через органи чуття»*. Й все ж у нас є очікування, й ми віримо в певні закономірності (закони природи, теорії). Це призводить до проблеми індукції з точки зору здорового глузду: Як могли виникнути ці очікування та вірування? Здоровий глузд дає таку відповідь: з повторюваних спостережень, зроблених у минулому, - ми віримо, що сонце зійде завтра, тому що воно робило це в минулому. З точки зору здорового глузду просто вважається само собою зрозумілим (при цьому для нього не виникає жодних проблем), що наша віра в закономірності підтверджується тими самими багаторазовими спостереженнями, які призвели до її виникнення. *Походження разом з підтвердженням - й те й інше на ґрунті повторення.* (Курсив мій. – В.Д.) Це філософи з часів Аристотеля та Цицерона називають «індукція» [172, с. 14].

Історично методологія, яка пристосовується для критичного правознавства, знайшла своє нове вирішення юмовської психологічної проблеми індукції перш, ніж запропонувала вирішення логічної проблеми:

* Ця теорія докладно описана в розділі 3.1.2 цієї праці. – В.Д.

саме у зв'язку з цим вона вважає, що індукція - формування віри на основі повторення - це міф [172, с. 33]. Питання про шляхи, якими нова ідея - наукова теорія - приходить людині, може представляти істотний інтерес для емпіричної психології, але воно абсолютно не відноситься до логічного аналізу наукового знання. Логічний аналіз не зачіпає питань про факти, а стосується тільки питань про виправдання або обґрунтованість. Ці питання мають такий вигляд: Чи можна виправдати деяке висловлювання? Якщо можна, то яким чином? Чи це висловлювання можна перевірити? Чи залежить воно логічно від деяких інших висловлювань? Або, може бути, суперечить їм? Для того щоб деяке висловлювання можна було піддати такого роду логічному аналізу, воно повинно вже бути у нас. Воно має бути вже сформульовано та пред'явлено для логічного дослідження. У відповідності зі сказаним методологія «критичного розуму» чітко розрізняє процес створення нової ідеї, з одного боку, та методи й результати її логічного дослідження - з іншого [164, с. 27-28].

Додатково до відзначених в 1934 році відмінностей між психологією пізнання та логікою пізнання, в 1972 році методологія «критичного розуму» доповнила тим, що Юм поставив дві проблеми: логічну (моя позначка проблеми – «Юлог» – В.Д) й психологічну (моя позначка – «Юпсих» – В.Д). Один з важливих моментів полягає в тому, що дві його відповіді на ці дві проблеми в деякому розумінні суперечать одна одній. Логічна проблема - *Юлог: Чи виправданий в наших міркуваннях перехід від випадків, [повторно], що зустрічалися в нашому досвіді, до інших випадків [висновків], з якими ми раніше не зустрічалися?* Відповідь Юма: ні, яка б велика не була кількість повторень. Психологічна проблема - *Юпсих: Чому, незважаючи на це, всі розумні люди очікують й вірять, що випадки, що не зустрічалися раніше в їхньому досвіді, будуть відповідати випадкам з їхнього досвіду?* [254, с. 189, 239-240]. Відповідь Юма: це відбувається за «звичаєм або звичкою», тобто через те, що це обумовлено повторенням й механізмом асоціації ідей -

механізмом, без якого, каже Юм, ми навряд чи змогли б вижити. В результаті отриманих Юмом висновків він - один з найбільш раціонально мислячих людей в історії - перетворився на скептика й одночасно віруючого - віруючого в ірраціональну епістемологію [172, с. 14, 15].

Зростання нерозуму, - з безнадією сформулював свій висновок Б.Рассел, - протягом XIX ст. й те, що відбулося в XX ст., є природним наслідком Юмового руйнування емпіризму. Через те дуже важливо дослідити, чи є хоч якась відповідь Юмові в межах філософії, цілком або переважно емпіричної. Якщо нема, то не існує ніякої інтелектуальної різниці між душевним здоров'ям й божевільням. Божевільного, що вірить, ніби він варене яйце, можна звинуватити тільки на тій підставі, що він у меншості, чи радше — оскільки ми можемо не визнавати демократії — на тій підставі, що в уряду інша думка. Такий погляд уже розпачливий, й слід сподіватися, що є якийсь спосіб уникнути його. Всяка спроба дійти від окремих спостережень до загальних наукових законів приречена на невдачу й емпірикові не уникнути Юмового скептицизму. Звісно, самого принципу без колової аргументації не можна вивести зі спостережуваної регулярності, оскільки саме він має виправдовувати будь-яке таке виведення. Отже, він повинен або бути незалежним принципом, або виводитись із незалежного принципу, що не ґрунтується на досвіді. Юм довів цим принаймні те, що чистий емпіризм не є достатньою основою для науки [193, с. 562].

1.2.2. Переформулювання та розв'язання логічної проблеми індукції.

Методологія «критичного розуму» надає першорядне значення відмінності між логічною та психологічною проблемами індукції, які неявно містяться в трактуванні Юма. Один з основних принципів її підходу полягає в тому, щоб, маючи справу з логічними проблемами, переводити всі суб'єктивні або психологічні терміни, особливо «вірування чи думка» тощо, в об'єктивні терміни. Ця процедура переведення на об'єктивний, логічний або

«формальний» стиль висловлювань буде застосовуватися до *Юлог* й не буде застосовуватися до *Юпсих*, але як тільки логічна проблема *Юлог* буде вирішена, це вирішення буде перенесено на психологічну проблему *Юпсих* на основі наступного принципу переносу: що вірно в логіці, то вірно й в психології. Аналогічний принцип в основному застосовується для так званого «наукового методу», а також для історії науки: що вірно в логіці, вірно й в науковому методі, й в історії науки. Один з головних висновків методології «критичного розуму» полягає в тому, що, оскільки Юм має рацію в тому, що в логіці не існує такої речі, як індукція на основі повторення, то за принципом перенесення такої речі не може бути й у психології (або в науковому методі й в історії науки): ідея індукції на основі повторення повинна розглядатися як така, що виникла помилково - як свого роду оптична ілюзія. Відтак, не існує такої речі, як індукція на основі повторення. Відповідно до вищесказаного, методологія «критичного розуму» переформулює юмовську проблему *Юпсих* в об'єктивні, або логічні, терміни. Для цього замість юмовських «випадків з нашого досвіду» вона підставляє «перевірочні висловлювання», тобто поодинокі висловлювання, що описують доступні спостереженню події («висловлювання спостереження» або «базисні висловлювання»), а «випадки, що не зустрічалися в нашому досвіді», замінює на «універсальні пояснювальні теорії». В результаті вона змогла сформулювати юмовську логічну проблему індукції наступним чином: *Лог1 (позначка моя - В.Д.) - Чи можна істинність деякої пояснювальної універсальної теорії виправдати «емпіричними причинами», тобто припущенням істинності певних перевірочних висловлювань, або висловлювань спостереження (які, можна сказати, «засновані на досвіді»)?* Відповідь методологічної доктрини «критичного розуму» на цю проблему така ж, як у Юма: ні, це неможливо; ніяка кількість істинних перевірочних висловлювань не може слугувати виправданням істинності пояснювальної універсальної теорії. Однак є ще друга логічна

проблема індукції *Лог2* (позначка моя - В.Д.), що є узагальненням проблеми *Лог1*. Вона виходить з *Лог1* простою заміною слова «істинність» словами «істинність або хибність»: *Лог2* - Чи можна істинність або хибність деякої пояснювальної універсальної теорії виправдати «емпіричними причинами», тобто чи може припущення істинності певних перевірюваних висловлювань виправдати істинність або хибність універсальної теорії? На цю проблему методологічна доктрина «критичного розуму» дає ствердну відповідь. Так, припущення істинності перевірюваних висловлювань іноді дозволяє нам виправдати твердження про хибність пояснювальної універсальної теорії. Ця відповідь набуває великого значення, якщо подумати про ту проблемну ситуацію, в якій виникає проблема індукції. Мається на увазі ситуація, в якій перед нами виявляється декілька пояснювальних теорій, що пропонують конкуруючі вирішення деякої проблеми пояснення, наприклад наукової проблеми, а також той факт, що ми повинні або - принаймні - хотіли б вибрати одну з них. Б.Рассел каже, що, не вирішивши проблему індукції, ми не можемо зробити вибір між (хорошою) науковою теорією й (поганою) нав'язливою ідеєю божевільного. Юм також думав про конкуруючі теорії. «Припустимо [пише він], що будь-хто ... висловлює судження, з якими я не згоден, наприклад ... що срібло плавиться легше, ніж свинець, що ртуть важче золота ...» [254, с. 193]. Ця проблемна ситуація - проблема вибору з декількох теорій - наводить на думку про третє формулювання проблеми індукції: *Лог3* (позначка моя - В.Д.) - Чи може пріоритетність - з точки зору істинності чи хибності - деяких конкуруючих універсальних теорій в порівнянні з іншими бути виправдана «емпіричними причинами»? У світлі відповіді К.Поппера на *Лог2* відповідь на *Лог3* стає очевидною: так, іноді це можливо, якщо пощастить. Адже може так статися, що наші перевірювані твердження спростують деякі - але не всі - з конкуруючих теорій, а оскільки ми шукаємо справжню теорію, то віддамо перевагу тим з них, хибність яких поки ще не встановлена. Негативна відповідь методології «критичного

розуму» на проблему *Лог1* слід розуміти в тому сенсі, що всі закони або теорії слід вважати гіпотетичними, або припущеннями, тобто просто здогадами. "Індукція" - в сенсі позитивної відповіді на *Юлог* або *Лог1* - індуктивно невірна й навіть парадоксальна. Адже з позитивної відповіді на *Лог1* випливає, що наш науковий опис світу приблизно вірний. З цим методологія, яка адаптується для потреб правознавчої науки, згодна, незважаючи на її негативну відповідь на *Лог1*. Ясно, що, який би метод ми не використали, шанси виявити справжні закономірності дуже малі, в наших теоріях буде безліч помилок й ніякий загадковий «канон індукції», базовий чи ні, не може оберезити нас від цих помилок. А про це якраз йдеться в негативній відповіді цієї методології на *Лог1*. Отже, оскільки з позитивної відповіді випливає її заперечення, ця позитивна відповідь невірна. Відповіді цієї методології на *Лог2* та *Лог3* дають чітку відповідь на питання Б.Рассела, тому що вона може сказати: так, принаймні в деяких випадках можна вважати, що марення божевільного спростовується досвідом, тобто перевірочними висловлюваннями. В інших випадках це марення може не підлягати перевірці й тим самим буде відрізнятися від наукових теорій - саме у зв'язку з цим виникає проблема демаркації [172, с. 16-19].

Д.Міллер, провідний представник британської філософії науки «критичний розум», пояснив, що методологічне вчення філософії науки «критичний розум» правильно вирішило юмовську проблему індукції в «Логіці наукового дослідження». Просте вирішення полягало в тому, щоб відкинути традиційне припущення, ніби би загальні наукові гіпотези виходять за допомогою процедури індуктивного виведення з окремих випадків, які гостро потребують виправдання, й замінити його припущенням, що вони суть здогадки чи припущення, й ні якого виправдання не потребують. Раціональність як складова частина наукового дослідження при цьому не відкидається, як у традиційному скептицизмі, але зміщується з породження гіпотез на їх критику чи спростування, які, згідно цього вчення,

вчиняються суворо дедуктивним чином. Це означає, що хоча припущення, безумовно, «спрямовані індуктивно» (найважливіші з них - це універсальні узагальнення), вони не є виведеннями, а спростування хоча й є виведеннями, але не індуктивні. Таким шляхом філософія припущень та спростувань, як її стали називати, робить зайвою всю теорію індукції з усіма її темними місцями й суперечностями [130, с. 348-349] *.

Розв'язання проблеми індукції методологією «критичний розум» спрощено пояснили Д.П.Сепетий та І.З. Шишков.

Д.П.Сепетий відзначає, що вчення про пізнання індуктивним шляхом є хибною інтерпретацією процесу пізнання; *пізнання починається не зі спостереження, а з проблеми, й здійснюється не індуктивним, а гіпотетико-дедуктивним шляхом.* (Курсив мій – В.Д.) Тобто, індукція, чи то логічна (як формальна логічна процедура) чи то психологічна (як психологічний процес), непотрібна для пізнання [212, с. 78].

Якщо раніше вважали, пояснює І.З.Шишков, що пізнання починається з спостережень й досвіду, на основі яких потім в результаті їх узагальнення формулюються теорії, то тепер, згідно нової методологічної установки, теорії не виникають з наших спостережень й експериментів, а лише перевіряються на них, тобто філософія науки «критичний розум» не відмовляється зовсім від спостережень й експериментів, вони просто відіграють роль перевірок. Однак ця філософія науки відкидає будь-яку можливість індуктивної методології, бо індуктивний процес фактично не здійснимий, це міф [247, с. 106].

1.2.3. Проблема меж наукового пізнання.

Проблема меж наукового пізнання зацікавила засновника філософії науки «критичний розум» К.Поппера на самому початку його наукової діяльності. У той час поширеною була думка, що виходила ще від Бекона та Ньютона, згідно з якою наука відзначається використанням індуктивного

* Див також мою статтю «Критично-правове мислення: ілюзія індукції» [50, с. 12-16] – В.Д.

методу, який приписує починати зі спостережень, з констатації фактів, а потім приходити до узагальнень. Цю думку підтримували й логічні емпіристи, які прийняли підтверджувальність (верифікованість) як критерій розмежування між науковим та ненауковим пізнанням [18, с. 567].

Наші теорії, - пояснює проблему критерію меж наукового пізнання український філософ Сепетий Д.П., - є не індуктивними узагальненнями, а здогадками, припущеннями, гіпотезами, які ми придумуємо для того, щоб розв'язувати ті або інші пізнавальні проблеми. Пізнання починається не зі спостереження, а з проблеми. Після того, як усвідомлена проблема (питання, які цікавлять), висуваються деякі здогадки щодо можливих відповідей чи перспективних напрямків пошуку – гіпотези. Й лише після цього починається спостереження. Спостереження є засобом перевірки гіпотез, важливою складовою процесу раціональної критики; вони завжди є вибірковими (не можна просто спостерігати, не знаючи, за чим й для чого); вони підпорядковані проблемі, яка вирішується, й здійснюються у світлі наявних гіпотез. Теорії не є результатом логічного індуктивного умовиведення, який міг би гарантувати їх істинність. Теорії-припущення, які витримали випробування критикою краще, аніж усі відомі на цей час їхні конкуренти, *пробно (курсив мій – В.Д.)* приймаються за істинні. Щоб якнайретельніше піддавати наші теорії випробуванню, ми дедуктивно виводимо з них якомога більше якнайрізноманітніших логічних висновків й намагаємося критикувати їх. Звідси – поняття гіпотетико-дедуктивного методу, – на відміну від ідеї індуктивного методу пізнання, характерної для класичного емпірицизму (правничого позитивізму також – В.Д.), та ідеї чисто дедуктивного методу пізнання, характерного для класичного раціоналізму (юснатуралізму також – В.Д.). Теорії (гіпотези) неможливо верифікувати – тобто встановити їх істинність шляхом підтвердження конкретними фактами. Скільки б фактів не підтверджувало теорію, вона може виявитися хибною – для цього достатньо лише одного факту, який би

їй суперечив. Якщо шукати підтвердження теорії, то можна знайти скільки-завгодно підтверджень для майже будь-якої хибної теорії. Тому треба шукати не факти, які підтверджують наші теорії, а факти, які її спростовують. *Теорію (гіпотезу) неможливо верифікувати, але, якщо вона є хибною, її можливо фальсифікувати.* (Курсив Д.Сенетого – В.Д.) З кожної загальної теорії логічно (дедуктивно) слідує висновки щодо нескінченної кількості окремих випадків. Якщо якісь з цих висновків (хоча б один) не відповідає дійсності, то теорію слід вважати хибною, спростованою [212, с. 77-80].

Головною причиною, що спонукала К.Поппера до відмови від індуктивної логіки, є те, що вона не встановлює прийнятної розмежувальної ознаки емпіричного, неметафізичного характеру теоретичних систем, або, інакше кажучи, що вона не забезпечує нас відповідним критерієм демаркації. Основною причиною, що змушує схильних до емпіризму епістемологів сліпо покладатися на «метод індукції», є їх переконання в тому, що тільки цей метод може дати нам відповідний критерій демаркації. Це твердження особливо відноситься до тих емпіриків, які об'єдналися під прапором «позитивізму». Очевидно, що мається на увазі при цьому критерій демаркації тотожний вимозі побудови індуктивної логіки. (Метод юридичного позитивізму є емпіричним, тобто обмежується в пізнанні права вивченням зовнішніх ознак, доступних для безпосереднього спостереження й сприйняття [126, с. 28]). Оскільки К.Поппер відкидає індуктивну логіку, він повинен також відкинути всі подібні спроби вирішення проблеми демаркації. У зв'язку з цим проблема демаркації набуває ще більшого значення для наукового дослідження. Пошук прийнятної критерію демаркації має бути пробним каменем для будь епістемології, яка не вдається до допомоги індуктивної логіки. Позитивісти, замість того щоб вважати своїм завданням висунення прийнятної конвенції, вважають, що потрібно провести різницю між наукою, з одного боку, й метафізикою – з іншого, яка існує, так би мовити, в самій природі речей. (Погляд, згідно з яким методологія є

емпіричною наукою, тобто вивченням дійсної поведінки вчених або реальної «наукової» діяльності, може бути названий "натуралістичним». Натуралістична методологія (яку іноді називають «індуктивною теорією науки»), без сумніву, має деяку цінність. Людина, яка вивчає таку логіку науки, цілком може зацікавитися нею й навіть з користю її застосовувати. Однак те, що К.Поппер називає методологією, не можна вважати емпіричною наукою [164, с. 47-50)]*. Вони постійно намагаються довести, що метафізика за самою своєю природою є не що інше, як безглузда балаканина - «софістика й обман», за висловом Юма, - яку найправильніше було б «кинути у вогонь». Однак позитивісти, зрозуміло, вважають, що про метафізику можна сказати щось більше, ніж просто констатувати неемпіричний характер деяких з її висловлювань. Слова «не має значення» й «безглуздий» передають й призначені саме для того, щоб передати зневажливу оцінку. Не підлягає сумніву той факт, що зовсім не успішна демаркація науки й метафізики є дійсною метою позитивістів. Вони, скоріше, прагнуть остаточно скасувати й знищити метафізику. Однак, як би там не було, ми кожен раз виявляємо, що всі спроби позитивістів уточнити значення виразу «має значення» приводять до одного й того ж результату – до такого визначення «що має значення (осмисленого) речення» (на відміну від «безглузлого псевдоречення»), яке просто повторює критерій демаркації, властивий обстоюваній ними індуктивній логіці. Такий стан речей ясно «виявляє себе» в поглядах Л.Вітгенштейна, на думку якого кожне, що має значення, висловлювання повинно бути *логічно зведене* [28, с. 52] до елементарних (або атомарних) висловлювань, які він розуміє як опис або «образи дійсності» [28, с. 28, 37-39] (до речі, така характеристика, на його думку, відноситься до всіх висловлювань, що мають значення). Звідси цілком очевидно, що вітгенштейновський критерій осмисленості збігається з індуктивістським критерієм демаркації, за умови, що ми замінюємо

* Докладніше про розуміння методології науки позитивізмом див. розділ 4.1.4 цієї праці. – В.Д.

використовувані в останньому випадку слова «науковий» або «законний» на «той, що має значення». Таким чином, саме невирішеність проблеми індукції обумовлює цілковитий провал спроб позитивістів вирішити проблему демаркації. У своєму прагненні знищити метафізику позитивісти разом з нею знищують й науку, оскільки закони науки точно так само, як й метафізичні твердження, неможливо звести до елементарних висловлювань про чуттєвий досвід. Аналіз К.Поппера, таким чином, показує, в якому сенсі критерій демаркації не здатний допомогти нам провести межу між науковими та метафізичними системами й чому він повинен приписувати їм рівний статус. Справа в тому, що, згідно з вердиктом, що виноситься на підставі позитивістської догми значення, й наука, й метафізика являють собою системи безглузвих висловлювань. (Садовський В.Н. відзначає, що К.Поппер з самого початку своєї філософської діяльності був твердо переконаний щодо важливості та плідності метафізичних, філософських міркувань [204, с. 42]). Тому замість того, щоб вигнати метафізику з емпіричних наук, позитивізм, навпаки, веде до впровадження метафізики в сферу науки [164, с. 29-33].

Розглядаючи наукове пізнання з психологічної точки зору, К.Поппер схильний думати, що наукове пізнання неможливе без віри в ідеї чисто спекулятивного, умоглядного типу, які часто бувають досить невизначеними, тобто віри, абсолютно невиправданої з точки зору науки й в цьому відношенні є «метафізичної» [164, с. 33,34].

Схожі з думками К.Поппера щодо метафізичних «ідей чисто спекулятивного, умоглядного типу» були погляди акад. Вернадського В.І., який називав їх фікціями та забобонами, які нерідко одержують форму завдань й питань, тісно пов'язаних з духом часу. Людський розум прагне одержати на них ясну відповідь. Шукання відповіді на такі питання, що нерідко виникали на далекому від науки ґрунті релігійного споглядання, філософського мислення, художнього натхнення чи громадського життя, іноді служить джерелом наукової праці для цілих поколінь учених. Ці

питання слугують рихтуваннями наукового будинку, необхідними й неминучими при його будівлі, але потім безвісти зникаючими [22, с. 62].

1.2.4. Спростовність – критерій меж наукового пізнання.

З точки зору методологічного вчення філософії науки «критичний розум» індукції взагалі не існує. Тому виведення теорій з поодиноких висловлювань, підтверджуваних досвідом (що б це не означало), логічно неприпустимо. Отже, теорії ніколи емпірично не підтверджувальні. Це методологічне вчення пропонує вибрати такий критерій, який дозволяв би допускати в область емпіричної науки навіть такі висловлювання, підтвердження яких неможливе. Разом з тим воно, звісно, визнає деяку систему емпіричною, або науковою, тільки в тому випадку, якщо є можливість її дослідної перевірки. Ці міркування приводять до переконання в тому, що не підтверджувальність (верифікованість), а спростовність (фальсифікованість) системи слід розглядати як критерій розмежування, демаркації. (Наука не може, - пояснює І.Лакатос, один із найталантовітějšíх учнів К.Поппера, - доказово обґрунтувати жодну теорію. Але не будучи здатною доказово обґрунтовувати, наука може спростовувати [117, с. 16]). Це означає, що ми не повинні вимагати можливості виділити певну наукову систему раз й назавжди в позитивному сенсі, але зобов'язані вимагати, щоб вона мала таку логічну форму, яка дозволяла б за допомогою емпіричних перевірок виділити її в негативному сенсі: емпірична система повинна допускати спростування досвідом. Може здатися не цілком розумним характеризувати науку, яка, як вважають, дає нам позитивну інформацію, як систему, що задовольняє негативній вимозі типу спростованості. Однак це заперечення вельми легковажне, оскільки кількість позитивної інформації про світ, що повідомляється науковим висловлюванням, тим більше, чим більш імовірно його зіткнення, обумовлене логічними підставами, з можливими поодинокими висловлюваннями. (Тільки через спростування наших припущень ми насправді стикаємося з «дійсністю». Тільки виявлення

та усунення наших помилок й становить той «позитивний» досвід, якого ми набираємося у дійсності [172, с. 335]). Запропонований методологією «критичний розум» критерій ґрунтується на асиметрії між підтверджувальністю та спростовністю – асиметрії, яка виникає із логічної форми універсальних висловлювань, які ніколи не виводяться з поодиноких висловлювань, але останні можуть суперечити їм. Отже, за допомогою чисто дедуктивних висновків можливо переходити від істинності окремих висловлювань до хибності загальних. Головною характеристикою емпіричного методу є те, що він піддає систему, що підлягає перевірці, спростуванню всіма можливими способами. Мета цього методу – зовсім не порятунком неспроможних систем, а, навпаки, відбір тієї з них, яка найбільш пристосована до виживання в порівнянні з іншими. Це досягається тоді, коли системи, що розглядаються, беруть участь в жорсткій боротьбі за виживання [164, с. 36-39].

Натомість, проф. Петрова Л.В., дотримуючись методології цілостей, закликає переглянути все наше уявлення про природу науки. Бо досить кинути поверховий погляд на нашу концепцію науки та її організацію, каже вона, щоб відчутти всю нашу теоретичну неспроможність стосовно наук, так чи інакше зв'язаних з практикою. Вона обґрунтовує думку, що критерієм науковості теоретичних концепцій як в галузі природничих наук, так й тих, які зв'язані з активністю людського духу, тобто гуманітарних, є співвідносність цих концепцій з *цілим усіх речей* [150, с. 21].

Слідуючи методології сутностей, акад. Рабінович П.М. вважає, що осягнення, збагнення *сутності* тих феноменів, які становлять предмет відповідної науки, є її найголовнішою, домінантною функцією; теорія (чи концепція), яка саме цієї функції не виконує, міркує він, навряд чи може заслуговувати на статус наукової [186, с. 7]*.

* Див також мої статті «Критично-правове мислення: межі наукового пізнання» [52, с. 19-23], Проблема розмежування науки та ненауки [76, с. 106-112]. – В.Д.

1.2.5. Формування методологічних основ критичного правознавства в контексті проблеми індуктивної методології та проблеми меж наукового пізнання.

Юмовська проблема індукції, тобто питання про достовірність теорій, виникає з явної суперечності між принципом емпіризму (який стверджує, що тільки «досвід» дозволяє судити про істинність чи хибність фактуального висловлювання) й усвідомленням тієї обставини, що індуктивні (або узагальнюючі) міркування недостовірні. Усі попередні спроби вирішити проблему індукції об'єднує одне необґрунтоване припущення про те, що для всякого справжнього висловлювання повинна існувати логічна можливість як його (остаточного) емпіричного підтвердження, так і його (остаточного) емпіричного спростування.

Відмовившись від цього припущення, методологія «критичний розум» запропонувала просте вирішення суперечності, яке утворює проблему індукції. Можна цілком послідовно інтерпретувати теорії як справжні висловлювання, які частково вирішувані, тобто вони - за логічних підстав - не підтверджені, але асиметричним чином тільки спростовувані: це висловлювання, що перевіряються шляхом систематичних спроб їх спростувати.

Майже уся наша правознавча наука й освіта, відповідно до вчення позитивізму, слідуючи індуктивною методологією, розуміє пізнання як таке, що розпочинається із спостережень й досвіду, на основі яких потім в результаті їх узагальнення формулюються теорії.

Натомість, згідно філософії науки «критичний розум» теорії не виникають з наших спостережень й досвіду, а лише перевіряються на них; ця філософія науки відкидає будь-яку можливість індуктивної методології, бо вчення про пізнання індуктивним шляхом є хибною інтерпретацією процесу пізнання.

Вирішення проблеми індукції цією філософією науки стисло й зрозуміло описане таким чином. Воно полягає в тому, щоб відкинути традиційне припущення, ніби би загальні наукові гіпотези виходять за допомогою процедури індуктивного виведення з окремих випадків, які гостро потребують підтвердження, й замінити його припущенням, що вони суть здогадки чи припущення, й ні якого підтвердження не потребують.

Раціональність як складова частина наукового дослідження при цьому не відкидається, як у традиційному скептицизмі, але зміщується з породження гіпотез на їх критику чи спростування, які, на погляд цієї філософії науки, вчиняються суворо дедуктивним чином.

Це означає, що хоча припущення, безумовно, «спрямовані індуктивно» (найважливіші з них - це універсальні узагальнення), вони не є виведеннями, а спростування хоча і є виведеннями, але не індуктивні.

Таким шляхом філософія науки «критичний розум» робить зайвою всю теорію індукції з усіма її темними місцями й суперечностями.

Ідея індукції на основі повторення цією філософією науки розглядається як така, що виникла помилково - як свого роду оптична ілюзія. Й справа зовсім не в тому, що індукція фактично не знаходить застосування в науці, а в тому, що, вона не є необхідною, не надає допомоги й до того ж призводить до суперечностей.

Відтак, вчення про пізнання з допомогою індуктивної методології неможливо поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, неможливо визнати застосовним (прийнятним) для формування методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

Вирішення проблеми індукції має ту перевагу, що воно відкриває шлях також для вирішення другої, ще більш фундаментальної проблеми теорії пізнання - проблеми демаркації (кантівська проблема меж наукового пізнання), яку можна визначити як проблему знаходження критерію, який

дозволив би провести розмежування між твердженнями (висловлюваннями, системами висловлювань), що належать до емпіричної науки, й твердженнями, які можна назвати «метафізичними».

Згідно з цим критерієм, висловлювання або системи висловлювань містять інформацію про емпіричний світ тільки в тому випадку, якщо вони мають здатність прийти в зіткнення з досвідом, або більш точно - якщо їх можна систематично перевіряти, тобто піддати перевіркам, результатом яких може бути їх спростування.

Наша правознавча наука, здебільшого позитивно-правниче мислення, вважає, що підтверджуваність теорій фактами (*Рабінович П.М., Козюбра М.І., Братасюк М.Г.*) чи осягнення, збагнення сутності тих феноменів, які становлять предмет відповідної науки (*Рабінович П.М.*), є критерієм їх істинності й науковості, а наше природно-правниче мислення вважає критерієм науковості теорій їх співвідносність з цілим усіх речей (*Петрова Л.В.*).

На противагу цьому, згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум» теорії (гіпотези) неможливо верифікувати – тобто встановити їх істинність й науковість шляхом підтвердження конкретними фактами. Скільки б фактів не підтверджувало теорію, вона може виявитися хибною – для цього достатньо лише одного факту, який би їй суперечив. Якщо шукати підтвердження теорії, то можна знайти скільки-завгодно підтверджень для майже будь-якої хибної теорії. Тому треба шукати не факти, які підтверджують наші теорії, а факти, які її спростовують. Тільки через спростування припущень можна насправді зіштовхнутися з дійсністю. Тільки виявлення та усунення помилок й становить той «позитивний» досвід, якого можна набратися у дійсності.

Згідно цієї методології пізнання розпочинається не зі спостереження, а з проблеми. Після того, як усвідомлена проблема (питання, які цікавлять), висуваються деякі здогадки щодо можливих відповідей чи перспективних

напрямків пошуку - гіпотези. Й лише після цього починається спостереження. Спостереження є засобом перевірки висунутих гіпотез, важливою складовою процесу раціональної критики; вони завжди є вибірковими (не можна просто спостерігати, не знаючи, за чим й для чого); вони підпорядковані проблемі, яка вирішується, й здійснюються у світлі наявних гіпотез.

Теорії не є результатом логічного індуктивного умовиведення, який міг би гарантувати їх істинність. Теорії – це припущення, які витримали випробування критикою краще, аніж усі відомі на цей час їхні конкуренти, які *пробно* приймаються за істинні. Щоб якнайретельніше піддавати теорії випробуванню, із них дедуктивно висновуються якомога більше якнайрізноманітніших логічних висновків, які підлягають критиці. Звідси – поняття гіпотетико-дедуктивного методу, – на відміну від ідеї індуктивного методу пізнання, характерної для позитивно-правничих теорій, та ідеї чисто дедуктивного методу пізнання, характерної для природно-правничого мислення.

З кожної загальної теорії логічно (дедуктивно) слідує висновки щодо нескінченної кількості окремих випадків. Якщо якісь з цих висновків (хоча б один) не відповідає дійсності, то теорію слід вважати хибною, спростовною в принципі.

Методологічне вчення, яке досліджується, обрало такий критерій, який дозволяє допускати в область емпіричної науки навіть такі висловлювання, підтвердження яких неможливе. Разом з тим воно, звісно, визнає деяку теорію емпіричною, чи науковою, тільки в тому випадку, якщо є можливість її дослідної перевірки. Ці міркування приводять до переконання в тому, що не підтверджувальність (верифікованість), а спростовність (фальсифікованість) системи слід розглядати як критерій розмежування, демаркації - наука не може доказово обґрунтувати жодну теорію, але не будучи здатною доказово обґрунтовувати, наука може спростовувати.

Запропонований методологією філософії науки «критичний розум» критерій ґрунтується на асиметрії між підтверджувальністю та спростовністю – асиметрії, яка виникає із логічної форми універсальних висловлювань, які ніколи не виводяться з поодиноких висловлювань, але останні можуть суперечити їм. Отже, за допомогою чисто дедуктивних висновків можливо переходити від істинності окремих висловлювань до хибності загальних.

Головною характеристикою емпіричного методу є те, що він піддає теорію, що підлягає перевірці, спростуванню всіма можливими способами. Мета цього методу – зовсім не порятунок неспроможних теорій, а, навпаки, відбір тієї з них, яка найбільш пристосована до виживання в порівнянні з іншими. Це досягається тоді, коли теорії, що розглядаються, беруть участь в жорсткій боротьбі за виживання.

Відтак, позицію методології «критичний розум» щодо проблеми меж наукового пізнання (проблема Канта) можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її можна визнати застосовною (прийнятною) для формування методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

1.3. Розуміння науки та її об'єктивності.

1.3.1. Проблема погрішимості наукового знання.

Під вченням про погрішимість (фаллібілізм - fallibilism) знання методологічне вчення філософії науки «критичний розум» розуміє погляд, що полягає у визнанні двох фактів: по-перше, що ми не застраховані від помилок й, по-друге, що прагнення до достовірності (або навіть до високої ймовірності) помилково [164, с. 387].

Принцип погрішимості знання, фаллібілізм (від англ. fallible – такий, що може бути помилковим) говорить про те, що ми ніколи не можемо бути цілком упевнені в істинності тих або інших теорій. Навіть найкращі наукові теорії є лише гіпотезами, які поки що не спростовані, але можливо та

ймовірно будуть спростовані й замінені на кращі теорії у майбутньому. Ми повинні розглядати кращі з наших теорій як істинні лише пробно й бути готовими до їх перегляду, якщо нові аргументи й факти виявлять потребу у цьому. Ми повинні бути відкритими до раціональної критики й дискусії. Ми не повинні претендувати на володіння істиною. Ми – шукачі істини, а не її володарі [212, с. 82].

Прагнення до достовірності, безсумнівності помилково. Однак звідси не випливає, що було б помилковим прагнути до істини. Навпаки, поняття помилки має на увазі поняття істини як зразок, якого ми, втім, можемо не досягати. Визнання погрішимості знання означає, що, хоча ми можемо жадати істини й навіть здатні виявляти її (в багатьох випадках це нам вдається), ми проте ніколи не можемо бути впевнені до кінця, що дійсно володіємо істиною. Завжди є можливість помилки. Незважаючи на це, вчення про погрішимість знання не дає ніяких приводів для скептичних висновків. У цьому неважко переконатися, якщо замислитися про те, що всі відомі з історії приклади людської погрішності, враховуючи *всі відомі приклади судових помилок, є віхами прогресу нашого пізнання. (Курсив мій – В.Д.)* Кожен раз, коли нам вдається виявити помилку, наше знання дійсно просувається на крок вперед. Отже, ми вміємо брати уроки з наших власних помилок. Це фундаментальне розуміння дійсно слугує базисом усієї епістемології та методології. Воно вказує нам, як вчитися систематично, як йти шляхом прогресу швидше. Ця позиція, просто кажучи, полягає в тому, що нам слід шукати свої помилки, або, інакше, намагатися критикувати свої теорії. Критика, цілком ймовірно, - це єдиний доступний нам спосіб виявлення наших помилок та єдиний систематичний метод брати з них уроки [164, с. 386-388].

Ми маємо звикнути до думки про те, що науку слід розглядати не як «корпус знання», а як систему гіпотез, тобто як систему припущень чи передбачень, які в принципі не можуть бути виправдані та якими ми

користуємося до того часу, поки вони витримують перевірки. Ми ніколи не маємо права сказати, ніби знаємо, що вони «істинні», «більш-менш достовірні» або хоча б «вірогідні» [165, с. 289]*.

Виникнувши в першій половині ХХ століття як реакція на домінуючу в той час позитивістську традицію, філософія науки «критичний розум» виявилася, по суті, спробою відродити в сучасній методологічній та філософській свідомості ту методологічну традицію (критицизм та погрішимість (фаллібілізм), коріння якої сягають філософа-досократика Ксенофана Колофонського. Надалі через Парменіда та Сократа ця традиція перейде в західноєвропейську культуру, а в наш час, завдяки величезним зусиллям К.Поппера та його послідовників (в англо- та німецькомовних країнах), вона стане однією з впливових традицій в сучасному способі мислення [247, с. 5].

Фундаменталістська традиція в філософії та методології ґрунтується на вірі в можливість існування точного достовірного знання. Цей класичний метафізичний міф про існування достовірних, надійних підстав людського знання сходить до античності, зокрема, до аристотелівського ідеалу науки, що опирається на принцип достатньої підстави. Ця методологія залишалася панівною традицією в класичній й сучасній культурі аж до ХХ століття [247, с. 11, 12]. (Дотримується цієї традиції й сучасна вітчизняна правознавча наука. Акад. Костицький М.В. вважає, що юридична наука є специфічним видом пізнавальної діяльності, спрямованої на вироблення об'єктивних, правильних, обґрунтованих знань про право й державу, закономірність їх виникнення в соціумі та розвиток й функціонування [106, с. 4]. Проф. Кельман М.С. стверджує, що сучасна наука може розглядатися як діяльність з виробництва об'єктивного, достовірного, перевіреного, обґрунтованого знання [89, с. 7]). Останнім часом, продовжує Шишков І.З., у зв'язку зі зміною загальної культурної ситуації, й насамперед ситуації в науці,

* Див. також мою статтю «Критично-правове мислення: природа наукового знання» [52, с. 11-15] – В.Д.

підвалини фундаменталізму були підірвані. Традиційна апеляція до Розуму й Досвіду (на чистому розумі ґрунтується здебільшого природно-правове мислення, а на досвіді – позитивно-правове - В.Д.), виявилася абсолютно немислимою в духовній атмосфері сучасної культури, яка розвінчує багатовікової культ розуму. Виявилося, що людський розум занадто мінливий, погрішимий, щоб бути надійним фундаментом людської культури. На тлі підвалин фундаменталістської традиції, що руйнуються, стала все більш ясно вимальовуватися й висуватися на передній план, протилежна фундаменталістської традиції, антифундаменталістська (критицистська) парадигма. Остання стала глибоко проникати в сучасну методологічну свідомість завдяки філософській діяльності К.Поппера та його послідовників, які фактично "пробудили" в постмодерністській філософській свідомості існуючу здавна в європейській філософії ідею про погрішимість людського розуму [247, с. 12].

Своїм корінням антифундаменталістська критицистська установка сягає глибокої давнини. Через античність ця ідея проникла в європейську класичну філософію. Уже Ф.Бекон своїм вченням закладає основи погрішимості нашого знання, а критична філософія І.Канта, методологічний плюралізм Б.Паскаля та інших проклали шлях до сучасного розуміння погрішимості знання поперовського типу. В російській філософській традиції найбільш глибоко дух критицизму проник в філософію П.Н.Ткачова, який писав: "Критика - це неодмінна, необхідна умова думки та правильного її розвитку; вона її живить, зміцнює, одушевляє. Відгородить думку від критики, й вона перетвориться на мертву догму, не встигнувши вирости й розвинути, вона постаріє, знебарвиться, зноситься" [225, с. 176].

На відміну від класичної фундаменталістської традиції, антифундаменталізм не допускає ніяких догм, більш того він включає в себе з необхідністю погрішимість щодо будь-якої можливої інстанції. Тоді як фундаменталізм зводить певні інстанції - Розум або Досвід - в

епістемологічні авторитети й намагається виробити у них "імунітет від критики", антифундаменталізм (критицизм) не визнає ніяких авторитетів й інстанцій непогрішимості, "архімедових опорних точок" (Х.Альберт) й не допускає догматизації при вирішенні проблем. А це означає, що не існує ніяких вирішень проблем, ані належних інстанцій для такого роду вирішень, які повинні ухилятися від критики. Самі ці вирішення, очевидно, повинні розумітися як конструкції гіпотетичного характеру, які можуть бути піддані критиці й ревізії. Безперервний пошук й зміна одних вирішень іншими - такий шлях руху до Істини й Прогресу, такий лейтмотив антифундаменталізма [247, с. 14].

Згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум», не існує первісних джерел знання. Потрібно вітати кожне джерело, кожне речення, але кожне джерело, кожне речення відкриті для критичної перевірки. Абсолютним авторитетом не володіють ані спостереження, ані розум. Надзвичайно важливі інтелектуальна інтуїція та уява, проте вони ненадійні: вони здатні представляти нам речі дуже ясно й тим не менш вводити нас в оману. Вони необхідні в якості основного джерела наших теорій, але в більшості своїй наші теорії помилкові. Найбільш важлива функція спостереження й міркування, й навіть інтуїції та уяви, полягає в тому, щоб сприяти критичній перевірці тих сміливих припущень, за допомогою яких ми досліджуємо наше незнання. Кожне вирішення деякої проблеми породжує нові невирішені проблеми, більш глибокі в порівнянні з початковою проблемою й потребують більш сміливих вирішень. Чим більше й глибше ми занурюємося в їх вивчення, тим більш усвідомленим та точним стає наше знання про те, чого ми не знаємо, знання нашого нецтва. Справді, основне джерело нашого нецтва полягає в тому факті, що наше знання може бути лише кінцевим, в той час як наше нецтво необхідно повинно бути нескінченним [171, с. 55,56].

Наше незнання безмежне й витверезливе. Саме вражаючий прогрес природничих наук постійно нагадує нам про наше незнання, навіть у галузі природничих наук. Сказане з нового боку розкриває нам Сократову ідею незнання. З кожним кроком вперед, з кожною вирішеною проблемою ми не тільки відкриваємо нові, невирішені проблеми, ми також виявляємо, що там, де ми, здавалося, стоїмо на твердому й безпечному ґрунті, насправді все ненадійно й нестійко. У будь-якої теорії пізнання є фундаментально важливе завдання, яке можна навіть розглядати як вирішальне випробування для неї: від неї вимагається прояснити відносини між нашим чудовим й все зростаючим знанням та нашим постійно зростаючим розумінням того, що ми насправді нічого не знаємо, тобто, що ми ніколи не можемо раціонально виправдати наші теорії [166, с. 299, 313].

Щодо вимоги про точність знання позиція методології «критичний розум» така. Зрозумілість цінна сама по собі, строгість й точність такими не є: не слід прагнути до точності більш високої, ніж вимагає проблема. Лінгвістична точність являє собою оманливий фантом, а проблеми, пов'язані з визначенням або значенням слів, несуттєві. Слова важливі лише як інструменти для формулювання теорій, й словесних проблем слід уникати за будь-яку ціну [171, с. 56]*.

1.3.2. Теорія знання, заснована на здоровому глузді.

Феномен людського знання найвеличніше диво нашої світобудови. Він становить проблему, яка нешвидко буде вирішена. З часів Декарта, Гоббса, Локка, Юма знання розглядалося як особливо надійний вид людського думки, а наукове знання - як особливо надійний вид людського знання. Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» пориває з традицією теорії знання, заснованої на здоровому глузді. Це вчення вважає *засновану на здоровому глузді теорію знання* грубою помилкою. Це помилка підпорядкувала собі всю західну філософію [172, с. 10].

* Ці погляди методології «критичний розум» розвинуті в розділі 3 цієї праці. – В.Д.

Здоровий глузд завжди слугує вихідним пунктом, але його потрібно критикувати. Він не дуже хороший, коли приймається міркувати про себе самого. Насправді теорія здорового глузду, заснована на здоровому глузді, являє собою наївну плутанину, але вона заклала основу, на якій будуються навіть самі недавні філософські теорії пізнання. Теорія пізнання, заснована на здоровому глузді, проста. Якщо ви або я, пояснює К.Поппер, хочемо дізнатися про щось ще невідоме, нам треба відкрити очі й озирнутися довкола. Й нам треба насторожити вуха й прислухатися до звуків, особливо до тих, що видають інші люди. Таким чином, різні наші почуття слугують нам *джерелами знання* - джерелами, або входами в наші свідомості. К.Поппер часто називав цю теорію бадейною теорією свідомості. Наша свідомість - це баддя, спочатку більш-менш порожня, й в цю баддю через наші органи чуття (а може бути через лійку зверху) проникає матеріал, який в ній збирається й перетравлюється. У філософському світі ця теорія краще відома під більш шляхетною назвою теорії свідомості як *tabula rasa*: наша свідомість - чиста дошка, на якій почуття вирізають свої послання. Істотна теза бадейної теорії полягає в тому, що ми пізнаємо більшу частину, якщо не все, з того, що ми пізнаємо, завдяки входу досвіду через отвори наших органів чуття; таким чином, *все знання складається з інформації, отриманої через наші органи чуття, тобто з досвіду*. У такій формі ця наскрізь помилкова теорія ще дуже жива. Вона все ще відіграє роль в теоріях навчання або, наприклад, в «теорії інформації» (хоча іноді визнається, що баддя може бути спочатку не порожня, а забезпечена комп'ютерною програмою). Теза методологічного вчення філософії науки «критичний розум» полягає в тому, що бадейна теорія у всіх її варіантах гранично наївна й абсолютно помилкова, й що її неусвідомлені припущення все ще чинять нищівний вплив на теорії, що користуються найвищою репутацією. У число багатьох помилок бадейної теорії свідомості входять наступні: (1) Знання

уявляється як таке, що складається з речей або подібних речам сутностей* в нашій бадді, таких, як ідеї, враження, чуттєві дані, елементи, атомарні переживання. (2) Знання перебуває перш за все в нас: воно складається з інформації, яка дійшла до нас та яку ми зуміли увібрати. (3) Існує *безпосереднє* або *пряме* знання, тобто чисті, неспотворені елементи інформації, які увійшли до нас й залишаються поки що неперетравленими. Ніяке знання не може бути більш елементарним й безсумнівним, ніж це. (4) Тим не менш, у нас є практична потреба у знанні більш високого рівня - у знанні, що виходить за межі просто даних або просто елементів. Для цього нам, зокрема, потрібне знання, яке встановлює очікування, пов'язуючи існуючі дані з елементами, які ще мають з'явитися. Це більш високе знання встановлюється шляхом *асоціації ідей або елементів*. (5) Ідеї або елементи асоціюються, якщо зустрічаються разом й - це найважливіше - *асоціація посилюється від повторення*. (6) Таким чином ми встановлюємо *очікування* (якщо ідея *a* міцно асоціюється з ідеєю *b*, поява *a* викликає підвищене очікування *b*). (7) Таким же чином виникають думки, чи переконання. Щире переконання - це переконання в наявності асоціації, яка має місце завжди. Помилкове переконання - це переконання в наявності асоціації ідей, які хоча й зустрічалися разом, може колись у минулому, але не завжди повторюються разом. Згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум» теорія пізнання, заснована на здоровому глузді, дуже нагадує емпіризм Локка, Берклі та Юма й не так вже далеко відійшла від теорій багатьох сучасних емпіриків та позитивістів [172, с. 66-68].

У теорії пізнання, заснованої на здоровому глузді, майже все помилково, але центральна її помилка полягає в припущенні, що ми займаємося пошуком безсумнівності. Саме це припущення призводить до виділення даних, елементів, чуттєвих даних, чуттєвих вражень або

* Розлогу, аргументовану критику методології сутностей та теорії визначень, що спираються на бадейну теорію, які домінують в українській правознавчій науці й освіті, див. розділ 3 цього дослідження. - В.Д.

безпосередніх переживань як надійної основи всякого знання. Проте, ці дані, або елементи, не тільки не слугують такою основою - їх взагалі не існує. Це винаходи оптимістично налаштованих філософів, які примудрилися заповідати їх психологам. Вся ця історія про «дані», про «істинні дані», із закріпленою за ними безсумнівністю, є помилкова теорія, хоча вона є частиною здорового глузду. Майже всі ми - хороші спостерігачі й сприймаючі. Чому це так - проблема, яку повинна пояснити біологічна теорія, й не слід класти цей факт в основу якого б то не було *догматизму* прямого, безпосереднього або інтуїтивного знання. Й врешті-решт ми іноді помиляємося; ми ніколи не повинні забувати про нашу погрішимість [172, с. 68-70].

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» визнає, що наука неможлива без досвіду, тільки поняття «досвід» потрібно розглядати дуже ретельно. Разом з тим хоча воно визнає це, тим не менш стверджує, що сприйняття зовсім не являють собою сирий матеріал, як це виходить згідно «бадейній теорії», з якого ми будуємо чи то «досвід», чи то «науку». У науці вирішальну роль відіграє не стільки сприйняття, скільки *спостереження*. Разом з тим спостереження - це процес, в якому ми відіграємо винятково *активну* роль. Спостереження - це сприйняття, але тільки сплановане та підготовлене. Ми не «отримуємо» спостереження, як ми можемо «отримати» чуттєве сприйняття, а «здійснюємо» його. Спостереженню завжди передують конкретний інтерес, питання або проблема - коротше кажучи, щось теоретичне. (Під словом «теоретичне» це вчення розуміє тут не протилежність «практичному», оскільки наш інтерес цілком може бути практичним: цей термін треба розуміти скоріше як «спекулятивне» або «умоглядне».) Зрештою ми можемо будь-яке питання перевести в форму гіпотези або припущення, до якої додано: «Чи так це? Так чи ні?». Таким чином, будь-якому спостереженню передують проблема, гіпотеза, або як би це не називати - щось таке, що нас цікавить, щось теоретичне або умоглядне.

Ось чому спостереження завжди вибіркові, та ось чому вони завжди припускають щось на зразок принципу відбору [172, с. 320-321].

Тільки з гіпотез дізнаємося ми про те, якого роду спостереження нам треба робити (які судові справи вивчати – В.Д.), на що направляти нашу увагу, чим цікавитися. Таким чином, гіпотеза стає нашим провідником й веде нас до нових результатів спостережень. Цю точку зору методологічне вчення філософії науки «критичний розум» називає *«прожекторною теорією»* (на противагу *«бадейній теорії»*). Згідно прожекторної теорії, спостереження похідні від гіпотез. Спостереження, однак, відіграють важливу роль як *перевірки, випробування*, які повинна пройти гіпотеза в ході її критичного розгляду. Якщо гіпотеза не витримує цього випробування, якщо спостереження її спростовують, то нам слід пошукати іншу гіпотезу [172, с. 323-324].

1.3.3. Проблема об'єктивності науки.

Логічних позитивістів, об'єктивність наукового знання турбувало не менше, аніж К.Поппера. Разом з тим, справедливо вважає американський науковець Г.Сколімовський, вони зовсім інакше підходили до науки та до наукового знання. Вони вивчали *структуру* науки. Це означає логічну *реконструкцію* висловлювань, з яких складається наука. Саме на противагу структуралістської концепції логічних позитивістів К.Поппер розробив свої оригінальні погляди на природу наукового знання. Різниця тут в основному між еволюційною, або динамічною, концепцією науки й статичною, або механістичною, концепцією науки: перша розглядає еволюційне зростання науки, друга - логічну структуру науки. У статичній концепції пізнання обґрунтування об'єктивності науки означає встановлення твердого ядра безсумнівного знання (базисні протокольні висловлювання), а потім логічну редукцію інших знань до цього твердого ядра. У динамічній концепції пізнання обґрунтування об'єктивності науки означає встановлення раціональних критеріїв придбання знань та розуміння накопичених знань. В

рамках динамічної концепції, яка робить наголос на придбанні знань, немає місця абсолютного знання; немає місця привілейованого класу висловлювань, що представляють ядро безсумнівного знання; немає місця чуттєвим даними як основи для достовірності знання. Все тільки що перераховане - це різні аспекти виправдання об'єктивності знання, як його можна знайти у логічних позитивістами, які дотримуються статичної концепції науки [214, с. 245-247].

Питання	Логічні позитивісти	Методологія «критичний розум»
Що слід вивчати для того, щоб зрозуміти науку?	Структури науки	Зростання науки
У чому полягає відправна точка наших досліджень?	Факти та спостереження	Проблеми
Які наші фундаментальні концептуальні одиниці?	Протокольні висловлювання	Пробні гіпотези
Як ми приходимо до наукових теорій? Інакше кажучи: у чому полягає процес придбання знань?	Спрощуючи питання – в індукції	В процесі зміни припущень та спростувань, тобто сміливих здогадок з їх подальшою безжальною критикою
Які підстави знання? Чи існує безсумнівне знання?	Непорушну основу знання становлять базисні факти, дані нам у безпосередньому досвіді і виражені за допомогою протокольних висловлювань	Не існує сталої підстави знання. Усяке знання є пробним. Підстави знання - це палі, досить глибоко занурені в болото, щоб витримати будівлю нашого знання на деякий час
Як відрізнити наукове знання від ненаукового?	Верифікаційний принцип значення дозволяє відокремити область наукового знання від ненаукового	Принцип демаркації визначає спростовувальні теорії, які наукові, від неспростовувальних, які ненаукові

Ця таблиця, наведена Г.Сколімовским, дає дивовижно добре резюме «методологічного періоду» К.Поппера та його ставлення до логічному позитивізму. К.Поппер рекомендує її всім, хто цікавиться цим питанням; вона найвищою мірою інформативна та дуже проста. Його єдиний критичний коментар полягає в тому, що Г.Сколімовский міг би додати до таблиці ще один рядок [173, с. 283]:

Питання	Логічні позитивісти	Методологія «критичний розум»
----------------	----------------------------	--

Що можна зробити з метафізикою? Це просто безглуздя. Знищьте її. Ми всі метафізики, й наука історично походить із метафізики.

Об'єктивність наукового знання традиційно передбачала визнання абсолютного характеру знання. У попперівській філософії об'єктивність знання усуває абсолютність знання: ніяке об'єктивне знання не може бути абсолютним. Об'єктивне знання повинно бути перевірюваним; перевірюваним, значить, спростовуваним; спростовуваним, значить, не абсолютним. Безсумнівність об'єктивного знання традиційно гарантувалася або непогрішним методом (як, наприклад, у Декарта), або відкриттям у природі будь-яких остаточних, первісних елементів (у логічних позитивістів це були «базисні факти»). Попперівська ж концепція стверджує, що ніяке об'єктивне знання не буває безсумнівним; тому немає ніяких первісних елементів знання; разом з тим з неї випливає, що немає ніякого вищого методу, немає царського шляху до істини. Таким чином, підсумовує Г.Сколімовський, в концепції погрішимості знання об'єктивність відділяється від абсолютності, відокремлюється від безсумнівності, від «твердих» фактів й «неупередженого» спостереження, які зазвичай сплітаються в загальний візерунок у традиційних концепціях об'єктивного знання [214, с. 248].

Слова «об'єктивний» та «суб'єктивний» є філософськими термінами, обтяженими важкою спадщиною суперечливих способів використання, нескінченних й безрезультатних дискусій. Спосіб використання термінів «об'єктивний» та «суб'єктивний» методологією «критичний розум» вельми нагадує кантовський. Кант використовує слово «об'єктивний» для того, щоб вказати, що наукове знання повинно допускати виправдання, незалежне від будь-чєї примхи. Виправдання, за Кантом, «об'єктивно», якщо воно в принципі може бути перевірено й зрозуміле будь-якою людиною. Кант пише: «Якщо судження значимо для кожного, хто тільки має розум, то воно має об'єктивно достатню підставу» [85, с. 672]. Наукові теорії ніколи не можуть бути повністю виправдані та верифіковані, але тим не менше вони

перевірювані. Отже, об'єктивність наукових висловлювань заснована на можливості їх інтерсуб'єктивної перевірки. Інтерсуб'єктивна перевірка є тільки найважливішим аспектом більш загальної ідеї інтерсуб'єктивної критики або, інакше кажучи, ідеї взаємного раціонального контролю за допомогою критичної дискусії [165, с. 41-42].

Слово «суб'єктивний» застосовується Кантом до нашого почуття суб'єктивної впевненості, яка може змінюватися за ступенем [85, с. 672]. Дослідження походження цього почуття є справою психології. Впевненість, наприклад, може виникати «згідно із законами асоціації» [85, с. 198]. Об'єктивні підстави також можуть служити «суб'єктивними причинами судження» [85, с. 673], оскільки ми можемо роздумувати про ці підставах й врешті-решт переконатися в їх незаперечності. Кант, мабуть, був першим мислителем, який усвідомив, що об'єктивність наукових висловлювань тісно пов'язана із побудовою теорій, тобто з використанням гіпотез та універсальних висловлювань. Тільки тоді, коли деякі події повторюються відповідно до деяких правил та регулярностей (як у випадку відтворюваних експериментів), наші спостереження в принципі можуть бути перевірені кожною людиною. Отже, якщо дотримуватися вимоги об'єктивності наукових висловлювань, то ті висловлювання, які належать до емпіричного базису науки, також повинні бути об'єктивними, тобто повинні допускати інтерсуб'єктивну перевірку. При цьому інтерсуб'єктивна перевірюваність завжди означає, що із висловлювань, що підлягають перевірці, можна вивести інші висловлювання, що також перевіряються. Таким чином, висловлювання про поодинокі факти у свою чергу повинні допускати інтерсуб'єктивну перевірку, відтак в науці не залишиться остаточно встановлених висловлювань. У науці не можуть існувати висловлювання, які не можна було б перевірити, а отже, в ній не може бути й висловлювань, які не можна було б спростувати, спростувавши деякі із їхніх наслідків. Відтак, методологічна доктрина «критичного розуму» сформулювала наступну точку

зору. Системи теорій перевіряються шляхом виведення з них висловлювань меншої міри універсальності. Ці висловлювання у свою чергу, оскільки вони також повинні допускати інтерсуб'єктивну перевірку, перевіряються схожим чином й так далі до нескінченності. Цілком очевидно, що перевірки не можуть здійснюватися до нескінченності; рано чи пізно доведеться зупинитися. Але неможливість нескінченного продовження перевірок зовсім не суперечить вимозі, згідно з якою кожне наукове висловлювання повинно допускати перевірку. Справа в тому, що ця методологія не вимагає, щоб кожне наукове висловлювання було дійсно перевірено, перш ніж воно буде прийнято. Вона вимагає тільки, щоб кожне таке висловлення допускало перевірку, або, інакше кажучи, вона відмовляється прийняти точку зору, згідно з якою в науці існують висловлювання, які слід покійрно прийняти як істинні тільки тому, що перевірити їх виявляється неможливим з логічних підстав [165, с. 44-45].

1.3.4. Об'єктивність вчених.

Згідно методології «критичний розум» об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу. Це означає передусім, що ніяка теорія не є недоступною для критики, а також що основний засіб логічної критики - логічна суперечність - об'єктивна [166, с. 301].

Абсолютно невірно вважати, що об'єктивність науки залежить від об'єктивності вченого. Й зовсім невірно вважати, що позиція представника природничих наук більш об'єктивна, ніж позиція представника суспільних наук. Представник природничих наук так же упереджений, як будь-яка інша людина, якщо тільки вона не належить до тих небагатьох, хто безперервно продукує нові ідеї, він, на жаль, часто буває сильно упередженим, плекаючи свої власні ідеї однобічно й на користь своїх пристрастей. Навіть деякі із найвидатніших сучасних фізиків були засновниками наукових шкіл, що зробили потужний опір новим ідеям. Однак у цієї тези є й позитивна сторона, й це більш важливо. Те, що можна назвати науковою об'єктивністю,

ґрунтується винятково на тій критичній традиції, яка, незважаючи на всякого роду опір, так часто дозволяє критикувати пануючу догму. Іншими словами, наукова об'єктивність - це не справа окремих учених, а соціальний результат взаємної критики, дружньо-ворожого поділу праці між вченими, їх співпраці та їх суперництва. З цієї причини вона залежить частково від ряду соціальних й політичних обставин, які роблять таку критику можливою. Об'єктивність можна пояснити тільки в термінах таких соціальних ідей, як конкуренція (окремих вчених та наукових шкіл), традиція (в основному - критична традиція), соціальні інститути (наприклад, публікації в різних конкуруючих журналах або у різних конкуруючих видавців; обговорення на конференціях), державна влада (тобто її політична терпимість до вільного обговорення) [166, с. 305-306].

Вітчизняна правознавча наука дотримується традиційних поглядів щодо наукової об'єктивності. Характерним прикладом є думка впливового правознавця М.Козюбри, який вважає, що в суспільствознавстві, зокрема правознавстві, пошук об'єктивної істини та закономірностей надзвичайно ускладнюється, у соціальному пізнанні обійтися без привнесення в образ об'єкта властивостей суб'єкта практично неможливо, наукове знання, стверджує він, має бути позаособистісним, незалежним від світоглядних позицій та моральних ідеалів дослідника [95, с. 111], а здобуті філософією права знання не можуть претендувати на об'єктивність, оскільки вона не існує поза світоглядними установками суб'єктів [95, с. 111].

Методологія «критичного розуму» вважає, що доктрина, детально розроблена так званою соціологією знання, повністю ігнорує соціальний, інституційний характер наукового знання, оскільки виходить із наївного уявлення, що об'єктивність залежить від психології окремого вченого. Ця доктрина випускає з уваги, саме соціологію знання - соціальний або суспільний характер науки. Вона не бере до уваги той факт, що саме публічний характер науки та її інститутів примушує вченого до

інтелектуальної дисципліни й оберігає об'єктивність науки та її традицію критичного обговорення нових ідей [159, с. 173]. Ця методологія відзначає, що соціологія науки досліджує науку про пізнання як процес, що відбувається в мозку окремого вченого. Якщо розглядати науку таким чином, тоді те, що ми називаємо науковою об'єктивністю, виявляється чимось абсолютно незрозумілим або навіть неможливим. Це відноситься не тільки до соціальних наук, де класові інтереси відіграють важливу роль, але так само й до природничих наук. Кожен з нас відчуває вплив власної системи упереджень. Всі ми багато чого приймаємо як самоочевидне, приймаємо некритично, навіть з наївним або самовдоволеним переконанням, що критика зовсім необов'язкова. Роблячи свій мозок більш «об'єктивним», вчені не сприяють досягненню того, що ми називаємо «науковою об'єктивністю». Досягнення наукової об'єктивності - це завдання наукового методу. Причому, об'єктивність тісно пов'язана з соціальними аспектами наукового методу, з тим фактом, що наука та наукова об'єктивність не є результатом спроб окремого вченого стати «об'єктивним». Вона є результат дружньо ворожої співпраці багатьох вчених. Тому наукова об'єктивність може бути визначена як інтерсуб'єктивність наукового методу [180, с. 250].

Методологія «критичного розуму» виступає головним чином проти думки, що між представниками суспільних та природничих наук, між дослідженням суспільства й дослідженням природи є істотна відмінність з точки зору об'єктивності. Вона виступає проти тези про те, що в природничих науках легко бути «об'єктивним», а в суспільних науках об'єктивність якщо й досяжна, то лише для самих обраних розумів. У своїх запереченнях вона підкреслює, що об'єктивність природничих та соціальних наук заснована не на неупередженому стані розумі вчених, а просто на публічному та конкурентному характері наукової діяльності й, таким чином, на певних соціальних аспектах цієї діяльності. Таким чином, вчені-природознавці за складом свого розуму не більш об'єктивні, ніж

представники суспільних наук, й не більше їх схильні до критики. Якщо в природничих науках більше «об'єктивності», так це тому, що тут існує краща традиція та більш високі стандарти ясності та розумної критики. Багато вчених в Німеччині виховуються як гегельянці, ця традиція пагубна для інтелекту та критичної думки. Це - один з тих пунктів, за яким К.Поппер згоден з К.Марксом, який писав: «В своїй містифікуючій формі діалектика стала німецької модою». В Німеччині вона й тепер в моді [179, с. 319]*.

Проблема наукової об'єктивності цікавила К.Поппера практично до кінця його життя й запропоноване ним вирішення цієї проблеми - важливий компонент його концепції *єдності природничого та гуманітарного знання*, яка є однією з фундаментальних складових висунутих ним філософських ідей [205, с. 53].

1.3.5. Формування методологічних основ критичного правознавства в контексті проблеми погрішимості наукового знання та проблеми об'єктивності науки.

Під вченням про погрішимість (фаллібілізм - fallibilism) знання методологічне вчення філософії науки «критичний розум» розуміє погляд, що полягає у визнанні двох фактів: по-перше, що ми не застраховані від помилок й, по-друге, що прагнення до достовірності (або навіть до високої ймовірності) помилково. Принцип погрішимості знання, фаллібілізм (від англ. fallible – такий, що може бути помилковим) говорить про те, що ми ніколи не можемо бути цілком упевнені в істинності тих або інших теорій. Навіть найкращі наукові теорії є лише гіпотезами, які поки що не спростовані, але можливо та ймовірно будуть спростовані й замінені на кращі теорії у майбутньому. Ми повинні розглядати кращі з наших теорій як істинні лише пробно й бути готовими до їх перегляду, якщо нові аргументи й факти виявлять потребу у цьому. Ми повинні бути відкритими до

* Див. також мої статті «Критично-правове мислення: об'єктивність науки» [54, с. 19-24], «Проблема наукової об'єктивності» [70, с. 115-122].– В.Д.

раціональної критики й дискусії. Ми не повинні претендувати на володіння істиною. Ми – шукачі істини, а не її володарі.

Згідно методології «критичний розум», прагнення до достовірності, безсумнівності помилково. Однак звідси не випливає, що було б помилковим прагнути до істини. Навпаки, поняття помилки має на увазі поняття істини як зразок, якого ми, втім, можемо не досягати. Визнання погрішимості знання означає, що, хоча ми можемо жадати істини й навіть здатні виявляти її (в багатьох випадках це нам вдається), ми проте ніколи не можемо бути впевнені до кінця, що дійсно володіємо істиною. Завжди є можливість помилки. Незважаючи на це, вчення про погрішимість знання не дає ніяких приводів для скептичних висновків. У цьому неважко переконатися, якщо замислитися про те, що всі відомі з історії приклади людської погрішності, враховуючи *всі відомі приклади судових помилок, є віхами прогресу нашого пізнання*. Кожен раз, коли нам вдається виявити помилку, наше знання дійсно просувається на крок вперед. Отже, ми вміємо брати уроки з наших власних помилок. Це фундаментальне розуміння дійсно слугує базисом усієї епістемології та методології. Воно вказує нам, як вчитися систематично, як йти шляхом прогресу швидше. Ця позиція, просто кажучи, полягає в тому, що нам слід шукати свої помилки, або, інакше, намагатися критикувати свої теорії. Критика, цілком ймовірно, - це єдиний доступний нам спосіб виявлення наших помилок та єдиний систематичний метод брати з них уроки.

Методологія, що пристосовується для потреб української правознавчої науки, освіти й практики, закликає звикнути до думки про те, що науку слід розглядати не як «корпус знання», а як систему гіпотез, тобто як систему припущень чи передбачень, які в принципі не можуть бути виправдані та якими ми користуємося до того часу, поки вони витримують перевірки. Ми ніколи не маємо права сказати, ніби знаємо, що вони «істинні», «більш-менш достовірні» або хоча б «вірогідні».

Згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум», не існує первісних джерел знання. Потрібно вітати кожне джерело, кожне речення, але кожне джерело, кожне речення відкриті для критичної перевірки. Абсолютним авторитетом не володіють ані спостереження, ані розум. Надзвичайно важливі інтелектуальна інтуїція та уява, проте вони ненадійні: вони здатні представляти нам речі дуже ясно й тим не менш вводити нас в оману. Вони необхідні в якості основного джерела наших теорій, але в більшості своїй наші теорії помилкові. Найбільш важлива функція спостереження й міркування, й навіть інтуїції та уяви, полягає в тому, щоб сприяти критичній перевірці тих сміливих припущень, за допомогою яких ми досліджуємо наше незнання. Кожне вирішення деякої проблеми породжує нові невирішені проблеми, більш глибокі в порівнянні з початковою проблемою й потребують більш сміливих вирішень. Чим більше й глибше ми занурюємося в їх вивчення, тим більш усвідомленим та точним стає наше знання про те, чого ми не знаємо, знання нашого нецтва. Справді, основне джерело нашого нецтва полягає в тому факті, що наше знання може бути лише кінцевим, в той час як наше нецтво необхідно повинно бути нескінченним.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» пориває з традицією теорії знання, заснованої на здоровому глузді. Це вчення вважає засновану на здоровому глузді теорію знання грубою помилкою. Це помилка підпорядкувала собі всю західну філософію. Здоровий глузд завжди слугує нам вихідним пунктом, але його потрібно критикувати. Він не дуже хороший, коли приймається міркувати про себе самого. Насправді теорія здорового глузду, заснована на здоровому глузді, являє собою наївну плутанину, але вона заклала основу, на якій будуються навіть самі недавні філософські теорії пізнання. В теорії пізнання, заснованої на здоровому глузді, майже все помилково, але центральна її помилка полягає в припущенні, що ми займаємося пошуком безсумнівності.

Відтак, позицію методології «критичний розум» щодо проблеми погрішимості науки можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її можна визнати застосовною (прийнятною) для формування методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

Згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум», об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу. Це означає передусім, що ніяка теорія не є недоступною для критики, а також що основний засіб логічної критики - логічна суперечність - об'єктивна.

Об'єктивність наукового знання традиційно передбачала визнання абсолютного характеру знання. З погляду методології «критичний розум» об'єктивність знання усуває абсолютність знання: ніяке об'єктивне знання не може бути абсолютним. Об'єктивне знання повинно бути перевірюваним; перевірюваним, значить, спростовним; спростовним, значить, не абсолютним.

Безсумнівність об'єктивного знання традиційно гарантувалася або непогрішним методом (як, наприклад, у Декарта), або відкриттям у природі будь-яких остаточних, первісних елементів (у логічних позитивістів це були «базисні факти»). Концепція ж методології, що розглядається, стверджує, що ніяке об'єктивне знання не буває безсумнівним; тому немає ніяких первісних елементів знання; разом з тим з неї випливає, що немає ніякого вищого методу, немає царського шляху до істини.

Таким чином, в концепції погрішимості знання об'єктивність відділяється від абсолютності, відокремлюється від безсумнівності, від «твердих» фактів й «неупередженого» спостереження, які зазвичай містяться в традиційних концепціях об'єктивного знання.

Наукові теорії ніколи не можуть бути повністю виправдані та верифіковані, але тим не менше вони перевірювані. Отже, об'єктивність наукових висловлювань заснована на можливості їх інтерсуб'єктивної

перевірки. Інтерсуб'єктивна перевірка є тільки найважливішим аспектом більш загальної ідеї інтерсуб'єктивної критики або, інакше кажучи, ідеї взаємного раціонального контролю за допомогою критичної дискусії. При цьому інтерсуб'єктивна перевірюваність завжди означає, що із висловлювань, що підлягають перевірці, можна вивести інші висловлювання, що також перевіряються. Таким чином, висловлювання про поодинокі факти у свою чергу повинні допускати інтерсуб'єктивну перевірку, відтак в науці не залишиться остаточно встановлених висловлювань. У науці не можуть існувати висловлювання, які не можна було б перевірити, а отже, в ній не може бути й висловлювань, які не можна було б спростувати, спростувавши деякі із їхніх наслідків.

Відтак, методологічна доктрина «критичного розуму» сформулювала наступну точку зору. Системи теорій перевіряються шляхом виведення з них висловлювань меншої міри універсальності. Ці висловлювання у свою чергу, оскільки вони також повинні допускати інтерсуб'єктивну перевірку, перевіряються схожим чином й так далі до нескінченності. Цілком очевидно, що перевірки не можуть здійснюватися до нескінченності; рано чи пізно доведеться зупинитися. Але неможливість нескінченного продовження перевірок зовсім не суперечить вимозі, згідно з якою кожне наукове висловлювання повинно допускати перевірку. Справа в тому, що ця методологія не вимагає, щоб кожне наукове висловлювання було дійсно перевірено, перш ніж воно буде прийнято. Вона вимагає тільки, щоб кожне таке висловлення допускало перевірку, або, інакше кажучи, вона відмовляється прийняти точку зору, згідно з якою в науці існують висловлювання, які слід покійно прийняти як істинні тільки тому, що перевірити їх виявляється неможливим з логічних підстав.

Вимога наукової об'єктивності робить неминучим той факт, що кожне наукове висловлювання повинно завжди залишатися тимчасовим. Воно дійсно може бути підкріплено, але кожне підкріплення є відносним,

пов'язаним з іншими висловлюваннями, які самі є тимчасовими. Те, що можна назвати науковою об'єктивністю, ґрунтується винятково на тій критичній традиції, яка, незважаючи на всякого роду опір, так часто дозволяє критикувати пануючу догму. Іншими словами, наукова об'єктивність - це не справа окремих учених, а соціальний результат взаємної критики, дружньо-ворожого поділу праці між вченими, їх співпраці та їх суперництва. З цієї причини вона залежить частково від ряду соціальних й політичних обставин, які роблять таку критику можливою. Об'єктивність можна пояснити тільки в термінах таких соціальних ідей, як конкуренція (окремих вчених та наукових шкіл), традиція (в основному - критична традиція), соціальні інститути (наприклад, публікації в різних конкуруючих журналах або у різних конкуруючих видавців; обговорення на конференціях), державна влада (тобто її політична терпимість до вільного обговорення).

Відтак, позицію методології «критичний розум» щодо проблеми наукової об'єктивності можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її можна визнати застосовною (прийнятною) для формування методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

Висновки до першого розділу.

Отже, відповідно до обраної методології «критичний розум», враховуючи її поширення, пристосування для потреб юридичної науки, необхідно визнати застосовними (прийнятними) позиції цієї методології для формування методологічних основ критичного правознавства щодо наступних методологічних проблем розвитку науки: (1) проблема зростання наукового знання, прогрес науки; (2) проблема меж наукового пізнання; (3) проблема погрішимості наукового знання; (4) проблема об'єктивності науки.

Водночас, здобувачем визнані незастосовними (неприйнятними) для методологічних основ критичного правознавства: (5) пошук достовірно

обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання, (б) вчення про пізнання з допомогою індуктивної методології.

(1) Проблема зростання наукового знання, прогресу науки.

Згідно із поглядом методологічне вчення філософії науки «критичний розум», зростання наукового знання, прогрес науки полягає в пробах, в усуненні помилок та в подальших пробах, керованих досвідом, набутим в ході попередніх проб та помилок.

Найбільш вагомий внесок в зростання наукового знання, який може зробити теорія, складається з нових, породжуваних нею проблем; саме тому наука та зростання знання розуміються як такі, що завжди починається з проблем та завжди завершується проблемами - проблемами зростаючої глибини - та характеризується зростаючою здатністю до висунення нових проблем.

Зростання знань йде від старих проблем до нових проблем, через посередництво методу припущень та спростувань; й поки гіпотеза в змозі вижити або, принаймні, не поступається перед обличчям критики конкуруючим гіпотезам, її можна тимчасово та для проби прийняти за частину сучасного наукового знання.

(2) Проблема меж наукового пізнання.

Теорії не є результатом логічного індуктивного умовиведення, який міг би гарантувати їх істинність. Теорії – це припущення, які витримали випробування критикою краще, ніж усі відомі на цей час їхні конкуренти, які *пробно* приймаються за істинні.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» обрало такий критерій меж наукового пізнання, який дозволяє допускати в область емпіричної науки навіть такі висловлювання, підтвердження яких неможливе. Разом з тим воно, звісно, визнає деяку теорію емпіричною, чи науковою, тільки в тому випадку, якщо є можливість її дослідної перевірки. Ці міркування приводять до переконання в тому, що не підтверджувальність

(верифікованість), а спростовність (фальсифікованість) системи слід розглядати як критерій меж наукового пізнання.

Наука не може доказово обґрунтувати жодну теорію, але не будучи здатною доказово обґрунтовувати, наука може спростовувати.

(3) Проблема погрішимості наукового знання.

Під вченням про погрішимість (фаллібілізм - fallibilism) знання методологічне вчення філософії науки «критичний розум» розуміє погляд, що полягає у визнанні двох фактів: по-перше, що ми не застраховані від помилок й, по-друге, що прагнення до достовірності (або навіть до високої ймовірності) помилково. Принцип погрішимості знання, фаллібілізм (від англ. fallible – такий, що може бути помилковим) говорить про те, що ми ніколи не можемо бути цілком упевнені в істинності тих або інших теорій. Навіть найкращі наукові теорії є лише гіпотезами, які поки що не спростовані, але можливо та ймовірно будуть спростовані й замінені на кращі теорії у майбутньому. Ми повинні розглядати кращі з наших теорій як істинні лише пробно й бути готовими до їх перегляду, якщо нові аргументи й факти виявлять потребу у цьому. Ми повинні бути відкритими до раціональної критики й дискусії. Ми не повинні претендувати на володіння істиною. Ми – шукачі істини, а не її володарі.

Згідно методології «критичний розум», прагнення до достовірності, безсумнівності помилково. Однак звідси не випливає, що було б помилковим прагнути до істини. Навпаки, поняття помилки має на увазі поняття істини як зразок, якого ми, втім, можемо не досягати. Визнання погрішимості знання означає, що, хоча ми можемо жадати істини й навіть здатні виявляти її (в багатьох випадках це нам вдається), ми проте ніколи не можемо бути впевнені до кінця, що дійсно володіємо істиною. Завжди є можливість помилки. Незважаючи на це, вчення про погрішимість знання не дає ніяких приводів для скептичних висновків. У цьому неважко переконатися, якщо замислитися про те, що всі відомі з історії приклади людської погрішності,

враховуючи *всі відомі приклади судових помилок, є віхами прогресу нашого пізнання*. Кожен раз, коли нам вдається виявити помилку, наше знання дійсно просувається на крок вперед. Отже, ми вміємо брати уроки з наших власних помилок. Це фундаментальне розуміння дійсно слугує базисом усієї епістемології та методології. Воно вказує нам, як вчитися систематично, як йти шляхом прогресу швидше. Ця позиція, просто кажучи, полягає в тому, що нам слід шукати свої помилки, або, інакше, намагатися критикувати свої теорії. Критика, цілком ймовірно, - це єдиний доступний нам спосіб виявлення наших помилок та єдиний систематичний метод брати з них уроки.

(4) Проблема об'єктивності науки.

Згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум», об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу. Це означає передусім, що ніяка теорія не є недоступною для критики, а також що основний засіб логічної критики - логічна суперечність - об'єктивна.

Наукові теорії ніколи не можуть бути повністю виправдані та верифіковані, але тим не менше вони перевірювані. Отже, об'єктивність наукових висловлювань заснована на можливості їх інтерсуб'єктивної перевірки. Інтерсуб'єктивна перевірка є тільки найважливішим аспектом більш загальної ідеї інтерсуб'єктивної критики або, інакше кажучи, ідеї взаємного раціонального контролю за допомогою критичної дискусії. При цьому інтерсуб'єктивна перевірюваність завжди означає, що із висловлювань, що підлягають перевірці, можна вивести інші висловлювання, що також перевіряються. Таким чином, висловлювання про поодинокі факти у свою чергу повинні допускати інтерсуб'єктивну перевірку, відтак в науці не залишиться остаточно встановлених висловлювань. У науці не можуть існувати висловлювання, які не можна було б перевірити, а отже, в ній не може бути й висловлювань, які не можна було б спростувати, спростувавши деякі із їхніх наслідків.

Вимога наукової об'єктивності робить неминучим той факт, що кожне наукове висловлювання повинно завжди залишатися тимчасовим. Воно дійсно може бути підкріплено, але кожне підкріплення є відносним, пов'язаним з іншими висловлюваннями, які самі є тимчасовими. Те, що можна назвати науковою об'єктивністю, ґрунтується винятково на тій критичній традиції, яка, незважаючи на всякого роду опір, так часто дозволяє критикувати пануючу догму. Іншими словами, наукова об'єктивність - це не справа окремих учених, а соціальний результат взаємної критики, дружньо-ворожого поділу праці між вченими, їх співпраці та їх суперництва. З цієї причини вона залежить частково від ряду соціальних й політичних обставин, які роблять таку критику можливою. Об'єктивність можна пояснити тільки в термінах таких соціальних ідей, як конкуренція (окремих вчених та наукових шкіл), традиція (в основному - критична традиція), соціальні інститути (наприклад, публікації в різних конкуруючих журналах або у різних конкуруючих видавців; обговорення на конференціях), державна влада (тобто її політична терпимість до вільного обговорення).

(5) Проблема обґрунтування наукового пізнання.

Методологічна доктрина філософії науки «критичний розум» аргументовано показує, що пошук достовірно обґрунтованої підстави наукового пізнання завершується трьома неприйнятними альтернативами: 1) регресом в нескінченність; 2) логічним колом в дедукції; 3) перериванням процесу обґрунтування в певній точці. Оскільки, й регрес в нескінченність, й логічне коло уявляються явно неприйнятними, то існує схильність визнати третю можливість - переривання процесу обґрунтування - вже тому, що інший вихід з цієї ситуації вважається неможливим. Щодо висловлювань, в рамках яких готові перервати процес обґрунтування, мають за звичай говорити або іншим чином так описувати самоочевидність, самообґрунтування, обґрунтування в безпосередньому знанні - в інтуїції, переживанні або досвіді, - що готові перервати регрес обґрунтування в

певній точці й призупинити дію постулату обґрунтування щодо цієї точки тим, що її проголошують «архімедовою опорною точкою пізнання» (*Х.Альберт*). Відтак, пошук «архімедової опорної точки пізнання», який визначав мислення класичної методології, диктується формулюванням проблемної ситуації, яка не витримує критики. Проблема «архімедової опорної точки пізнання» може бути віднесена до помилково поставлених проблем.

Попри те, що пошук «архімедової опорної точки пізнання» завершується догматизмом, наше природно-правниче мислення продовжує обґрунтовувати її «самоочевидними ідеями розуму» (*Братасюк М.Г.*), «інтелектуальною інтуїцією сутностей» або «чистою феноменологією» (*Петрова Л.В., Козловський А.А.*), а наше позитивно-правниче мислення – «досвідом як надійним об’єктивним критерієм» (*Рабінович П.М.*).

(б) Проблема індуктивної методології.

Майже уся наша правознавча наука й освіта, відповідно до вчення позитивізму, слідуючи індуктивною методологією, розуміє пізнання як таке, що розпочинається із спостережень й досвіду, на основі яких потім в результаті їх узагальнення формулюються теорії.

Натомість, згідно філософії науки «критичний розум» теорії не виникають з наших спостережень й досвіду, а лише перевіряються на них; ця філософія науки відкидає будь-яку можливість індуктивної методології, бо вчення про пізнання індуктивним шляхом є хибною інтерпретацією процесу пізнання.

Вирішення проблеми індукції цією філософією науки стисло й зрозуміло описане таким чином. Воно полягає в тому, щоб відкинути традиційне припущення, ніби би загальні наукові гіпотези виходять за допомогою процедури індуктивного виведення з окремих випадків, які гостро потребують підтвердження, й замінити його припущенням, що вони суть здогадки чи припущення, й ні якого підтвердження не потребують.

Раціональність як складова частина наукового дослідження при цьому не відкидається, як у традиційному скептицизмі, але зміщується з породження гіпотез на їх критику чи спростування, які, на погляд цієї філософії науки, вчиняються суворо дедуктивним чином. Це означає, що хоча припущення, безумовно, «спрямовані індуктивно» (найважливіші з них - це універсальні узагальнення), вони не є виведеннями, а спростування хоча і є виведеннями, але не індуктивні. Таким шляхом філософія науки «критичний розум» показала, що є зайвою вся теорія індукції з усіма її суперечностями.

Розділ 2. Теоретичні витоки та ключові напрями визначення змісту методологічних основ критичного правознавства.

2.1. Характеристика теорії досвіду.

2.1.1. Теоретична система досвіду: перевірка науковості.

К.Поппер, перефразувавши й узагальнивши добре відоме зауваження Ейнштейна, - «Якщо теореми математики прикладаються до відображення реального світу, вони не точні; вони точні доти, поки вони не посиляються на дійсність» [82, с. 83], - охарактеризував емпіричну науку в 1933 році наступним чином – «В тій мірі, в якій наукове висловлювання говорить про реальність, воно має бути спростовним, а в тій мірі, в якій воно не спростовне, воно не говорить про реальність» [164, с. 236-239]. В 1957 році К.Поппер свою характеристику емпіричної науки переконливо доповнив - «Теорія, що не спростовна ніякою мислимою подією, є ненауковою. Неспростовність є не перевагою теорії (як часто думають), а є її недоліком» [164, с. 245].

В розділі «Досвід як метод» «Логіки наукового дослідження» сформульовані три вимоги, яким повинна задовольняти емпірична теоретична система. По-перше, вона повинна бути синтетичною, тобто описувати несуперечливий, можливий світ. По-друге, вона повинна задовольняти критерію демаркації, тобто не бути метафізичною системою, й описувати світ можливого досвіду. По-третє, вона повинна відрізнитися якимось чином від інших таких систем, як така, що представляє саме наш світ досвіду. Яким же чином можна відрізнити таку систему, що представляє наш світ досвіду, від інших подібних систем? Відповідь К.Поппера на це питання така: виділяє цю систему з інших подібних систем те, що вона була піддана перевіркам й витримала їх. Це означає, що така система повинна бути виділена на основі застосування до неї того ж самого дедуктивного методу, аналіз й опис якого К.Поппер поставив собі за мету. «Досвід», з цієї точки зору, виступає як специфічний метод, за допомогою якого ми можемо

відрізнити одну теоретичну систему від інших. Тому можна сказати, що наука характеризується не тільки своєю логічною формою, але, окрім того, й своїм специфічним методом. У відповідності зі сказаним теорія пізнання, до завдань якої входить аналіз методу або процедур, характерних для емпіричної науки, може бути описана як теорія емпіричного методу - теорія того, що зазвичай називається «досвідом» [165, с. 35].

В розділі «Фальсифіковність» «Логіки наукового дослідження» міститься визначення емпіричної теорії: теорія називається теорією досвіду чи науковою теорією, якщо вона точно розділяє клас всіх можливих базисних висловлювань на два наступних непорожніх підкласи: по-перше, клас всіх тих базисних висловлювань, з якими вона несумісна (які вона усуває або забороняє), К.Поппер називає його класом *потенційних спростовувачів* теорії; й, по -друге, клас тих базисних висловлювань, які їй не суперечать (які вона "допускає"). Більш коротко визначення він формулює так: теорія спростовна, якщо клас її потенційних спростовувачів не порожній [165, с. 76-78]. Спростовувачами - тому, що якщо факт, що забороняється теорією існує й базисне речення, що описує його істинно, то теорія вважається спростованою. Потенційними - тому, що ці речення можуть спростувати теорію, але лише в тому випадку, коли буде встановлена їх істинність [230, с. 434; 18, с. 569]*.

В розділі «Дедуктивна перевірка теорій» «Логіки наукового дослідження» виділені чотири різних шляхи, якими відбувається перевірка теорії. По-перше, це логічне порівняння отриманих наслідків один з одним, за допомогою якого перевіряється внутрішня несуперечність системи. По-друге, це дослідження логічної форми теорії з метою визначити, чи має вона характер емпіричної, або наукової, теорії або, приміром, є тавтологічною. По-третє, це порівняння цієї теорії з іншими теоріями, головним чином, з

* Докладніше обґрунтування визначення теорії досвіду чи наукової теорії див. в підрозділі «Спростовність теорій» цього розділу. – В.Д.

метою визначити, чи внесе нова теорія внесок в науковий прогрес в тому випадку, якщо вона виживе після її різних перевірок. Й нарешті, по-четверте, це перевірка теорії за допомогою емпіричного використання виведених із неї наслідків. Мета перевірок останнього типу полягає в тому, щоб з'ясувати, наскільки нові наслідки розглянутої теорії, тобто все, що є новим в її змісті, задовольняють вимогам практики, незалежно від того, чи виходять ці вимоги з суто наукових експериментів чи практичних застосувань [165, с. 29-30].

2.1.2. Суворо універсальні та чисельно універсальні теорії.

Методологія «критичного розуму» розмежовує два види універсальних синтетичних висловлювань: "суворо універсальні" та "чисельно універсальні". Коли ця методологія говорить про універсальні висловлювання, вона має на увазі тільки суворо універсальні висловлювання - теорії або закони природи. Чисельно універсальні висловлювання фактично еквівалентні певним сингулярним висловлюванням або їх об'єднанню, тому вони будуть розглядатися як сингулярні висловлювання [165, с. 57].

Слідуючи цій логіці можна, наприклад, порівняти близькі правознавцям два наступні висловлювання: (а) "Для усіх правомірних договорів вірно, що вони завжди укладаються за взаємною згодою та вільним волевиявленням сторін"; (б) "В Україні з 2004 року сторони договору можуть відступити від цивільного законодавства та врегулювати свої відносини на власний розсуд".

Формальна логіка (включаючи символічну логіку), пояснює К.Поппер, яка цікавиться лише теорією дедукції, обидва ці висловлювання вважає універсальними ("формальними", або "загальними"). Методологія «критичного розуму» вважає, що потрібно підкреслити відмінність між ними. Висловлювання (а) претендує на істинність завжди в будь-якому місці та в будь-який час. Висловлювання (б) відноситься лише до кінцевої, індивідуальної (або окремої) просторово-часової області. Висловлювання цього останнього роду можна в принципі замінити об'єднанням сингулярних

висловлювань, оскільки за наявності достатнього часу можна *пронумерувати* всі елементи розглянутого (кінцевого) класу. Це пояснює, чому в таких випадках ми говоримо про "чисельну універсальність". Водночас висловлювання (а) не може бути замінене об'єднанням кінцевого числа сингулярних висловлювань, що відносяться до кінцевої просторово-часової області, або, вірніше, така заміна була б можливою лише при тому припущенні, що світ обмежений в часі та в ньому існує тільки кінцеве число договорів (приклад мій - В.Д.). Однак ми не приймаємо цього припущення, зокрема ми не приймаємо такого роду припущень при визначенні понять правознавчої науки (конкретизовано мною - В.Д.). Навпаки, ми розглядаємо висловлювання типу (а) як загальні висловлювання, тобто як універсальні твердження щодо необмеженого числа договорів [165, с. 57-58]. (Приклад мій - В.Д.)

2.1.3. Універсальні та індивідуальні поняття.

Відмінність між універсальними та сингулярними висловлюваннями тісно пов'язана з відмінністю між універсальними та індивідуальними поняттями або іменами [165, с. 59].

Цю відмінність, можна пояснити за допомогою близьких правознавцям прикладів: «право», «правочин», «договір» є універсальними поняттями або іменами; «договір купівлі-продажу» «заповіт», «делікт» є сингулярні, або індивідуальні, поняття або імена. З точки зору методології «критичного розуму» ці приклади показують, що для індивідуальних понять або імен характерно те, що вони або є власними іменами, або визначаються за допомогою власних імен, в той час як універсальні поняття або імена можуть бути визначені без використання власних імен. Ця методологія вважає, що відмінність між універсальними та індивідуальними поняттями (або іменами) має фундаментальне значення. Будь-яке прикладне наукове дослідження спирається на перехід від універсальних наукових гіпотез до окремих випадків, тобто на дедукцію сингулярних передбачень, а в кожне сингулярне

висловлювання повинні входити індивідуальні поняття (або імена) [165, с. 60-61]. Індивідуальні імена, використовувані в сингулярних наукових висловлюваннях, часто виступають у вигляді просторово-часових координат. Це легко зрозуміти, якщо звернути увагу на той факт, що *застосування* системи просторово-часових координат завжди включає посилання на індивідуальні імена. Ми повинні фіксувати початкову точку цієї системи, а це можна зробити, лише вживаючи власні імена (або еквівалентні їм вирази). Використання імен "Україна" та "2004 рік" (приклади мої, див. попередній пункт цього підрозділу - В.Д.) ілюструє цей підхід. За допомогою цього методу досить велику кількість індивідуальних імен можна звести до невеликої їх кількості. Наведені приклади й пояснення пояснюють, що ми розуміємо під "універсальним поняттям" та "індивідуальним поняттям". Отже, згідно методології «критичного розуму», індивідуальне поняття є поняття, в визначення якого обов'язково входять власні імена (або еквівалентні їм вирази), якщо всі посилання на власні імена можна усунути, то поняття є універсальним [165, с. 60-61].

2.1.4. Суворо універсальні та суворо екзистенційні теорії.

Згідно методології «критичного розуму» недостатньо охарактеризувати універсальні висловлювання як такі, що не містять індивідуальних імен [165, с. 63]. Якщо слово "договір" використовується в якості універсального імені, то вислів "Усі договори відплатні" буде, очевидно, суворо універсальним. Однак багато інших висловлювань, такі, як "Багато договорів відплатні", "Деякі договори відплатні" або "Існують відплатні договори" (приклади мої - В.Д.), в які також входять тільки універсальні імена, ми, безумовно, не будемо вважати універсальними. Висловлювання, в які входять тільки універсальні імена й немає індивідуальних імен, будемо називати "суворими", або "чистими". Найбільш важливі серед них суворо універсальні висловлювання. Поряд з ними великий інтерес для методології мають висловлювання на зразок "Існують відплатні договори". Наведене

висловлювання можна вважати рівнозначним висловлюванню "Існує хоча б один відплатний договір" Висловлювання такого типу ця методологія пропонує називати суворо, або чисто, екзистенційними висловлюваннями (чи висловлюваннями про існування). Заперечення суворо універсального висловлювання завжди еквівалентно суворо екзистенційному висловлюванню, й навпаки. Наприклад, "Невірно, що усі договори відплатні" означає те ж саме, що й "Існує договір, який не є відплатним" або "Існують безвідплатні договори". Природно-наукові теорії, й зокрема те, що ми називаємо законами природи, (також гуманітарно-наукові теорії, й зокрема теорії правознавчої науки - В.Д.) мають логічну форму суворо універсальних висловлювань. Тому вони можуть бути виражені у формі заперечень суворо екзистенціальних висловлювань або, можна сказати, у формі неекзистенціальних висловлювань (висловлювань про неіснування). Наприклад, існування стародавньої норми щодо обов'язковості виконання договорів можна виразити у формі "Не існує договору, який є не обов'язковим для виконання сторонами", а існування гіпотези вини в цивільному праві - у формі "Не існує гіпотези невинуватості в цивільному праві" (приклади мої - В.Д.). У такому формулюванні, згідно методології, яка адаптується для потреб правознавчої науки, їх можна порівняти із "заборами". Вони не стверджують, що щось існує або відбувається, а заперечують існування чогось. Вони наполягають на неіснування певних речей або станів справ, забороняючи або усуваючи їх. Саме в силу цього закони природи (закони суспільства також - В.Д.) спростовні. Якщо ми визнаємо істинним деяке сингулярне висловлювання, яке порушує заборону й говорить про існування речі (або події), яка усувається законом, то цей закон спростований. Прикладом спростування існування стародавньої норми щодо обов'язковості виконання договорів може бути наступний вислів: "Там-то існує договір, який є не обов'язковим для виконання сторонами". Навпаки, суворо екзистенційні висловлювання не можуть бути спростовні. Жодне

сингулярне висловлювання (тобто ні одне "базисне висловлення", жодне висловлювання про спостережувану подію) не може суперечити екзистенційному вислову "Існує гіпотеза винуватості в цивільному праві". Це може робити тільки універсальне висловлювання. Тому, спираючись на запропонований нею критерій демаркації, ця методологія розглядає суворо екзистенційні висловлювання як неемпіричні, або "метафізичні" [165, с. 63-64].

Суворі, або чисті, висловлювання - універсальні й екзистенційні - не мають просторових й часових обмежень. Вони не відносяться до індивідуальної, обмеженої просторово-часової області. Саме тому суворі екзистенційні висловлювання неспростовні. Ми не можемо досліджувати весь світ для встановлення того, що щось не існує, ніколи не існувало й ніколи не буде існувати. З тієї ж самої причини суворо універсальні висловлювання не підтверджувальні. Знову-таки ми не можемо досліджувати весь світ для того, щоб переконатися в неіснуванні всього того, що забороняється законом. Проте обидва види суворих висловлювань в принципі емпірично є такими, що їх можна вирішити, хоча тільки одним способом: вони односторонньо вирішувані. Якщо виявляється, що щось існує тут й тепер, то завдяки цьому суворо екзистенціальне висловлювання може бути підкріплено, а суворо універсальне спростовано. Отже, з позицій цього методологічного вчення, яке адаптується для потреб правознавчої науки, зазначена асиметрія разом з її наслідком односторонньої спростованості універсальних висловлювань емпіричної науки не пов'язана ні з яким чисто логічним відношенням. Навпаки, існуючі логічні відносини є симетричними. Універсальні та екзистенційні висловлювання формулюються симетрично. Асиметрія виникає тільки завдяки критерію демаркації [165, с. 63-64], яким є спростовність*.

* Див. також мою статтю «Критично-правове мислення: теорії науки» [56, с. 36-41] – В.Д.

2.1.5. Характеристики теорій досвіду як підстави критичного правознавства.

Методологія «критичний розум» охарактеризувала емпіричну науку наступним чином: в тій мірі, в якій наукове висловлювання говорить про реальність, воно має бути спростовним, а в тій мірі, в якій воно не спростовне, воно не говорить про реальність; теорія, що не спростовна ніякою мислимою подією, є ненауковою; неспростовність є не перевагою теорії (як часто думають), а є її недоліком.

Цією методологією сформульовані три вимоги, яким повинна задовольняти емпірична теоретична система. (1) Вона повинна бути синтетичною, тобто описувати несуперечливий, можливий світ. (2) Вона повинна задовольняти критерію спростовності, тобто не бути метафізичною системою, й описувати світ можливого досвіду. (3) Вона повинна відрізнятися від інших таких систем, як така, що була піддана перевіркам й витримала їх.

Цією методологією виділені чотири різних шляхи, якими відбувається перевірка теорії. (1) Це логічне порівняння отриманих наслідків один з одним, за допомогою якого перевіряється внутрішня несуперечність системи. (2) Це дослідження логічної форми теорії з метою визначити, чи має вона характер емпіричної, або наукової, теорії або, наприклад, є тавтологічною. (3) Це порівняння цієї теорії з іншими теоріями, головним чином, з метою визначити, чи внесе нова теорія внесок в науковий прогрес в тому випадку, якщо вона виживе після її різних перевірок. (4) Це перевірка теорії за допомогою емпіричного використання виведених із неї наслідків. Мета перевірок останнього типу полягає в тому, щоб з'ясувати, наскільки нові наслідки розглянутої теорії, тобто все, що є новим в її змісті, задовольняють вимогам практики, незалежно від того, чи виходять ці вимоги з суто наукових експериментів чи практичних застосувань.

Методологічним вченням філософії науки «критичний розум» здійснені фундаментальні відмінності між: (1) універсальними та чисельно універсальними теоріями; (2) універсальними та індивідуальними поняттями або іменами; (3) універсальними та екзистенційними теоріями (теоріями про існування).

(1) Методологія «критичний розум» розмежовує два види універсальних синтетичних висловлювань: "універсальні" та "чисельно універсальні". Можна, наприклад, порівняти близькі правознавцям два наступні висловлювання: (а) "Для усіх правомірних договорів вірно, що вони завжди укладаються за взаємною згодою та вільним волевиявленням сторін"; (б) "В Україні з 2004 року сторони договору можуть відступити від цивільного законодавства та врегулювати свої відносини на власний розсуд".

Методологія «критичний розум» підкреслює відмінність між ними: висловлювання (а) претендує на істинність завжди в будь-якому місці, в будь-який час; висловлювання (б) стосується лише до кінцевої, індивідуальної (або окремої) просторово-часової області.

(2) Відмінність між універсальними та чисельно універсальними висловлюваннями тісно пов'язана з відмінністю між універсальними та індивідуальними поняттями або іменами.

Цю відмінність, можна пояснити за допомогою близьких правознавцям прикладів: «право», «правочин», «договір» є універсальними поняттями або іменами; «договір купівлі-продажу» «заповіт», «делікт» є сингулярні, або індивідуальні, поняття або імена.

З точки зору методології «критичний розум» ці приклади показують, що для індивідуальних понять або імен характерно те, що вони або є власними іменами, або визначаються за допомогою власних імен, в той час як універсальні поняття або імена можуть бути визначені без використання власних імен.

Згідно методології «критичний розум» відмінність між універсальними та індивідуальними поняттями (або іменами) має фундаментальне значення. Будь-яке прикладне наукове дослідження спирається на перехід від універсальних наукових гіпотез до окремих випадків, тобто на дедукцію сингулярних передбачень, а в кожне сингулярне висловлювання повинні входити індивідуальні поняття (або імена). Індивідуальні імена, використовувані в сингулярних наукових висловлюваннях, часто виступають у вигляді просторово-часових координат.

Отже, згідно методології «критичний розум», індивідуальне поняття є поняття, в визначення якого обов'язково входять власні імена (або еквівалентні їм вирази), якщо всі посилання на власні імена можна усунути, то поняття є універсальним.

(3) Згідно методології «критичний розум» недостатньо охарактеризувати універсальні висловлювання як такі, що не містять індивідуальних імен. Якщо слово "договір" використовується в якості універсального імені, то вислів "Усі договори відплатні" буде, очевидно, суворо універсальним. Однак багато інших висловлювань, такі, як "Деякі договори відплатні" або "Існують відплатні договори", в які також входять тільки універсальні імена, неможливо вважати універсальними. Висловлювання, в які входять тільки універсальні імена й немає індивідуальних імен, названі "суворими". Разом з ними великий інтерес для методології мають висловлювання на зразок "Існують відплатні договори". Висловлювання такого типу ця методологія пропонує називати суворо екзистенційними висловлюваннями (чи висловлюваннями про існування).

Суворі висловлювання - універсальні й екзистенційні - не мають просторових й часових обмежень. Саме тому суворі екзистенційні висловлювання неспростовні. Неможливо досліджувати весь світ для встановлення того, що щось не існує, ніколи не існувало й ніколи не буде існувати. З тієї ж самої причини суворо універсальні висловлювання

непідтверджувальні. Знову-таки неможливо досліджувати весь світ для того, щоб переконатися в неіснуванні всього того, що забороняється теорією. Проте обидва види суворих висловлювань в принципі емпірично є такими, що їх можна вирішити, хоча тільки одним способом: вони односторонньо вирішувані. Якщо виявляється, що щось існує тут й тепер, то завдяки цьому суворо екзистенціальне висловлювання може бути підкріплено, а суворо універсальне спростовано.

Внаслідок здійснених відмінностей встановлена вирішальна асиметрія універсальних теорій й теорій про існування разом з її найважливішим наслідком, яким є одностороння спростовність універсальних теорій емпіричної науки.

Відтак, характеристики методологією «критичний розум» теорій досвіду можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, визнати їх застосовними (прийнятними) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

2.2. Спростовність теорій.

В цьому підрозділі буде здійснена спроба більш детального пояснення позицій методологічного вчення філософії науки «критичний розум» щодо центрального елементу цієї методології - спростовності теорій*.

Лорд Е.Бойл вражений масштабами вкладу К.Поппера в західну наукову й політичну думку. Йдеться насамперед про центральну тезу: "критерієм наукового статусу теорії є її фальсифікованість, спростовність чи перевірюваність ... Кожна справжня перевірка теорії - це спроба фальсифікувати, чи спростувати її ..." [15, с. 342]. Пауль Бернайс пояснює, що перевага попперівського критерію спростовності перед підтвердженням, пов'язано з тією обставиною, що в науці нас в основному цікавлять загальні

* В розділі 1.2 цього дослідження спростовність як критерій розмежування науки та ненауки був пояснений лише як методологічний постулат. – В.Д.

закони, які за своєю логічною структурою не можуть бути доведені одним конкретним прикладом, але цілком можуть бути тільки одним конкретним прикладом спростовані. Інші дослідники філософії науки К.Поппера відзначають надзвичайну послідовність, з якою він ув'язує всі аспекти своєї теорії пізнання та методології з єдиною ідеєю спростовності [232, с. 272].

2.2.1. Перевірюваність теорій є їх спростовність.

Методологією «критичного розуму» впродовж чотирьох десятиліть сформульовані наступні висновки: (1) Легко отримати підтвердження, або верифікації, майже для кожної теорії, якщо ми шукаємо підтверджень. (2) Підтвердження слід брати до уваги тільки в тому випадку, якщо вони є результатом *ризикованих передбачень*, тобто коли ми, не будучи обізнаними про деякої теорії, очікували б події, несумісні з цією теорією, - події, що спростовує цю теорію. (3) Кожна «хороша» наукова теорія є деякою заборонаю: вона забороняє появу певних подій. Чим більше теорія забороняє, тим вона краща. (4) Теорія, що не спростована ніякою мислимою подією, є ненауковою. Неспростованість є не перевагою теорії (як часто думають), а її недоліком. (5) Кожна справжня *перевірка* теорії є спробою її фальсифікувати, тобто спростувати. Перевірюваність є спростованість; при цьому існують ступені перевірюваності: одні теорії більш перевірювані, більшою мірою спростовані, ніж інші; такі теорії схильні, так би мовити, до більшого ризику. (6) Підтверджувальне свідчення не повинно прийматися *за винятком тих випадків, коли воно є результатом справжньої перевірки теорії*. Це означає, що його слід розуміти як результат серйозної, але безуспішної спроби спростувати теорію. (Тепер в таких випадках К.Поппер говорить про «підкріплювальне свідчення».) (7) Деякі справді перевірювані теорії після того, як виявлена їх хибність, все-таки підтримуються їхніми прихильниками, наприклад, за допомогою введення таких допоміжних припущень *ad hoc* (щодо цього випадку - лат.) або за допомогою такої переінтерпретації *ad hoc* теорії, які звільняють її від спростування. Така

процедура завжди можлива, але вона рятує теорію від спростування тільки ціною знищення або принаймні зменшення її наукового статусу. Усі ці висновки ця методологія підсумувала в наступному твердженні: *критерієм наукового статусу теорії є її спростованість чи перевірюваність* [176, с. 68-70].

2.2.2. Спростованість теорій замість їх підтверджуваності.

Як показує сам К.Поппер існує зв'язок між його підкресленням "спростованості" як критерія наукового статусу теорії та його вірою в суспільство, що прагне до гуманності та розумності. Об'єднуючий принцип, який проходить через всі праці К.Поппера - життєво важливе значення здатності вчитися на своїх помилках, чи йде мова про природознавство, про суспільні науки чи про управління державою [15, с. 343].

В навчальній літературі для студентів-філософів пояснюється покладення саме принципу спростованості в основу методології «критичний розум», вказуючи на дві причини. *Перша причина.* К.Поппер керувався деякими логічними міркуваннями. Логічні позитивісти дбали про підтвердження висловлювань науки даними досвіду. Вони вважали, що такого обґрунтування можна досягти за допомогою індуктивного методу - виведення тверджень науки з речень досвіду. Однак це виявилось неможливим, оскільки жодне загальне речення не можна цілком обґрунтувати за допомогою окремих речень. Окремі речення цілком можуть лише спростувати загальні. (Приклад із сфери правознавства: для підтвердження загального речення «Усі правочини є договори» потрібно дослідити нескінченну кількість правочинів, що не здійснено, водночас, спростовується вказане загальне речення лише одним прикладом правочину заповіту, який не є договором – В.Д.) Така асиметрія між підтвердженням й спростуванням загальних речень та критика індукції як методу обґрунтування знання й привели до ідеї спростованості. *Друга причина.* В К.Поппера були й більш глибокі - філософські - підстави для того, щоб

зробити спростовність ядром своєї методології. Він вірить у об'єктивне існування фізичного світу й визнає, що людське пізнання прагне до дійсного опису саме цього світу. Він навіть готовий погодитися з тим, що людина може отримати істинне знання про світ. Однак К.Поппер відкидає існування критерію істини - критерію, який дозволяв би нам виділяти істину з усієї сукупності наших переконань. Навіть якщо б ми в процесі наукового пошуку випадково й натрапили на істину, то все одно не змогли б із упевненістю знати, що це - істина. Ані несуперечність, ані підтвердження даними досвіду не можуть, за К.Поппером, служити критерієм істини*. Будь-яку фантазію можна представити в несуперечливому вигляді, а помилкові переконання часто знаходять підтвердження. Намагаючись зрозуміти світ, люди висувають гіпотези, створюють теорії та формулюють закони, але вони ніколи не можуть з упевненістю сказати, що зі створеного ними - істинно. Єдине, на що вони здатні, - це виявити хибу в своїх поглядах й відкинути її. Постійно виявляючи й відкидаючи хибу, вони тим самим можуть наблизитися до істини. Це виправдовує їх прагнення до пізнання й обмежує скептицизм. Наукове пізнання й філософія науки спираються на дві фундаментальні ідеї: ідею про те, що наука здатна дати й дає нам істину; ідею про те, що наука звільняє нас від помилок й забобонів. К.Поппер відкинув першу з них й поклав в основу своєї методології - другу. Підтвердити можна все, що завгодно, - це ще не свідчить про науковість. Те, що деяке твердження або система тверджень говорять про світ, проявляється не в підтвердженні їх досвідом, а в тому, що досвід може їх спростувати. Якщо система спростовується за допомогою досвіду, значить, вона приходить в зіткнення з дійсним станом справ, але це якраз й свідчить про те, що вона щось говорить про світ [230, с. 432-433; 18, с. 566-567].

* Див. докладніше розділ 5.4.4 «Філософія критеріїв істини» цієї праці.

2.2.3. Визначення теорії досвіду (спростовної теорії).

Теорія досвіду повинна дозволяти виводити більше *емпіричних* сингулярних висловлювань, ніж можливо було б вивести з одних початкових умов. Це означає, що визначення теорії досвіду має спиратися на особливий клас сингулярних висловлювань, й саме з цієї причини потрібні базисні висловлювання. Зважаючи на те, що нелегко детально показати, як складна теоретична система допомагає у дедукції сингулярних або базисних висловлювань, методологічне вчення філософії науки «критичний розум» пропонує таке визначення. Теорія називається теорією досвіду чи спростовною теорією, якщо вона точно розділяє клас всіх можливих базисних висловлювань на два наступних непорожніх підкласи: по-перше, клас всіх тих базисних висловлювань, з якими вона несумісна (які вона усуває або забороняє), цей клас називається класом *потенційних спростовувачів* теорії; й, по - друге, клас тих базисних висловлювань, які їй не суперечать (які вона "допускає"). Більш коротко визначення ця методологія формулює так: теорія спростовна, якщо клас її потенційних спростовувачів не порожній [165, с. 76-78].

В навчальній літературі для студентів-філософів спрощено пояснюється смисл найважливіших понять методологічної доктрини філософії науки «критичний розум» - понять спростовності та спростування теорії науки. Подібно логічним позитивістам ця методологічна доктрина протиставляє теорію емпіричним реченням. До числа останніх вона відносить поодинокі речення, що описують факти. Сукупність усіх можливих емпіричних, або базисних, речень утворює деяку емпіричну основу науки, до якої входять й не сумісні між собою базисні речення. Наукова теорія завжди може бути виражена у вигляді сукупності загальних тверджень. («Усі договори повинні виконуватися сторонами» – В.Д.) Твердження подібного роду можна виразити в еквівалентній формі: («Невірно, що існує договір, який не підлягає виконанню сторонами»– В.Д.) Тому будь-яку теорію можна

розглядати як таку, що забороняє існування деяких фактів чи як таку, що говорить про хибність деяких базисних речень. Наприклад, теорія стверджує хибність базисних речень типу: («Там-то й там-то існує договір не обов'язковий для виконання сторонами» – В.Д.) Ось ці базисні речення, що забороняються теорією, ця методологія й називає потенційними спростовувачами теорії. Спростовувачами - тому, що якщо факт, що забороняється теорією існує й базисне речення, що описує його істинно, то теорія вважається спростованою. Потенційними - тому, що ці речення можуть спростувати теорію, але лише в тому випадку, коли буде встановлена їх істинність. Звідси поняття спростовності визначається наступним чином: "теорія спростовна, якщо клас її потенційних спростовувачів не порожній". Спростована теорія повинна бути відкинута. Вона виявила свою хибність, тому ми не можемо зберігати її у своєму знанні. Всякі спроби в цьому напрямі можуть призвести лише до затримки в розвитку пізнання, до догматизму в науці (правознавчій також – В.Д.) й втрати нею зв'язку з досвідом [230, с. 434], [18, с. 569].

2.2.4. Спростовність теорій та їх спростування.

Фактично остаточного спростування теорії взагалі не можна здійснити, позаяк завжди можливо заявити, що експериментальні результати ненадійні або що розбіжності, які, мовляв, існують між даною теорією та експериментальними результатами, лежать на поверхні явищ й зникнуть при подальшому розвитку нашого пізнання. В боротьбі проти Ейнштейна обидва згаданих типа аргументів використовувалися в підтримку ньютонівської механіки. Подібні аргументи переповнюють область суспільних наук. Якщо ви наполягаєте на суворому доказі (чи суворому спростуванні) в області емпіричних наук, то ви ніколи не зможете отримати з досвіду якусь користь та ніколи не пізнаєте міру своєї помилки [165, с. 45-47].

Методологія «критичного розуму», яка адаптується для потреб правознавчої науки, проводить чітку відмінність між спростовністю та

спростуванням. Спростовність вона запровадила винятково як критерій емпіричного характеру системи висловлювань. Що ж стосується спростування, то повинні бути сформульовані спеціальні правила, що встановлюють, за яких умов система повинна вважатися спростованою. Теорія спростована, якщо ми прийняли базисні висловлювання, що суперечать їй. Ця умова необхідна, але недостатня, оскільки ми знаємо, що невідтворювані окремі події не мають значення для науки. Тому кілька випадкових базисних висловлювань, що суперечать теорії, навряд чи змусять нас відкинути її як спростовану. Ми будемо вважати її спростованою тільки в тому випадку, якщо нам вдасться відкрити відтворюваний ефект, який спростовує теорію. Іншими словами, ми визнаємо спростування тільки тоді, коли висунута й підкріплена емпірична гіпотеза низького рівня універсальності, що описує такий ефект. Подібні гіпотези можна назвати спростувальними гіпотезами. Вимога, що говорить про те, що спростувальна гіпотеза повинна бути емпіричною й тому спростовною, означає, що вона повинна перебувати в певному логічному відношенні до можливих базисних висловлювань. Таким чином, ця вимога відноситься тільки до логічної форми такої гіпотези. Застереження щодо того, що гіпотеза повинна бути підкріплена, вказує на перевірки, які вона повинна пройти та в ході яких вона порівнюється з прийнятими базисними висловлюваннями. Отже, базисні висловлювання виконують дві різні ролі. З одного боку, ми використовуємо систему усіх логічно можливих базисних висловлювань для того, щоб з їх допомогою логічно охарактеризувати те, що нас цікавить, а саме форму емпіричних висловлювань. З іншого боку, прийняті базисні висловлювання утворюють основу для підкріплення гіпотез. Якщо прийняте базисне висловлювання суперечить деякій теорії, то ми вважаємо, що це дає нам достатні підстави для спростування теорії тільки в тому випадку, якщо воно в той же час підкріплює спростувальну гіпотезу. Вимога спростовності, яка спочатку була дещо невизначеною, тепер розбивається на дві частини.

Першу, методологічний постулат, навряд чи можна зробити абсолютно точною. Друга, логічний критерій, виявляється цілком визначеним, оскільки "базисні"* висловлювання - це висловлювання про поодинокі факти [165, с. 80].

2.2.5. Спростовність теорій та їх несуперечливість.

Згідно поглядів методології «критичного розуму», серед різних вимог, яким повинна задовольняти теоретична (аксіоматична) система, вимога несуперечності відіграє особливу роль. Її слід розглядати як першу вимогу, якій повинна задовольняти будь-яка теоретична система як емпірична, так й неемпірична. Щоб показати фундаментальне значення цієї вимоги, недостатньо згадати той очевидний факт, що суперечлива система повинна бути відкинута як "помилкова". Ми адже часто маємо справу з висловлюваннями, які, хоча і є помилковими, проте дають результати, адекватні для певних цілей. Тому значення вимоги несуперечності ми можемо оцінити лише тоді, коли усвідомимо, що суперечлива система є неінформативною. Дійсно, з суперечливої системи ми можемо вивести будь-який висновок, й, отже, в ній не можна виділити жодного висловлювання ані в якості не сумісного з нею, ані в якості виведеного з неї, бо виводимі всі висловлювання. Несуперечлива ж система розділяє безліч всіх можливих висловлювань на два класи: ті, які їй суперечать, та ті, які з нею сумісні. Серед останніх перебувають наслідки, які можуть бути виведені з неї. Це пояснює, чому несуперечність є найбільш важливою вимогою для системи емпіричної чи неемпіричної, якщо дана система взагалі претендує на будь-яке використання. Поряд з несуперечністю емпірична система повинна виконувати ще одну умову: вона повинна бути спростовною. Ці дві умови значною мірою аналогічні [165, с. 287].

Дійсно, для висловлювань, що не задовольняють умові несуперечності, стирається всяка відмінність між будь-якими двома висловлюваннями із

* Базисним висловлюванням присвячений розділ 2.3.1 цієї роботи – В.Д.

безлічі всіх можливих висловлювань. Для висловлювань ж, які не задовольняють умові спростовності, стирається всяка відмінність між будь-якими двома висловлюваннями із безлічі всіх можливих емпіричних базисних висловлювань [165, с. 83-84]*.

2.2.6. Спростовність теорій – центральний елемент методологічних основ критичного правознавства.

Критерієм наукового статусу теорій є їх спростовність чи перевірюваність.

Методологією «критичний розум» сформульовані наступні висновки щодо спростовності наукових теорій, а саме: якщо шукати підтвержень, то їх легко можна отримати майже для кожної теорії; підтвердження слід брати до уваги тільки в тому випадку, якщо вони є результатом ризикованих передбачень; кожна «хороша» наукова теорія є деякою заборонаю, вона забороняє появу певних подій; теорія, що не спростовна ніякою мислимою подією, є ненауковою, неспростовність є не перевагою теорії (як часто думають), а її недоліком; кожна справжня перевірка теорії є спробою її спростувати, перевірюваність є спростованість; підкріплювальне свідчення має бути результатом справжньої перевірки теорії.

Ідея спростовності покладена в основу методології «критичний розум» через такі причини.

Жодне загальне речення не можна цілком обґрунтувати за допомогою окремих речень, натомість окремі речення цілком можуть спростувати загальні, наприклад, для підтвердження загального речення «Усі правочини є договори» потрібно дослідити нескінченну кількість правочинів, що не здійснено, водночас, спростовується вказане загальне речення лише одним прикладом правочину заповіту, який не є договором. Така асиметрія між

* Див. також мої статті «Проблема науковості теорій» [71, с. 4-12], «Вітчизняна правова система: критична перевірка науковості теорій» [45, с. 14-18]. – В.Д.

підтвердженням й спростуванням загальних речень та критика індукції як методу обґрунтування знання й привели до ідеї спростовності.

Ані несуперечність, ані підтвердження досвідом не можуть, згідно методології «критичний розум», слугувати критерієм істини. Будь-яку фантазію можна представити в несуперечливому вигляді, а помилкові переконання часто отримують підтвердження. Намагаючись зрозуміти світ, люди висувають гіпотези, створюють теорії та формулюють закони, але вони ніколи не можуть з упевненістю сказати, що зі створеного ними - істинно. Єдине, на що вони здатні, - це виявити хибу в своїх поглядах й відкинути її. Постійно виявляючи й відкидаючи хибу, вони тим самим можуть наблизитися до істини. Це виправдовує їх прагнення до пізнання й обмежує скептицизм.

Наукове пізнання й філософія науки спираються на дві фундаментальні ідеї: (1) ідею про те, що наука здатна дати й дає нам істину; (2) ідею про те, що наука звільняє нас від помилок й забобонів. Методологія «критичний розум» відкинула першу з них й поклала в свою основу другу.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» теорію називає теорією досвіду чи спростовною теорією, якщо вона точно розділяє клас всіх можливих базисних висловлювань на два наступних не порожніх підкласи: по-перше, клас всіх тих базисних висловлювань, з якими вона несумісна (які вона усуває або забороняє), цей клас називається класом *потенційних спростовувачів* теорії; й, по-друге, клас тих базисних висловлювань, які їй не суперечать (які вона "допускає"). Більш коротко визначення формулюється так: теорія спростовна, якщо клас її потенційних спростовувачів не порожній. Сукупність усіх можливих емпіричних, або базисних, речень утворює деяку емпіричну основу науки, до якої входять й не сумісні між собою базисні речення. Наукова теорія завжди може бути виражена у вигляді сукупності загальних тверджень, наприклад, «Усі договори повинні виконуватися сторонами». Твердження подібного роду

можна виразити в еквівалентній формі: «Невірно, що існує договір, який не підлягає виконанню сторонами». Тому будь-яку теорію можна розглядати як таку, що забороняє існування деяких фактів чи як таку, що говорить про хибність деяких базисних речень, наприклад, теорія стверджує хибність базисних речень типу: «Там-то й там-то існує договір не обов'язковий для виконання сторонами». Ось ці базисні речення, що забороняються теорією, методологія «критичний розум» й називає потенційними спростовувачами теорії. Спростовувачами - тому, що якщо факт, що забороняється теорією існує й базисне речення, що описує його істинно, то теорія вважається спростованою. Потенційними - тому, що ці речення можуть спростувати теорію, але лише в тому випадку, коли буде встановлена їх істинність.

Це методологічне вчення не вимагає, щоб кожне наукове висловлювання було дійсно перевірено, перш ніж воно буде прийнято. Воно вимагає тільки, щоб кожне таке висловлення допускало перевірку. Наполягання на суворому доказі чи суворому спростуванні в області емпіричних наук означає неможливість отримати з досвіду користі та пізнати міру своєї помилки. В науці не можуть існувати висловлювання, які не можна було б перевірити, а отже, в ній не може бути й висловлювань, які не можна було б спростувати, спростувавши деякі із їхніх наслідків.

Це методологічне вчення встановлює відмінність між спростовністю як критерієм емпіричного характеру системи висловлювань та спростуванням для якого сформульовані спеціальні правила, що встановлюють, за яких умов система повинна вважатися спростованою. Теорія спростована, якщо прийняті базисні висловлювання, що суперечать їй, але тільки тоді, коли висунута й підкріплена емпірична гіпотеза низького рівня універсальності, що описує відтворюваний ефект (невідтворювані окремі події не мають значення для науки).

Разом із несуперечністю, згідно методології «критичний розум», емпірична система повинна бути спростовною. Ці дві умови значною мірою

аналогічні. Для висловлювань, що не задовольняють умові несуперечності, стирається всяка відмінність між будь-якими двома висловлюваннями із безлічі всіх можливих висловлювань. Для висловлювань ж, які не задовольняють умові спростовності, стирається всяка відмінність між будь-якими двома висловлюваннями із безлічі всіх можливих емпіричних базисних висловлювань.

Відтак, запропоновану методологією «критичний розум» спростовність як критерій наукового статусу теорії можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, визнати її застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

2.3. Проблема емпіричного базису наукових теорій.

Філософія науки «критичний розум», на відміну від української філософії юридичної науки, аргументовано вважає, що в науці не можуть існувати висловлювання, які не можна було б перевірити, а отже, в ній не може бути й висловлювань, які не можна було б спростувати, спростувавши деякі з їхніх наслідків.

Натомість українська філософія правознавчої науки, здебільшого дотримуючись вчення позитивізму, вважає досвід надійним об'єктивним критерієм" [188, с. 20], до методів наукового пізнання відносить вимогу підтвердження будь-яких суджень й обґрунтувань емпіричними даними [94, с. 22].

2.3.1. Базисні висловлювання та їх призначення.

Для того щоб спростовність в принципі могла бути застосована в якості критерію науковості теорій, необхідно мати в нашому розпорядженні сингулярні висловлювання, які могли б слугувати передумовами в спростувальних виведеннях [164, с. 66]. Відтак, методологія «критичний розуму» повинна була вирішити важливу проблему методології науки –

проблему емпіричного базису. Її вона дійсно запропонувала своє вирішення цієї проблеми [205, с. 47].

Твердження, названі цією методологією «базисними висловлюваннями», являють собою висловлювання, які можуть слугувати передумовами емпіричного спростування; коротко кажучи, це висловлювання про поодинокі факти. Часто вважають, що чуттєвий досвід так чи інакше виправдовує базисні висловлювання. Стверджується, що такі висловлювання «ґрунтуються» на цьому досвіді, що істинність їх стає «явною» в процесі цього досвіду, що досвід робить їх істинність «очевидною» й таке інше. Всі твердження такого роду чітко висловлюють тенденцію підкреслення тісного зв'язку між базисними висловлюваннями й нашим чуттєвим досвідом. Однак разом з тим справедливо вважається, що висловлювання можуть бути логічно виправдані тільки за допомогою висловлювань. Тому зв'язок між сприйняттями й висловлюваннями залишається вельми туманним, він описується за допомогою неясних виразів, які нічого не прояснюють, а тільки маскують труднощі або в кращому випадку затемнюють їх за допомогою метафор. Методологія, яка досліджується, вважає, що вирішення цієї проблеми можна легко знайти, якщо, як й раніше, відокремити психологічний аспект цієї проблеми від її логічних й методологічних аспектів. Слід чітко розділити, з одного боку, наш суб'єктивний досвід або наше почуття впевненості, які ніколи не можуть виправдати ніяке висловлювання (хоча, звичайно, вони можуть служити предметом психологічного дослідження), й, з іншого боку, об'єктивні логічні відносини, що мають місце між різними системами наукових висловлювань й всередині кожної з них [164, с. 66-67].

2.3.2. Чуттєвий досвід як емпіричний базис. Трилема Я.Фріза.

Навряд чи яка-небудь інша епістемологічна проблема так сильно постраждала від змішання психології й логіки, як проблема базису висловлювань про досвід. Для формулювання свого вирішення проблеми

емпіричного базису методологія, яка аналізується, використовує концептуальні рамки так званої трилеми німецького філософа Якоба Фріза (1773-1843) [205, с. 49]. За його вченням, щоб уникнути догматичного прийняття наукових висловлювань, то потрібно вміти їх виправдовувати. Якщо до того ж ми вимагаємо виправдання ґрунтовними в логічному сенсі аргументами, то нам доведеться прийняти принцип, згідно з яким висловлювання можуть бути виправдані тільки за допомогою висловлювань. В результаті вимога логічного виправдання всіх висловлювань (характеризується Я.Фрізом як «пристрассть до доказів») необхідно веде до нескінченного регресу. Якщо ж ми бажаємо уникнути й небезпеки догматизму, й загрози нескінченного регресу, то єдино можливим виходом для нас виявляється звернення до психологізму, тобто до вчення про те, що висловлювання можуть бути виправдані не лише за допомогою висловлювань, але також й за допомогою чуттєвого досвіду. Зіткнувшись з такою трилемою: або догматизм, або нескінченний регрес, або психологізм – Я.Фріз, а разом з ним майже всі епістемологи, які прагнуть пояснити наше емпіричне знання, обрали психологізм. На думку Я.Фріза, в процесі чуттєвого досвіду ми отримуємо "безпосереднє знання", яке дозволяє нам виправдовувати наше «опосередковане знання», тобто знання, виражене за допомогою символів деякої мови. Це ж опосередковане знання включає, звісно, й висловлювання науки. Зазвичай при дослідженні цієї проблеми не заходять так далеко. В епістемологічних вченнях позитивізму положення про те, що емпіричні наукові висловлювання «говорять про наш чуттєвий досвід», вважається само собою зрозумілим. Це вчення, з позицій методології, яка досліджується, терпить крах при розгляді проблем індукції та універсалій. Ми просто не можемо сформулювати наукове висловлювання, що не виходило б далеко за межі того, що з достовірністю може бути пізнане «на основі безпосереднього чуттєвого досвіду». У кожному описі

використовуються *універсальні* імена (символи, поняття); кожне висловлювання за своїм характером є теорією, гіпотезою [164, с. 124-126].

На базі чуттєвих даних взагалі не можна обґрунтувати жодного твердження, погоджується Сокулер З.А., бо будь-яке речення, навіть чисто емпіричне містить загальні поняття, тоді як чуттєвий досвід завжди поодинокий [217, с. 11].

Погляд, який названий методологією «критичного розуму» «психологізмом», досі слугує опорою сучасної теорії емпіричного базису, навіть якщо її захисники й не говорять про сприйняття й чуттєвий досвід, а замість цього - про «речення», які представляють чуттєвий досвід. Такі речення названі ними протокольними реченнями. Теорія протокольних речень є не що інше, як психологізм, переведений у формальний спосіб мовлення. Протокольні речення, як вказує сам термін, повинні бути записами або протоколами безпосередніх спостережень або сприймань [164, с. 126, 128].

2.3.3. Відносність базисних висловлювань. Розв'язання трилеми Я.Фріза.

Кожна перевірка теорії, що закінчується її підкріпленням* або її спростуванням, повинна зупинитися на тому чи іншому базисному висловлюванні, яке ми вирішуємо прийняти. Яку ж тепер ми займемо позицію, ставить питання методологія «критичного розуму» щодо трилеми Я.Фріза, тобто до вибору між догматизмом, нескінченним регресом й психологізмом? Базисні висловлювання, на яких ми зупиняємося й вирішуємо прийняти як переконливі й досить перевірені, без сумніву, мають характер *догм*, але тільки остільки, оскільки ми можемо відмовитися від виправдання їх подальшими аргументами (або подальшими перевірками). Однак догматизм такого роду нешкідливий, оскільки при необхідності

* Проблемі підкріплення (не ототожнювати з підтвердженням!) наукових теорій присвячений розділ 2.4 цієї праці.

перевірку таких висловлювань можна легко продовжити. Ця методологія допускає, що це також робить ланцюг дедукції в принципі нескінченним. Однак такого роду «*нескінчений регрес*» також нешкідливий, оскільки ця методологія просто не ставить питання про те, щоб спробувати при його допомозі довести якесь висловлювання. Й, нарешті, про психологізм. Ця методологія знову ж допускає, що рішення прийняти деяке базисне висловлювання й задовольнитися цим причинно пов'язано з нашим сприйняттям, особливо з чуттєвими сприйняттями. Однак ми не намагаємося виправдовувати базисні висловлювання, виходячи з цих сприймань. Сприйняття можуть мотивувати рішення, а отже, й прийняття або відкидання деякого висловлювання, але базисне висловлювання не може бути виправдане ними - як не можна виправдати щось, стукаючи кулаком по столу [164, с. 138-140].

Наведені міркування, - наголошує Сокулер З.А., - "ведуть до висновку кардинальної важливості: емпіричний базис наукових теорій не має абсолютного й безперечного гаранта. Він теж може піддаватися критиці, перевірятися й переглядатися" [217, с. 14].

2.3.4. Застосування теорії: вирішення та виправдання.

Згідно методології «критичного розуму», яка адаптується для потреб правознавчої науки, базисні висловлювання приймаються нами в результаті *вирішення або згоди*, й в цьому відношенні вони мають характер конвенціональних. Такого роду *вирішення* приймаються відповідно до деякої процедури, врегульованою відповідними правилами. Згода про прийняття або відкиданні базисних висловлювань, як правило, досягається при *застосуванні* теорії. Така згода фактично є частиною процесу застосування теорії, в ході якого теорія піддається перевірці. Методологія «критичного розуму» відповідає на питання: як й чому ми надаємо пріоритет одній теорії перед іншими? Цей пріоритет, звісно, не пов'язаний ні з яким *виправданням* висловлювань досвідом; не пов'язаний він й з логічним зведенням теорії до

досвіду. Ми обираємо ту теорію, яка найкращим чином витримує конкуренцію з іншими теоріями, ту теорію, яка в ході природного відбору виявляється найбільш придатною до виживання. Інакше кажучи, ми обираємо теорію, яка не тільки до цього часу витримувала найбільш суворі перевірки, але також й перевірену найбільш жорстким чином. Теорія є інструмент, перевірка якого здійснюється в ході його застосування й про придатність якого ми судимо за результатами таких застосувань. З логічної точки зору перевірка теорії залежить від базисних висловлювань, прийняття або відкидання яких у свою чергу залежить від наших *вирішень*. Таким чином, саме *вирішення* визначають долю теорій. У цих межах відповідь методології «критичного розуму» на запитання «як ми вибираємо теорію?» нагадує відповідь конвенціоналіста. Разом з конвенціоналістом ця методологія вважає, що такий вибір теорії частково визначається міркуваннями корисності. Однак, незважаючи на це, існує значна відмінність між поглядами методології, яка аналізується, й поглядами конвенціоналіста. Ця методологія стверджує, що характерною рисою емпіричного методу є якраз те, що конвенція або вирішення безпосередньо не визначає прийняття нами *універсальних* висловлювань, але є частиною процесу прийняття *сингулярних*, тобто базисних, висловлювань. Таким чином, від конвенціоналістів цю методологію відрізняє переконання в тому, що за згодою ми обираємо *не універсальні, а сингулярні* висловлювання. Від позитивістів ж її відрізняє переконання в тому, що базисні висловлювання не виправдовуються нашим безпосереднім чуттєвим досвідом, але вони - з логічної точки зору - приймаються за допомогою деякого вольового акту, вирішення [164, с. 141-145].

2.3.5. Аналогія із процедурою суду присяжних.

Важливу відмінність між *виправданням* та *вирішенням*, прийнятим відповідно до процедури, керованої відповідними правилами, методологія «критичного розуму» роз'яснює за допомогою аналогії з процедурою

слухання справи в суді присяжних, яка сягає стародавніх часів. Вердикт присяжних (*vere dictum* - істинно сказане), подібно вердикту експериментатора, є відповіддю на питання про факт (*quid facti?*), який повинен бути поставлений перед присяжними в найбільш точній та певній формі. Однак характер самого питання й спосіб його постановки будуть в основному залежати від правової ситуації, тобто від панівної системи кримінального законодавства (відповідної деякій системі теорій). Ухвалюючи вирішення, присяжні приймають на основі згоди деяке висловлювання про явище, що фактично мало місце, тобто приймають, так би мовити, базисне висловлювання. Сенс цього вирішення полягає в тому, що з нього разом з універсальними висловлюваннями даної системи (кримінального законодавства) можна вивести деякі наслідки. Іншими словами, таке вирішення закладає фундамент для *застосування* даної системи. Вердикт при цьому відіграє роль «істинного висловлювання про факт». Однак очевидно, що з самого факту прийняття даного висловлювання присяжними не обов'язково слідує його істинність. Ця обставина зафіксовано в законодавстві, яке допускає анулювання або перегляд вердикту присяжних. На противагу вердикту присяжних *вирок* судді «раціональний»: він потребує *виправдання* й містить його. Суддя намагається *виправдати* винесений вирок за допомогою інших висловлювань або логічно дедукціювати його з висловлювань системи законодавства в поєднанні з вердиктом присяжних, який відіграє при цьому роль початкових умов. («Початковими умовами» називаються сингулярні висловлювання, які відносяться тільки до специфічної обговорюваної події [164, с. 83]). Саме тому вирок може бути підданий сумніву на підставі логічних міркувань. Рішення ж присяжних може бути піддано сумніву лише на підставі постановки питання про те, чи було воно винесено згідно з прийнятими правилами процедури чи ні, тобто тільки на підставі формальних, а не змістовних міркувань [164, с. 145-147]. Аналогія між описаною процедурою й процедурою, в ході якої ми виносимо

рішення щодо базисних висловлювань, абсолютно очевидна. Ця аналогія проливає світло, наприклад, на відносність зазначених процедур й на їх залежність від питань, поставлених відповідними теоріями. При слуханні справи у суді присяжних застосування «теорії» було б абсолютно неможливим, якби раніше не було б вердикту, ухваленого рішенням присяжних. Ухвалення ж вердикту має відбуватися відповідно до процедури, яка узгоджується з частиною загального законодавства й тому забезпечує його застосування. Ця ситуація аналогічна ситуації з базисними висловлюваннями. Ухвалення їх є частиною застосування деякої теоретичної системи, й саме цей вид застосування теорії обумовлює можливість усіх інших застосувань даної теоретичної системи [164, с. 145-147].

Вирішення проблеми емпіричного базису методологічним вченням філософії науки «критичний розум», яке адаптується для потреб правознавчої науки, наочно ілюструється наприкінці глави V "Логіки наукового дослідження" за допомогою наступної красивої метафори [205, с. 50]: «В емпіричному базисі об'єктивної науки, таким чином, немає нічого «абсолютного»*. Наука не спочиває на твердому фундаменті фактів. Жорстка структура її теорій піднімається, так би мовити, над болотом. Вона подібна будівлі, спорудженій на палях. Ці палі забиваються в болото, але не досягають ніякої природної або «даної» підстави. Якщо ж ми перестаємо забивати палі далі, то зовсім не тому, що досягли твердого ґрунту. Ми зупиняємося просто тоді, коли переконуємося, що палі достатньо міцні й здатні, принаймні деякий час, витримати тягар нашої структури» [164, с. 147-

* У примітці до слова «абсолютного» К.Поппер цитує німецького математика Германа Вейля (1885-1955), який писав: «Ця пара протилежностей «суб'єктивне – абсолютне» й «об'єктивне - відносне», як мені видається, містить одну з найглибших епістемологічних істин, які можуть бути одержані із вивчення природи. Той, хто бажає абсолютного, обов'язково отримає на додачу суб'єктивність (егоцентричність); той же, хто прагне до об'єктивності, не зможе обійти проблему релятивізму». «Те, що безпосередньо сприймається нами, являє собою суб'єктивне й абсолютне ... разом з тим об'єктивний світ, який природна наука прагне осадити в чистій кристалічній формі ... відносний».

148]. (Процитовані підсумкові слова названі Г.Сколімовським знаменитим висловлювання про підстави об'єктивного знання [214, с. 246])*.

В "Додатку 1972 р." до глави V "Логіки наукового дослідження" К.Поппер пояснює цю метафору чотирма тезами, в яких виражена основна суть його підходу до вирішення проблеми емпіричного базису. Ці тези такі: (1) В термін «базис» він вкладає іронічний відтінок: це такий базис, який *не є твердим*. (2) Він приймає реалістичну та об'єктивну точку зору: *сприйняття* в якості «базису» він намагається замінити *критичною перевіркою*. (3) Наш чуттєвий досвід ніколи не виключається зі сфери перевірки, він несе на собі відбиток теорій. (4) «Базисні висловлювання» є «перевірочні висловлювання»: як й вся мова, вони несуть на собі відбиток теорій [164, с. 148].

2.3.6. Позиція методології «критичний розум» щодо проблеми емпіричного базису теорій – одна із підстав методологічних основ критичного правознавства.

Згідно методології «критичний розум», базисні висловлювання є висловлювання, які можуть слугувати передумовами емпіричного спростування; коротко - це висловлювання про поодинокі факти.

Для формулювання свого вирішення проблеми емпіричного базису методологія, яка аналізується, використовує вчення Я.Фріза, який, зіткнувшись з трилемою: або догматизм, або нескінченний регрес, або психологізм, - разом з майже всіма епістемологами, які прагнуть пояснити наше емпіричне знання, обрали психологізм.

В епістемологічних вченнях позитивізму положення про те, що емпіричні наукові висловлювання «говорять про наш чуттєвий досвід», вважається само собою зрозумілим. Саме по собі людське мислення не може додати ні йоти до нашого знання світу фактів. Таким чином, чуттєвий досвід повинен бути єдиним «джерелом знання» для всіх емпіричних наук. Все, що

* Див. також мою статтю «Проблема емпіричного базису наукових теорій» [60, с. 4-12] – В.Д.

ми знаємо про світ фактів, повинно, отже, бути відображено у формі висловлювань про наш чуттєвий досвід. Відображуване в такому досвіді безпосереднє почуття переконаності дозволяє нам відрізнити справжнє висловлювання, терміни якого відповідають досвіду, від помилкового висловлювання, терміни якого не відповідають йому.

Це вчення, з погляду методології «критичний розум», терпить крах при розгляді проблем індукції та універсалій: не можливо сформулювати наукове висловлювання, що не виходило б далеко за межі того, що з достовірністю може бути пізнане «на основі безпосереднього чуттєвого досвіду». У кожному описі використовуються *універсальні* імена (символи, поняття); кожне висловлювання за своїм характером є теорією, гіпотезою.

Погляд, який названий методологією «критичного розуму» «психологізмом», досі слугує опорою сучасної теорії емпіричного базису, навіть якщо її захисники й не говорять про сприйняття й чуттєвий досвід, а замість цього - про «речення», які представляють чуттєвий досвід. Такі речення названі ними протокольними реченнями. Теорія протокольних речень є не що інше, як психологізм, переведений у формальний спосіб мовлення. Протокольні речення, як вказує сам термін, повинні бути записами або протоколами безпосередніх спостережень або сприймань.

Українські впливові теоретики права, дотримуючись вчення позитивізму, рекомендують не відходити «від *доведених* суспільним *досвідом* аксіоматичних постулатів наукового пізнання», зокрема таких, як "обов'язковість встановлення об'єктивної істини, достовірність якої можна *довести* й перевірити, спираючись на такий *досвід*, як на її *надійний* об'єктивний критерій" (П.М.Рабінович); до методів наукового пізнання належить «вимога *підтвердження* будь-яких суджень й обґрунтувань *емпіричними* даними» (М.І.Козюбра).

Відповідно до методології «критичний розум», кожна перевірка теорії, що закінчується її підкріпленням або її спростуванням, повинна зупинитися

на тому чи іншому базисному висловлюванні, яке ми вирішуємо прийняти. Базисні висловлювання, на яких ми зупиняємося й вирішуємо прийняти як переконливі й досить перевірені, без сумніву, мають характер *догм*, але тільки остільки, оскільки ми можемо відмовитися від виправдання їх подальшими аргументами (або подальшими перевірками). Однак догматизм такого роду нешкідливий, оскільки при необхідності перевірку таких висловлювань можна легко продовжити. Це теж робить ланцюг дедукції в принципі нескінченним. Однак такого роду «*нескінчений регрес*» також нешкідливий, оскільки в теорії просто не ставиться питання про те, щоб спробувати при його допомозі довести якесь висловлювання.

Щодо психологізму, методологія «критичний розум» допускає, що вирішення прийняти деяке базисне висловлювання й задовольнитися цим причинно пов'язано з нашим сприйняттям, особливо з чуттєвими сприйняттями. Однак ми не намагаємося виправдовувати базисні висловлювання, виходячи з цих сприймань. Сприйняття можуть мотивувати вирішення, а отже, й прийняття або відкидання деякого висловлювання, але базисне висловлювання не може бути виправдане сприйняттям.

Вирішення методологією «критичний розум» проблеми емпіричного базису наочно ілюструється її засновником К.Поппером наприкінці глави V "Логіки наукового дослідження" за допомогою знаменитої метафори: «В емпіричному базисі об'єктивної науки, таким чином, немає нічого «абсолютного». Наука не спочиває на твердому фундаменті фактів. Жорстка структура її теорій піднімається, так би мовити, над болотом. Вона подібна будівлі, спорудженій на палях. Ці палі забиваються в болото, але не досягають ніякої природної або «даної» підстави. Якщо ж ми перестаємо забивати палі далі, то зовсім не тому, що досягли твердого ґрунту. Ми зупиняємося просто тоді, коли переконуємося, що палі достатньо міцні й здатні, принаймні деякий час, витримати тягар нашої структури».

Відтак, позицію методології «критичний розум» щодо проблеми емпіричного базису наукових теорій можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, визнати її застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

2.4. Підкріплення наукових теорій.

Методологічна теорія філософії науки «критичний розум», на відміну від української філософії правознавчої науки, виходить із припущення, що наукові теорії є здогадками чи припущеннями; замість доведення, обґрунтування, підтвердження, наукові теорії потребують критики та спростування шляхом дедуктивних виведень; наукові теорії не підтверджувальні, але можуть бути підкріплені тимчасово поки вони витримують критику та не спростовані.

Наше позитивно-правознавче мислення залишає поза увагою проблему тимчасового підкріплення наукових теорій через те, що дотримується здебільшого традиційного припущення, ніби би наукові теорії виникають за допомогою процедури індуктивного виведення з окремих випадків; наукові теорії потрібно достовірно чи хоча б імовірно доводити, підтверджувати, надійно обґрунтовувати: професори П.Рабінович, С.Максимов вважають, що в правовій сфері «стає вкрай необхідним сформулювати й використовувати таку світоглядно-філософську парадигму, яка могла б послугувати надійним концептуальним фундаментом задля наукового обґрунтування» [187, с. 230].

2.4.1. Дедуктивна перевірка теорії: четвертий шлях.

Згідно методології «критичний розум», яка адаптується для потреб правознавчої науки, метод критичної перевірки теорій й відбору їх за результатами такої перевірки завжди відбувається наступним шляхом. З деякої нової ідеї, сформульованої в попередньому порядку й ще не виправданої ні в якому відношенні деякого передбачення, гіпотези чи

теоретичної системи, за допомогою логічної дедукції виводяться наслідки. Потім отримані наслідки порівнюються один з одним та з іншими відповідними висловлюваннями з метою виявлення наявних між ними логічних відносин (таких, як еквівалентність, виводимість, сумісність чи несумісність). Методологія, яка розглядається, виділяє чотири різних шляхи, якими відбувається перевірка теорії [165, с. 29]*.

Четвертий шлях, якому приділяє особливу увагу методологія «критичний розум», це перевірка теорії за допомогою емпіричного використання виведених із неї наслідків. Мета перевірок останнього типу полягає в тому, щоб з'ясувати, наскільки нові наслідки розглянутої теорії, тобто все, що є новим в її змісті, задовольняють вимогам практики, незалежно від того, чи виходять ці вимоги з суто наукових експериментів чи практичних застосувань. Процедура перевірки при цьому є дедуктивною. Із цієї теорії за допомогою інших, раніше прийнятих висловлювань виводяться деякі сингулярні висловлювання, які можна назвати "передбаченнями", зокрема передбачення, які легко перевіритися або безпосередньо застосовні. Із них вилучаються висловлювання, невиводимі із дотепер прийнятої теорії, й особливо ті, що суперечать їй. Потім ми намагаємося винести деяке вирішення щодо цих (та інших) виведених висловлювань шляхом порівняння їх з результатами практичних застосувань та експериментів. Якщо таке вирішення позитивно, тобто якщо сингулярні наслідки виявляються прийнятними, то теорія може вважатися такою, що нині витримала перевірку й немає підстав відмовлятися від неї. Але якщо винесене вирішення негативне або, інакше кажучи, якщо наслідки виявилися спростовними, то спростування їх спростовує й саму теорію, з якої вони були логічно виведені. Методологія, яка досліджується, підкреслює, що позитивне вирішення може підтримувати теорію лише тимчасово, оскільки наступні можливі негативні вирішення завжди можуть спростувати її. В тій мірі, в якій теорія витримала

* Див. розділ 2.1.1 цієї праці. – В.Д.

детальні та суворі перевірки й вона не подолана іншою теорією в ході наукового прогресу, можна сказати, що теорія "довела свою стійкість" або, іншими словами, що вона "підкріплена" минулим досвідом [165, с. 29-30].

2.4.2. Терміни «підкріплення», «ступінь підкріплення» теорії.

З позицій методології «критичний розум» теорії не підтверджувальні, проте вони можуть бути "підкріплені". Часто робилися спроби описувати теорії не як *істинні* або *хибні*, а як більш-менш *ймовірні*. Для цього спеціально була розроблена індуктивна логіка, в рамках якої висловлюванням приписуються не тільки два значення "істина" та "хиба", але також й ступені ймовірності. Логіку такого типу стали називати "*ймовірнісною логікою*". Відповідно до думки представників ймовірнісної логіки, ступінь ймовірності деякого висловлювання визначається за допомогою індукції. А принцип індукції *або робить безсумнівним* ту обставину, що отримане шляхом індукції висловлювання "ймовірно значимо", або робить це лише *ймовірним*, позаяк принцип індукції, у свою чергу, сам є тільки "ймовірно значущим". Однак, з точки зору методології «критичного розуму», вся проблема ймовірності гіпотез заснована на непорозумінні. Замість обговорення "ймовірності" гіпотез ми повинні спробувати оцінити, які перевірки, які випробування вони витримали, тобто ми повинні встановити, якою мірою гіпотеза може довести свою життєздатність, витримуючи перевірки. Коротше кажучи, ми повинні спробувати встановити, якою мірою вона "підкріплена" [164, с. 232].

Щодо співвідношення вживаних К.Поппером понять "теорія" та "гіпотеза", Садовський В.Н. зазначає, що за своїм логічним змістом вони фактично ідентичні та розрізняються лише прагматично - за формами використання в науковій та повсякденній мові. Таке розуміння було досить широко поширене у філософській літературі середини й другої половини ХХ століття. К.Поппер тільки його загострив - оскільки теорії не підтверджуються, будь-яка теорія за визначенням є лише гіпотеза [205, с. 54].

К.Поппер запровадив терміни "підкріплення" ("corroboration", "Bewährung") та "ступінь підкріплення" ("degree of corroboration", "Grad der Bewährung", "Bewährungsgrad") тому, що йому потрібен був нейтральний термін для опису того, якою мірою гіпотеза витримує суворі перевірки й таким чином "доводить свою стійкість". Під "нейтральним" він розуміє термін, не пов'язаний з тим упередженням, що гіпотеза, що витримала перевірки, стає "більш вірогідною" в сенсі обчислення ймовірностей. Іншими словами, термін "ступінь підкріплення" він запровадив головним чином для отримання можливості обговорювати проблему чи можна "ступінь підкріплення" ототожнювати з "вірогідністю". Його термін "ступінь підкріплення" ("degree of corroboration", "Grand der Bewährung"), який він вперше використав в дискусії, що проходили у Віденському гуртку, Р.Карнап переклав як "ступінь підтвердження" ("degree of confirmation") [205, с. 54] й термін "ступінь підтвердження" швидко набув широкого поширення. К.Попперу цей термін не подобається через деякі пов'язаних з ним асоціацій ("робити міцним", "твердо встановлювати", "поставити поза сумнів", "довести", "верифікувати"; термін "підтверджувати" більше відповідає термінам "erhärten" ("робити твердим") або "bestätigen" ("задовольняти"), ніж "bewähren" ("опинятися придатним"). Тому в листі до Р.Карнапа (написаному близько 1939 року) К.Поппер запропонував використовувати термін "підкріплення" ("corroboration "). Однак Р.Карнап відхилив пропозицію, й К.Поппер прийняв його термін, вважаючи, що справа не в словах, які ми використовуємо. Це пояснює, чому протягом певного часу він й сам використовував термін "підтвердження" ("confirmation") в деяких своїх публікаціях. Виявилося, однак, що К.Поппер помилявся: асоціації, пов'язані зі словом "підтвердження", до нещастя, незабаром дали про себе знати. Термін "ступінь підтвердження" ("degree of confirmation") став використовуватися, причому самим же Р.Карнапом, як синонім (або "експлікат") терміна "ймовірність" ("probability"). Тому тепер (1959 рік -

В.Д.) К.Поппер відмовляється від нього на користь терміна "ступінь підкріплення" ("degree of corroboration") [165, с. 232-233, примітка].

Садовський В.Н. пояснює, що запроваджене поняття підкріплення дало можливість замість обговорення "ймовірності" гіпотез оцінювати, які перевірки, які випробування витримали гіпотези, що розглядаються, якою мірою вони довели свою життєздатність [205, с. 56].

Сепетий Д.П. пояснює, що К.Поппер використовує поняття підкріплення досвідом, corroboration (в ранніх працях в цьому ж смислі вживається термін підтвердження, confirmation). Йдеться про те, що якщо теорія піддається серйозним спробам спростування, які, у разі хибності теорії, з високою ймовірністю її б спростували, та якщо теорія витримує ці випробування, то кожне таке випробування свідчить на користь даної теорії, підкріплює її. Поняття підкріплення дещо нагадує поняття верифікації, але має суттєво інший смисл. Прибічник теорії верифікації (верифікаціоніст) шукає, й, як правило, легко знаходить підтвердження теорії, а проте усі такі підтвердження насправді не свідчать на користь теорії. Прибічник теорії фальсифікації (фальсифікаціоніст) шукає спростування теорії й, якщо йому це не вдається, цим самим підкріплює теорію, виявляє її надійність [212, с. 79]. Спростування досвідом, продовжує пояснення Сепетий Д.П., є хоча й важливим, але частковим випадком більш загальної процедури – процедури раціональної критики, пошуку аргументів проти цієї теорії. Теорія може бути спростована не лише через безпосереднє зіставлення зі спостережуваними фактами, які їй суперечать, але й через виявлення в ній внутрішніх логічних суперечностей, а також через виявлення суперечностей між цією теорією та іншими теоріями, які вважаються істинними. Якщо теорія витримує раціональну критику (зокрема, всі перевірки досвідом, які ми можемо для неї придумати, та які, у випадку хибності теорії, з великою ймовірністю її б спростували), то ми можемо пробно прийняти її за істинну. Пробність означає, що спроби раціональної критики, спростування теорії можуть

продовжуватися, й якщо в цьому процесі будуть виявлені нові аргументи й факти, які спростовують теорію, то ми повинні переглянути наше рішення й визнати цю теорію хибною. Як правило, спроби спростування раніше чи пізніше виявляють слабкі місця теорії та змушують науковців до пошуку нових, кращих теорій, які краще витримують спроби спростування, – завдяки чому й здійснюється розвиток знання [212, с. 79-80].

Сам К.Поппер так сформулював цю ідею: «Підтверджувальне свідчення не повинно прийматися до уваги за винятком тих випадків, коли воно є результатом справжньої перевірки теорії. Це означає, що його слід розуміти як результат серйозної, але безуспішної спроби спростувати теорію». Тепер в таких випадках К.Поппер називає це «підкріплювальним свідченням» [176, с. 69].

2.4.3. Підкріплюваність, перевірюваність та логічна ймовірність.

При оцінці ступеня підкріплення теорії методологія «критичний розум» бере до уваги ступінь її спростовності. Чим краще теорія перевірювана, тим краще вона може бути підкріплена. Поняття перевірюваності, проте, перебуває в зворотному відношенні до поняття логічної ймовірності, тому ми можемо сказати, що оцінка підкріплення повинна брати до уваги також логічну ймовірність розглянутого висловлювання. Останнє ж поняття пов'язане з поняттям об'єктивної ймовірності, тобто імовірність подій. Таким чином, поняття підкріплення через поняття логічної ймовірності отримує зв'язок, хоча лише непрямої й віддалений, з поняттям ймовірності подій. Це може привести до думки про те, що підтримувана методологією, яка досліджується, концепція пов'язана з доктриною ймовірності гіпотез, яка нею була піддана критиці. Оцінюючи ступінь підкріплення деякої теорії, методологія «критичний розум» описує свої погляди таким чином. Ступінь підкріплення теорії буде зростати із зростанням числа підкріплюючих її прикладів. Зазвичай першим підкріплювальним прикладам ми надаємо набагато більше значення, ніж подальшим: як тільки теорія добре

підкріплена, подальші приклади лише незначно збільшують ступінь її підкріплення. Однак це правило виявляється не цілком справедливим, якщо нові приклади сильно відрізняються від попередніх, тобто якщо вони підкріплюють теорію в новій області її застосування. У цьому випадку вони можуть значною мірою підвищити ступінь підкріплення теорії. Тому ступінь підкріплення теорії, що має більш високу ступінь універсальності, може бути більше, ніж у теорії меншою мірою загальності (й, отже, меншою мірою спростовності). Аналогічним чином теорії більш високого ступеня точності можуть бути підкріплені краще, ніж менш точні теорії. Одна з причин нашого небажання приписувати позитивну ступінь підкріплення прогнозам хіромантів та віщунів полягає в тому, що їх передбачення настільки обережні й неточні, що логічна ймовірність їх здійснення надзвичайно висока. Й якщо ми говоримо, що більш точні й тому логічно менш ймовірні передбачення такого роду є успішними, то, як правило, їх успіх полягає не в тому, що наш сумнів настільки ж великий, як і їх передбачувана логічна неймовірність: оскільки ми вважаємо, що такі пророцтва взагалі не підкріплювані, ми в таких випадках, ґрунтуючись на низькому ступені підкріплюваності, робимо висновок про їх низький ступінь перевірюваності. Порівнявши ці погляди методології «критичний розум» з тими, які неявно містяться в (індуктивної) ймовірнісної логіці, отримуємо воістину значущий результат. Відповідно до точки зору методології «критичний розум», підкріплюваність деякої теорії, а також ступінь підкріплення теорії, що дійсно витримала суворі перевірки, перебувають, так би мовити, в зворотному відношенні до логічної ймовірності цієї теорії, так як й підкріплюваність, й ступінь підкріплення зростають зі зростанням ступеня перевірюваності та простоти теорії. Однак із ймовірнісної логіки випливає прямо протилежна точка зору. Її захисники вважають, що ймовірність гіпотез зростає прямо пропорційно їх логічній ймовірності, при цьому безсумнівно, що поняття «ймовірність гіпотез» вони

використовують для позначення того ж самого, що методологія «критичний розум» має на увазі під «ступенем підкріплення» [165, с. 248-249].

Критику ймовірнісної теорії індукції методологія, що досліджується, підсумовує таким чином. Нам потрібні прості гіпотези - гіпотези з високим змістом, й високим ступенем перевірюваності. Вони є також добре підкріплюваними гіпотезами, оскільки ступінь підкріплення гіпотези залежить головним чином від суворості перевірок й, отже, від її перевірюваності. Перевірюваність є те ж саме, що висока (абсолютна) логічна неймовірність або низька (абсолютна) логічна ймовірність. Таким чином, краще перевірювана й краще підкріплювана гіпотеза ніколи не може отримати більш високу ймовірність при даному свідченні, ніж гірше перевірювана гіпотеза. Звідси випливає, що ступінь підкріплення не є тим же самим, що і ймовірність. Це центральний пункт розуміння методологією «критичний розум» цієї проблеми. Наступні зауваження лише виводять з нього наслідки: якщо ви дорожите високою ймовірністю, ви повинні говорити дуже мало або, ще краще, взагалі нічого не говорити - дійсно, тавтології завжди мають вищу ступінь ймовірності [165, с. 249] *.

2.4.4. Тимчасове підкріплення наукових теорій замість їх підтвердження – одна із підстав критичного правознавства.

Методологія «критичний розум» виходить із припущення, що наукові теорії є здогадками чи припущеннями; замість доведення, обґрунтування, підтвердження, наукові теорії потребують критики та спростування шляхом дедуктивних виведень; наукові теорії не підтверджувальні, але можуть бути підкріплені тимчасово поки вони витримують критику та не спростовані.

Натомість, наше позитивно-правниче мислення залишає поза увагою проблему тимчасового підкріплення наукових теорій через те, що дотримується традиційного припущення, ніби би наукові теорії виникають за допомогою процедури індуктивного виведення з окремих випадків; воно

* Див. також мою статтю «Проблема підкріплення наукових теорій» [73, с. 4-12] – В.Д.

вважає, що наукові теорії мають бути достовірними чи хоча б ймовірними, вірогідними.

Згідно методології «критичний розум» теорії не підтверджувальні, проте вони можуть бути "підкріплені". Часто робилися спроби описувати теорії не як *істинні* або *хибні*, а як більш-менш *ймовірні*. Для цього спеціально була розроблена індуктивна логіка, в рамках якої висловлюванням приписуються не тільки два значення "істина" та "хиба", але також й ступені ймовірності. Логіку такого типу стали називати "*ймовірнісною логікою*". Відповідно до думки представників ймовірнісної логіки, ступінь ймовірності деякого висловлювання визначається за допомогою індукції. А принцип індукції *або робить безсумнівним* ту обставину, що отримане шляхом індукції висловлювання "ймовірно значимо", або робить це лише *ймовірним*, позаяк принцип індукції, у свою чергу, сам є тільки "ймовірно значущим". Однак, з точки зору методології «критичний розум», вся проблема ймовірності гіпотез заснована на непорозумінні. Замість обговорення "ймовірності" гіпотез ми повинні спробувати оцінити, які перевірки, які випробування вони витримали, тобто ми повинні встановити, якою мірою гіпотеза може довести свою життєздатність, витримуючи перевірки, тобто ми повинні спробувати встановити, якою мірою вона "підкріплена".

Методологія «критичний розум» використовує поняття підкріплення теорій досвідом (corroboration). Йдеться про те, що якщо теорія піддається серйозним спробам спростування, які, у разі хибності теорії, її б спростували, та якщо теорія витримує ці випробування, то кожне таке випробування свідчить на користь цієї теорії, підкріплює її. Поняття підкріплення дещо нагадує поняття підтвердження, але має суттєво інший смисл. Прибічник теорії підтвердження шукає, й, як правило, легко знаходить підтвердження теорії, а проте усі такі підтвердження насправді не свідчать на користь теорії.

Прибічник теорії спростування шукає спростування теорії й, якщо йому це не вдається, цим самим підкріплює теорію, виявляє її надійність.

Спростування досвідом є хоча й важливим, але окремим випадком більш загальної процедури – процедури раціональної критики, пошуку аргументів проти цієї теорії. Теорія може бути спростована не лише через безпосереднє зіставлення зі спостережуваними фактами, які їй суперечать, але й через виявлення в ній внутрішніх логічних суперечностей, а також через виявлення суперечностей між цією теорією та іншими теоріями, які вважаються істинними. Якщо теорія витримує раціональну критику (зокрема, всі перевірки досвідом, які можливо для неї придумати, та які, у випадку хибності теорії, її б спростували), то можна пробно прийняти її за частину сучасного наукового знання. Пробність означає, що спроби раціональної критики, спростування теорії можуть продовжуватися, й якщо в цьому процесі будуть виявлені нові аргументи й факти, які спростовують теорію, то необхідно переглянути це вирішення й визнати цю теорію хибною. Як правило, спроби спростування раніше чи пізніше виявляють слабкі місця теорії та змушують науковців до пошуку нових, кращих теорій, які краще витримують спроби спростування, – завдяки чому й здійснюється розвиток знання.

Відповідно до позиції методології «критичний розум», підкріплюваність деякої теорії, а також ступінь підкріплення теорії, що дійсно витримала суворі перевірки, перебувають, так би мовити, в зворотному відношенні до логічної ймовірності цієї теорії, оскільки й підкріплюваність, й ступінь підкріплення зростають зі зростанням ступеня перевірюваності та простоти теорії. *Однак із ймовірнісної логіки випливає прямо протилежна точка зору.* Її захисники вважають, що ймовірність гіпотез зростає *прямо пропорційно* їх логічній ймовірності, при цьому безсумнівно, що поняття «ймовірність гіпотез» вони використовують для позначення того ж самого, що це методологія «критичний розум» має на

увазі під «ступенем підкріплення». Відтак, нам потрібні *прості* гіпотези - гіпотези з високим *змістом*, й високим ступенем *перевірюваності*. Вони є також добре *підкріплюваними* гіпотезами, оскільки ступінь підкріплення гіпотези залежить головним чином від суворості перевірок й, отже, від її перевірюваності. Таким чином, перевірюваність є те ж саме, що висока (абсолютна) логічна *неймовірність* або низька (абсолютна) логічна *ймовірність*. *Отже, краще перевірювана й краще підкріплювана гіпотеза ніколи не може отримати більш високу ймовірність при даному свідченні, ніж гірше перевірювана гіпотеза.* Звідси випливає, що *ступінь підкріплення не є тим же самим, що і ймовірність.* Це центральний пункт розуміння цієї проблеми. Наступні аргументи лише виводять з нього наслідки: якщо оберігати високу ймовірність, то потрібно говорити дуже мало або, ще краще, взагалі нічого не говорити - дійсно, тавтології завжди мають вищу ступінь ймовірності.

Відтак, позицію методології «критичний розум» щодо проблеми тимчасового підкріплення наукових теорій можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, визнати її застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

Висновки до другого розділу.

Отже, відповідно до обраної методології «критичний розум», враховуючи її поширення, пристосування для потреб юридичної науки, необхідно визнати застосовними (прийнятними) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем: (1) характеристики теорій досвіду; (2) критерій наукового статусу теорій - спростовність; (3) вирішення проблеми емпіричного базису наукових теорій; (4) тимчасове підкріплення наукових теорій.

(1) Характеристики теорій досвіду.

Методологія «критичний розум» охарактеризувала емпіричну науку наступним чином: в тій мірі, в якій наукове висловлювання говорить про реальність, воно має бути спростовним, а в тій мірі, в якій воно не спростовне, воно не говорить про реальність; теорія, що не спростовна ніякою мислимою подією, є ненауковою; неспростовність є не перевагою теорії (як часто думають), а є її недоліком. Мається на увазі «спростовність в принципі».

Цією методологією сформульовані три вимоги, яким повинна задовольняти емпірична теоретична система. (А) Вона повинна бути синтетичною, тобто описувати несуперечливий, можливий світ. (Б) Вона повинна задовольняти критерію спростовності, тобто не бути метафізичної системою, й описувати світ можливого досвіду. (В) Вона повинна відрізнятися від інших таких систем, як така, що була піддана перевіркам й витримала їх.

Цією методологією виділені чотири різних шляхи, якими відбувається перевірка теорії. (1) Це логічне порівняння отриманих наслідків один з одним, за допомогою якого перевіряється внутрішня несуперечність системи. (2) Це дослідження логічної форми теорії з метою визначити, чи має вона характер емпіричної, або наукової, теорії або, приміром, є тавтологічною. (3) Це порівняння цієї теорії з іншими теоріями, головним чином, з метою визначити, чи внесе нова теорія внесок в науковий прогрес в тому випадку, якщо вона виживе після її різних перевірок. (4) Це перевірка теорії за допомогою емпіричного використання виведених із неї наслідків. Мета перевірок останнього типу полягає в тому, щоб з'ясувати, наскільки нові наслідки розглянутої теорії, тобто все, що є новим в її змісті, задовольняють вимогам практики, незалежно від того, чи виходять ці вимоги з суто наукових експериментів чи практичних застосувань.

Методологією «критичний розум» здійснені фундаментальні відмінності між універсальними та чисельно універсальними

(сингулярними) теоріями, універсальними та індивідуальними поняттями або іменами, універсальними та екзистенційними теоріями (теоріями про існування). Внаслідок здійснених відмінностей встановлена вирішальна асиметрія універсальних теорій й теорій про існування разом з її найважливішим наслідком, яким є одностороння спростовність універсальних теорій емпіричної науки.

(2) Критерій наукового статусу теорій – спростовність.

Критерієм наукового статусу теорії є її спростовність чи перевірюваність.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» теорію називає теорією досвіду чи спростовною теорією, якщо вона точно розділяє клас всіх можливих базисних висловлювань на два наступних не порожніх підкласи: по-перше, клас всіх тих базисних висловлювань, з якими вона несумісна (які вона усуває або забороняє), цей клас називається класом *потенційних спростовувачів* теорії; й, по-друге, клас тих базисних висловлювань, які їй не суперечать (які вона "допускає"). Більш коротко визначення формулюється так: теорія спростовна, якщо клас її потенційних спростовувачів не порожній. Спростовувачами - тому, що якщо факт, що забороняється теорією існує й базисне речення, що описує його істинно, то теорія вважається спростованою. Потенційними - тому, що ці речення можуть спростувати теорію, але лише в тому випадку, коли буде встановлена їх істинність.

Це вчення не вимагає, щоб кожне наукове висловлювання було дійсно перевірено, перш ніж воно буде прийнято. Воно вимагає тільки, щоб кожне таке висловлення допускало перевірку. В науці не можуть існувати висловлювання, які не можна було б перевірити, а отже, в ній не може бути й висловлювань, які не можна було б спростувати, спростувавши деякі із їхніх наслідків.

Це вчення встановлює відмінність між спростовністю як критерієм емпіричного характеру системи висловлювань та спростуванням для якого сформульовані спеціальні правила, що встановлюють, за яких умов система повинна вважатися спростованою. Теорія спростована, якщо прийняті базисні висловлювання, що суперечать їй, але тільки тоді, коли висунута й підкріплена емпірична гіпотеза низького рівня універсальності, що описує відтворюваний ефект (невідтворювані окремі події не мають значення для науки).

(3) Вирішення проблеми емпіричного базису наукових теорій.

Згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум» базисні висловлювання є висловлювання, які можуть слугувати передумовами емпіричного спростування; коротко - це висловлювання про поодинокі факти.

Відповідно до методології «критичний розум», кожна перевірка теорії, що закінчується її підкріпленням або її спростуванням, повинна зупинитися на тому чи іншому базисному висловлюванні, яке ми вирішуємо прийняти. Базисні висловлювання, на яких ми зупиняємося й вирішуємо прийняти як переконливі й досить перевірені, без сумніву, мають характер *догм*, але тільки остільки, оскільки ми можемо відмовитися від виправдання їх подальшими аргументами (або подальшими перевірками). Однак догматизм такого роду нешкідливий, оскільки при необхідності перевірку таких висловлювань можна легко продовжити. Це теж робить ланцюг дедукції в принципі нескінченним. Однак такого роду «*нескінчений регрес*» також нешкідливий, оскільки в теорії просто не ставиться питання про те, щоб спробувати при його допомозі довести якесь висловлювання.

(4) Тимчасове підкріплення наукових теорій.

Методологія «критичний розум» використовує поняття підкріплення теорій досвідом (*corroboration*). Йдеться про те, що якщо теорія піддається серйозним спробам спростування, які, у разі хибності теорії, її б спростували,

та якщо теорія витримує ці випробування, то кожне таке випробування свідчить на користь цієї теорії, підкріплює її.

Спростування досвідом є хоча й важливим, але окремим випадком більш загальної процедури – процедури раціональної критики, пошуку аргументів проти цієї теорії.

Теорія може бути спростована не лише через безпосереднє зіставлення зі спостережуваними фактами, які їй суперечать, але й через виявлення в ній внутрішніх логічних суперечностей, а також через виявлення суперечностей між цією теорією та іншими теоріями, які вважаються істинними.

Якщо теорія витримує раціональну критику (зокрема, всі перевірки досвідом, які можливо для неї придумати, та які, у випадку хибності теорії, її б спростували), то можна пробно прийняти її за частину сучасного наукового знання.

Розділ 3. Методології сутностей, цілостей та визначень: негативні наслідки для сучасного правознавства.

3.1. Методологія сутностей.

Український філософ В.С.Лісовий (1937 - 2012) у передмові до «Злиденності історизму» справедливо відзначає, що так звана «матеріалістична діалектика» підтримувала в мисленні й природодослідника й соціального науковця ряд таких стереотипів, джерела яких іноді є дуже глибокими: їх долання не може здійснюватись шляхом простого заперечення марксистської філософії [120, с. 4]. Він стверджує, що читання твору «Злиденність історизму» дозволить читачам свідомо підійти до осмислення того, «як ми мислимо», до свідомого вибору більш перспективних філософських концепцій у філософії суспільства та філософії історії. Для багатьох, як й для нього свого часу, відзначає автор, враження від цього твору буде, він переконаний, незабутнє [120, с. 17]. Для розуміння методології в галузі соціальних наук важливо зупинитися на критиці К.Поппером «есенціалізму» та «голізму» (*методологій сутностей та цілостей – В.Д.*). Критика «есенціалізму» важлива також з огляду на деякі методологічні стереотипи, що утримуються сьогодні в свідомості багатьох науковців-гуманітаріїв в Україні. Слово «есенціалізм» походить від латинського слова «есенція» (буття, суть). В мисленні сучасної людини методологія есенціалізму виявляється тоді, коли думають, що загальне поняття (загальний термін) «відображає» загальне в речах («суттєві ознаки явищ»). Припускається, що загальне дійсно існує в поодиноких речах чи явищах й завдання полягає лише в тому, аби відобразити це загальне у поняттях. Так нас учили, пригадує В.С.Лісовий, викладаючи логіку чи «матеріалістичну діалектику» [120, с. 11].

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» методологічним есенціалізмом назвало оспорювану ним теорію, згідно з якою метою науки є виявлення, розкриття *сутності, справжньої природи*

чуттєвої речі, її прихованої реальності та її опис за допомогою визначення. Методологічні есенціалісти вважають, що у сутність речі можна проникнути, заглибитися, розпізнати її за допомогою *інтелектуальної інтуїції*, що кожна сутність має тільки їй властиве ім'я, за яким названо чуттєві речі, й що її можна описати словами [157, с. 45].

Методологічні есенціалісти стверджують, що наука повинна шукати *остаточне пояснення* у термінах сутностей; якщо можливо пояснити поведінку якої-небудь речі термінами її сутності – її сутнісних властивостей, то ніяких подальших питань не може виникнути, та їм й не потрібно виникати [172, с. 187]. (*Курсив мій – В.Д.*)

Критика К.Поппером цієї вкрай поширеної теорії міститься в його фундаментальних творах «Відкрите суспільство та його вороги» (1945 р.), «Злиденність історизму» (1957 р.), «Об'єктивне знання: еволюційний підхід» (1972 р.) та деяких інших.

Ця теорія домінує в суспільних науках, в тому числі й в таких ґрунтовних філософсько-правових дослідженнях як «Філософія права» Г.Радбруха [192], «Філософія права» В.Нерсесянца [134], «Право як пізнання: Вступ до гносеології права» Козловського А.А. [93], «Фундаментальні проблеми методології права» Петрової Л.В. [150], а також в численних загальнотеоретичних та галузевих правознавчих дослідженнях.

Досить чітко дотримується методології сутностей проф. Петрова Л.В., яка, переконливо критикуючи методологію позитивізму, доходить висновку, що позитивна наука ніколи не в змозі прояснити й зробити зрозумілою ані саму справжню *сутність*, ані наявне буття чого-небудь, що має справжню *сутність*, бо вона свідомо ігнорує *сутність* того, що вступає в закономірні відносини. Успіх справи позитивної науки залежить якраз від строгого виключення *сутнісних* запитань з своєї сфери. Позитивна наука знає лише, що було й що є, але ніколи не ставить за мету показати, що та яким чином мусить бути, бо цей завершальний крок не можна здійснити,

спираючись на емпіричну даність, як на єдино визнане наукою джерело пізнання. Однак, ідеал не висновується з дійсності, мета не впливає з факту. Якщо певну повторюваність або ж регулярність явищ можливо підтвердити безпосереднім емпіричним спостереженням, то матимемо емпіричний закон й не більше того. Це закон явища, але не закон *суті*. Якщо дію законів позитивізму можна спостерігати емпірично, то незрозуміло, на якій підставі вони зводяться до рангу універсальних? Емпіричні спостереження — це галузь позитивізму, а в ньому закон належить до об'єктів, що спостерігаються, й ні до чого більше. У позитивіста немає підстав, спираючись на які він міг би вдаватися до міркувань, що виходять за межі безпосереднього спостереження. Закон у позитивізмі, який виражав певну повторюваність чи регулярність явищ, є просто встановленням факту. Під цим кутом зору очевидно, що ті закономірності держави й права, про які стверджує вітчизняна теорія позитивного права, є закономірностями держави й права як явищ, але не закономірностями *суті* цих явищ. Автор доходить висновку, що субстанційну *сутність* держави й права можливо виявити тільки під кутом зору на них як елементів людського буття у його цілості й граничності, атрибутів людського духу, а такий спосіб пізнання передбачає знання передбачає онтологічно-трансцендентальний апріорний синтез, але не позитивно-апостеріорний метод [149, с. 18]. (*Слово «сутність» виділено курсивом мною – В.Д.*)

3.1.1. Походження методології сутностей.

Спинаючись на методології суспільних наук у розділі «Платонова теорія «форм» чи «ідей» своєї всесвітньо відомої праці «Відкрите суспільство та його вороги», К.Поппер критикує цю теорію, яка на думку Платона, є важливим методологічним засобом, який уможливорює чисте наукове знання, а рівно знання, яке може бути застосованим до світу мінливих речей [157, с. 44]. Держава, в якій немає зла й занепаду, - це найкраща, досконала держава. Це держава Золотої доби, коли ніщо не мінялося. Це зупинена держава. Але

Платон також поширив свою віру в досконалу структуру, що не змінюється, на царство «всіх речей». Він вважав, що у кожній звичайній або деградуючій речі є також досконалий відповідник, який не розпадається. Ця віра у досконалі й незмінювані речі дістала назву теорії «форм» чи «ідей» й стала центральною доктриною його філософії [157, с. 32-35].

Філософ - це людина, що любить «споглядати істину». Але що це за споглядання, - ставить питання Б.Рассел, й пояснює. Розгляньмо людину, що любить прекрасні речі, що намагається відвідувати всі нові вистави, бачити нові картини, слухати нову музику. Така людина - не філософ, бо вона любить тільки прекрасні речі, тоді як філософ любить саму красу. Перший має тільки гадку, другий – знання. В останній книзі «Держави» є дуже чіткий виклад теорії ідей чи форм. Тут Платон пояснює: щоразу, коли якась кількість індивідуальних предметів має спільну назву, вони мають також спільну «ідею», або «форму». Наприклад, хоча існує багато ліжок, є тільки одна «ідея» чи «форма» ліжка. Про це єдине ліжко, створене Богом, можливе знання, а щодо багатьох ліжок, зроблених столярами, можлива тільки гадка. Філософів як таких цікавить тільки одне ідеальне ліжко, а не ті багато ліжок, які можна знайти в чуттєвому світі [193, с. 11-112].

Термін методологічний есенціалізм методологія «критичного розуму» вживає для характеристики погляду, підтримуваного Платоном та багатьма з його послідовників, про те, що завданням чистого знання або «науки» є розкриття та опис справжньої природи речей, тобто їхньої прихованої реальності чи суті; що сутності можна виявити й розпізнати за допомогою розумового осягнення (інтелектуальної інтуїції), що кожна сутність має тільки їй властиве ім'я, за яким названо чуттєві речі, й що її можна описати словами. Такий опис сутності речі вони називали «визначенням» [157, с. 45,46].

3.1.2. Методологія сутностей та методологічний номіналізм.

Методологічний есенціалізм (*методологію сутностей* – В.Д.), або теорію, згідно з якою метою науки є виявлення сутностей та їхній опис за допомогою визначень, можна краще осягнути на контрасті з його протилежністю - методологічним номіналізмом. Замість пошуків того, чим насправді є речі, й визначення їхньої істинної природи, методологічний номіналізм прагне описати те, як річ поводить себе за різних обставин, й, зокрема, виявити певні закономірності її поведінки, якщо вони існують. Іншими словами, методологічний номіналізм вбачає завдання науки в описуванні речей й подій з нашого досвіду й в поясненні цих подій, тобто їхньому описуванню за допомогою загальних законів [157, с. 47].

Методологія «критичного розуму» розпочинає пояснення відмінності між методологічним номіналізмом та методологією сутностей з нарису проблеми статусу термінів, які позначають якості, тобто з проблеми універсалій, однієї з найстаріших й найфундаментальніших проблем філософії. Ця проблема, над якою так запекло сперечалися у Середньовічні часи, закорінена у філософії Платона та Арістотеля. Переважно вона розуміється як виключно метафізична проблема. Однак, як й більшість метафізичних проблем, вона може бути переформульованою так, що стає проблемою наукового методу. Методологія «критичного розуму» розглядає лише методологічну проблему, обмежившись нарисом метафізичної проблематики у вигляді вступу. Навколо природи універсальних термінів йшла довга й іноді різка суперечка між двома напрямками. Один із цих напрямків тримався того, що універсалії відрізняються від власних імен тільки тим, що відносяться до членів множини або класу поодиноких речей, а не до якоїсь однієї речі. Наприклад, універсальний термін «білий» здається представникам цього напрямку нічим іншим, як етикеткою, що стосується множини багатьох різних речей - наприклад, сніжинок, скатертин й лебедів. Це доктрина *номіналістського* напрямку. Їй протистоїть доктрина,

традиційно звана «реалізмом». (К.Поппер щодо терміну «реалізм» відзначає, що доктрині номіналістського напрямку протистоїть доктрина, традиційно звана «реалізмом» - дещо оманлива назва, як видно з того факту, що цю «реалістичну» теорію часто також називали «ідеалістичною»; тому він запропонував перейменувати цю антиноміналістську теорію й називати її «есенціалізмом» [159, с. 51]). Есенціалісти заперечують, що ми спочатку збираємо групу поодиноких речей, а потім називаємо їх «білі»; радше, кажуть вони, ми називаємо кожен поодинокий білий річ «білою», з огляду на те, що існує внутрішня властивість спільна для всіх тих речей, які ми називаємо білими, а саме «білизна». Ця властивість позначена універсальним терміном, розглядається як об'єкт, що потребує вивчення так само як індивідуальні речі. (Назва «реалізм» походить від твердження, що універсальні об'єкти, наприклад, білизна, «дійсно» існують поруч з поодинокими речами й множинами чи групами поодиноких речей.) Отже, універсальні терміни існують, аби позначити універсальні об'єкти, точно так само як поодинокі терміни позначають індивідуальні речі. Ці універсальні об'єкти названі Платоном «формами» або «ідеями». Але есенціалізм не лише вірить в існування універсалій (тобто універсальних об'єктів), він наголошує їх важливість для науки. Окремі об'єкти, вказує він, мають багато випадкових ознак - ознак, які зовсім не цікавлять науку. Якщо взяти приклад із соціальних наук, то економіку, скажімо, цікавлять гроші й кредит, але вона байдужа до того, який конкретно вигляд мають монети, банкноти чи чеки. Наука відмітає випадкове й проникає у суть (essence) речей. А суттю чого-небудь є завжди щось універсальне. Ці останні зауваження вказують на деякі з методологічних наслідків цієї метафізичної проблеми. Однак, методологічне питання можна розглядати незалежно від метафізичного. Методологія «критичного розуму» підходить до нього іншою стежкою - стежкою, що уникає питання як про існування універсальних й поодиноких об'єктів, так й про різницю між ними. Методологія «критичного розуму»

пропонує обговорювати лише цілі й засоби науки. Школа мислителів, яких К.Поппер пропонує назвати *методологічними есенціалістами*, була заснована Арістотелем, який вчив, що наукове дослідження повинно проникати у суть речей з метою пояснити їх. Методологічні есенціалісти схильні формулювати наукові питання за допомогою таких висловлювань як «що таке матерія?» або «що таке сила?» або «що таке справедливість?» й вірять, що глибока відповідь на такі питання - яка розкриває справжнє та присутнє значення цих термінів й тим самим виявляє дійсну або істинну природу сутностей, позначуваних ними, - є щонайменше необхідною передумовою наукового дослідження, якщо не головним його завданням. *Методологічні номіналісти*, на противагу цьому, формулювали б свої проблеми за допомогою такого роду висловів: «як ця частка матерії поводиться?» або «як вона рухається в оточенні інших тіл?». Бо методологічні номіналісти вважають, що завдання науки полягає тільки в описуванні поведінки речей й припускають, що це робиться шляхом довільного введення нових термінів, де це необхідно, або ж шляхом перевизначення старих термінів, де зручно зігнорувати їх первинний зміст. Бо вони розглядають *слова* лише як *корисні інструменти дескрипції* [152, с.50-53]. Більшість людей погодиться, що методологічний номіналізм перемиг у природничих науках. Фізики не досліджують, наприклад, суть атомів чи світла, а використовують терміни «атом» й «світло» досить вільно для пояснення й опису певних фізичних спостережень. Отже, припускається, що *метод природничих наук в основі є номіналістським, тим часом як соціальні науки змушені застосовувати методологію сутностей*. Доводять, що завдання соціальної науки полягає в тому, щоб зрозуміти й пояснити такі соціальні об'єкти, як держава, економічна дія, соціальна група й таке ін., а цього можна досягти лише проникненням у їх сутності. Кожний важливий соціологічний об'єкт має своєю передумовою існування універсальних термінів для його опису й було б безглуздо вільно вводити нові терміни, як

це з таким успіхом робиться у природничих науках. Завдання соціальної науки описувати такі об'єкти ясно й правильно, тобто відрізняючи суттєве від випадкового, а це вимагає знання їх суті. Такі проблеми, як «що таке держава?» й «що таке громадянин?» (що вважалися Арістотелем базисними проблемами його «Політики») є не лише цілком правомірними, але є саме тими питаннями, на які соціологічні теорії покликані відповідати [159, с. 50-53].

Питання «Що є право?» можна вважати основним питанням філософії права, але, на погляд проф. О.О.Бандури, його можна уточнити. У філософії права світ права називається буттям права чи правовою реальністю. Правова реальність – «сукупність усіх, без виключення, феноменів права, які знаходяться у соціальному просторі локальної чи всесвітньої цивілізації». Прочитавши іншого автора, він вважає таке тлумачення правової реальності загальноприйнятим. До неї відносять правові норми, правові інститути, правовідносини, правосвідомість, правові ідеї, концепції, теорії тощо. Її називають правовою реальністю в широкому розумінні [8, с. 43].

3.1.3. Доктрина сутностей: остаточне пояснення.

У пізнішій своїй фундаментальній праці «Об'єктивне знання: еволюційний підхід» (1972 р.), присвяченій, зокрема, завданню науки, К.Поппер висловив припущення, що метою науки є пошук задовільних пояснень для усього, що здається нам таким, що потребує пояснення [172, с. 187]. Але чи існує, ставить питання він, *остаточне пояснення*? Він не вірить в есенціалістську доктрину остаточного пояснення й викладає оновлені позиції «модифікованого есенціалізму». По-перше, відкидаючи ідею остаточного пояснення, він стверджує, що будь-яке пояснення можна пояснити в подальшому з допомогою якоїсь теорії або припущення більш високого ступеня спільності. Не може бути пояснення, яке не потребувало б подальшого пояснення, оскільки не може існувати самопояснювального опису сутності. По-друге, К.Поппер відкидає усі питання на зразок *що таке?*

– питання про те, що є ця річ, що є її сутністю чи її справжньою природою. Ми повинні, каже він, відмовитися від точки зору, характерної для есенціалізму, що у кожній поодинокій речі є якась сутність, внутрішньо властива їй природа або принцип (такі як винний спирт у вині), що є необхідною причиною того, що ця річ така, яка вона є, й діє так, як вона діє. Цей анімістичний (*анімізм (від лат. anima — душа) — віра в те, що все неживе має душу.- В.Д.*) погляд нічого не пояснює. Третя й остання зміна есенціалізму полягає в наступному. Ми повинні, каже К.Поппер, відмовитися від точки зору, тісно пов'язаної з анімізмом, що можна апелювати до сутнісних властивостей, внутрішньо притаманних *кожній індивідуальній, чи поодинокій, речі*, як до пояснення поведінки цієї речі. Ця точка зору зовсім нездатна пролити яке-небудь світло на питання про те, чому різні поодинокі речі повинні поводитися однаково [172, с. 190, 191].

Дуже часто ми не підозрюємо, що оперуємо гіпотезами або теоріями, й тому помилково приймаємо свої теоретичні моделі за конкретні предмети. Це помилка, нехай й дуже поширена. Таке використання моделей пояснює - й тим самим руйнує - доктрини методологічного есенціалізму. Пояснює - бо модель має абстрактний або теоретичний характер, й тому ми відчуваємо, що бачимо її - або в самих мінливих спостережуваних подіях, або за ними - як якийсь постійний привид або сутність. Руйнує - оскільки завданням соціальної теорії є побудова й ретельний аналіз соціологічних моделей в дескриптивних або номіналістських термінах, так би мовити, в термінах індивидів, їх установок, очікувань, відносин тощо, - цей постулат К.Поппер називає "методологічним індивідуалізмом" [159, с. 148-154].

3.2. Методологія цілостей.

3.2.1. Критика інтуїтивного проникнення в цілості.

З методологією сутностей пов'язана методологія голізму, пояснює В.С.Лісовий. Голізмом називається методологія (методологія цілостей – В.Д.), яка вважає, що при вивченні так званих «органічних цілостей» наука

повинна спиратися на інтуїцію, що здатна охопити все багатство зв'язків усередині цих цілостей. Оскільки такі цілості не можуть розглядатися як «складені» з частин - бо самі частини впливають одна на одну й змінюють свою природу всередині цілого - то вивчення таких цілостей не може здійснюватись шляхом звичайних методів аналізу. Методологія «критичного розуму» критикує методологію цілостей, яка в соціальних науках породила намагання пояснити історичні події й соціальне життя шляхом використання інтуїтивного проникнення в цілості - в «ідеї» (в розумінні Платона), в «духи епохи», в «духи націй» тощо. Слово «дух», як колись слово «флогістон», стає паличкою-виручалочкою для багатьох мисленників-духовидців. Анрі Бергсон, як відомо, виходив у своїй «філософії життя» з того, що суть всього живого може схоплюватися тільки за допомогою інтуїції, яка здатна охопити ціле в усій складності взаємозв'язків. Відповідно, не лише процеси в живій природі, а й всюди, де ми маємо справу з психічним життям, з творчістю тощо - всі ці сфери неможливо збагнути інакше, ніж за допомогою такого роду інтуїції. Часто вважають, що й методи так званої гештальт-психології ґрунтуються на інтуїції, оскільки суть психічних цілостей («гештальтів») не можна охопити за допомогою звичайних наукових методів. Методологія «критичного розуму» не заперечує, що такі різновиди інтуїції можуть застосовуватись у спекулятивній (метафізичній) філософії. Однак, така філософія не має права претендувати на роль науки в прямому смислі слова. Й навіть якщо її ненауковість не означає заперечення її корисності (зокрема, як джерела наукових ідей), наука не може застосовувати інтуїцію в названому розумінні. Наукова інтуїція - це або вміння перестрибнути через ланцюг доведень й розрахунків, аби відразу знайти результат («ага-момент» у психології, - миттєвий здогад), або ж відкриття такого аспекту в складному, який й забезпечує цілість. Так гармонія, як розділ теорії музики, вивчає принципи побудови та співвідношення акордів - тобто, ті аспекти, які саме й забезпечують гармонію звуків. Ясно, що знання теорії музики не творить

геніального композитора, але наука (як наука!) й не може дати більшого: її завдання полягає у досягненні лише того, що вона може досягти. Метафізичне (надемпіричне) мислення виходить поза межі того, що може дати наука, але водночас воно виходить й за межі науки. Увага методології «критичного розуму» була зосереджена на тому, щоб піддати критиці деякі з таких філософських спекуляцій, що претендують бути науковими, хоча є насправді лише псевдонауковими. Якби ці спекуляції не претендували на статус наукових істин, то їх оцінка могла б здійснюватися за іншими параметрами - наприклад, які цінності (чи «ідеології») вони впроваджують. Однак, К.Поппер у «Злиденності історизму» має переважно справу з філософськими концепціями, що претендують на статус наукових. Оскільки той вид інтуїції, яким вони користуються, є інтуїція цілостей, то така інтуїція в дійсності не є науковою - всі спроби звернутися до авторитету науки в даному разі безпідставні [120, с. 12-14].

Методології сутностей й цілостей вбачаються в метафізичному (надемпіричному) вченні про філософський рівень методу права автора монографії «Фундаментальні проблеми методології права» проф. Петрової Л.В. Вона, переконливо критикуючи позитивізм, пропонує підхід, згідно з яким «конкретності переживаються й оцінюються як *ціле*, в іншому випадку ми завжди тонемо в морі подробиць»; вона наголошує, що право є «атрибутом людського духу й в останньому слід вбачати загублену його глибину й первісну ясність» [149, с. 3]. Духовно-освіченим юристом є не той, хто знає "багато" про спостережні речі, вважає проф. Петрова Л.В., а той, хто вміє за текстами законів розпізнавати константну *сутність* цих речей як їх мету та смисл й зумовлюватися нею до дії. Розкриття надчуттєвої природи права, по-справжньому пережитої у внутрішньому досвіді, завжди було й буде справою правової філософії. Завдяки переживанню й внутрішнім чуттям (схвалення, задоволення, невдоволення, відраза, відмова, бажання, чекання, побоювання, надія) ідеї здобувають емоційного забарвлення й

перетворюються в переконання та мотиви. Суть онтологічно-телеологічного підходу до права проф. Петрова Л.В. виражає шляхом переліку наступних запитань. У який спосіб необхідно мислити принцип суцього (людського буття) як *цілого*, щоб зрозуміти те, що відбувається (бо всі прояви людського буття — право, мораль, держава, суспільство — є видозмінами, модусами цього єдиного суцього)? У який спосіб можливо охопити *ціле й граничне* усіх правових речей й відчутти, пережити це *ціле* на власному досвіді? Чи засвідчує таке переживання про живу причетність до основи усіх правових речей? Що поєднує усі правові речі в одне *ціле*? Чи зв'язане усе правознавство єдністю принципа? Якою є *суттєвість* (в значенні первинної й кінчної реальності цього *цілого*), що залишається незмінною за всіх перетворень? Якою є природа *цілостей*, які не даються емпірично й аналітично? Якщо в кожному прояві людського буття — праві, моралі, державі, суспільстві — діє *ціле*, й ці прояви стверджують своє часткове буття на єдиній всезагальній основі, то якими є субстанційна *сутність* права та його смисл, істина про право та його цінність, первісні засновки в сфері права, *визначення* права за його природним першоджерелом? Яким є місце й значення права в людському бутті як *цілості*? Такі питання постають перед зрілою свідомістю юриста і їх опрацювання вказує на підставу більш глибокого розуміння предмета, ніж в позитивно-аналітичній юриспруденції. "Новою" для юристів реальністю стає смислова *цілість* права, яку проф. Петрова Л.В. мислить в якості самостійного предмета. Вона застерігає, що неволодіння мистецтвом *цілісного*, онтологічно-телеологічного способу пізнання й дедуктивного висновування із загальних засновків призводить до того, що право як витвір людський "випадає" з людського універсуму, не зумовлюється й не висновується із закономірностей цього універсуму, а відтак, підпадає під вплив неістинного й випадкового, що є вже прямим шляхом до сваволі в державно-правовій сфері людського буття й, отже, порушення гармонії *цілості* [149, с. 15-16]. (*Курсив мій – В.Д.*)

Марксистський підхід до методології цілостей при дослідженні правової реальності пропонує проф. О.О.Бандура, який вважає, що всю правову реальність доцільно поділити на такі дві складові. По-перше, виділити правосвідомість та правові ідеї, концепції, теорії, які входять до її складу. Другою складовою виступають правові норми, правові інститути, правовідносини, які є втіленням правових ідеї (так би мовити, їхньою «матеріалізацією») і які в процесі розвитку права відображаються у правосвідомості. К. Марксові належить думка про те, що коли ідея опановує маси, вона стає матеріальною силою. Правові норми, правові інститути є матеріальною силою [8, с. 43].

3.2.2. «Інтелектуальна інтуїція сутностей» або «чиста феноменологія».

Аристотель разом із Платоном вважав, що ми володіємо здатністю - інтелектуальною інтуїцією - мислено уявляти собі сутність й з'ясувати, яке визначення правильне; багато сучасних есенціалістів повторюють цю доктрину. Інші філософи, наслідуючи Канта, стверджують, що нічим таким ми не володіємо. З погляду методології «критичного розуму», ми легко можемо припустити, що в нас є те, що можна назвати «інтелектуальною інтуїцією», чи точніше, що певні наші інтелектуальні відчуття можна зобразити саме так. Про кожного, хто «розуміє» ідею, думку в тому розумінні, що він «відчув їх», можна сказати, що він розуміє ці речі інтуїтивно; й таких інтелектуальних відчуттів безліч. (Видатний правознавець Й.Покровський (1868-1920), з'ясовуючи ознаки терміну «цивільне», чи «приватне» право, розуміє критерії розмежування приватного та публічного права у тому смислі, що він відчуває їх [153, с. 37, 38]). Та, з іншого боку, методологія «критичного розуму» наполягає на тому, що ці відчуття, хай й важливі для наших наукових зусиль, ніколи не зможуть слугувати для встановлення істинності якої-небудь ідеї чи теорії, хоч би як глибоко відчувати інтуїтивно, що вона вірна або «самоочевидна».

(Українському правознавцю О.Ющуку вочевидь, ясно, що без пізнання сутності права не можна сформулювати його наукового поняття й проблема полягає в тому, яким чином досягнути сутності права? [259, с. 112]). Такі інтуїції навіть неспроможні служити доказами, але можуть заохотити до пошуків тих доказів. Адже хтось інший може мати не менш глибоку інтуїцію того, що та сама теорія помилкова. (Український правознавець Довгерт А.С. інтуїтивно вважає, що правовідношення походить безпосередньо від «Космосу», «Бога», «Розуму» [237, с. 6]). Великий математик Гаусс дуже точно змалював цю ситуацію, вигукнувши одного разу: «Я вже маю результат, але поки що не знаю, як його одержати». Все це, звичайно, прикладається до аристотелівської доктрини інтелектуальної інтуїції так званих сутностей, доктрини, яку поширював Г.Гегель, а пізніше Е.Гуссерль та його численні учні, та вказує на те, що «інтелектуальна інтуїція сутностей» або «чиста феноменологія», як називав її Е.Гуссерль, *не є методом ані науки, ані філософії*. (Курсив мій – В.Д.). Широко обговорюване питання про те, що це - новий винахід, як вважають чисті феноменологи, чи варіант картезіанства чи гегельянства, можна вирішити дуже легко - вона є варіантом аристотелізму [158, с. 22].

Натомість, проф. Козловський А.А. вважає, що феноменологія Е.Гуссерля задала нове розуміння цілей філософії й предмета пізнання, водночас було сформульовано *новий метод*. (Курсив мій – В.Д.). Феноменологія дала поштовх до виникнення цілої низки теоретико-пізнавальних й філософських напрямів, в тому числі, феноменологічної філософії права [93, с. 272].

3.3. Методологія визначень.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум», оспорюванню ним аристотелівську теорію визначень й «значення термінів», вважає такою, що ґрунтується на методології сутностей, згідно з якою метою

науки є виявлення, розкриття сутності, справжньої природи чуттєвої речі, її прихованої реальності та її опис за допомогою визначення.

3.3.1. Аристотелеве розуміння наукового методу та прогресу науки.

Теорія визначень та «значення термінів» була невичерпним джерелом плутанини й тієї специфічної пишномовності, в поєднанні з історизмом, породила у Гегеля отруйну інтелектуальну хворобу нашого часу. Вона була найважливішою першопричиною аристотелівського, на жаль, й досі панівного інтелектуального впливу, всієї тієї голосливої та порожньої схоластики, що переслідує не лише середньовічну, а й нашу сучасну філософію. Розвиток думки після Аристотеля можна підсумувати словами, що кожна дисципліна, щойно застосувавши аристотелівський метод визначень, опинялася в загальномовному стані порожньої багатослівності й нудної схоластики, й що міра, якої різноманітні науки могли досягти в своєму поступі, залежала від міри їхньої здатності звільнитися від цього есенціалістичного методу. Саме тому, з погляду методології «критичного розуму», наша «суспільна наука» переважно й досі належить до середньовіччя [158, с. 15].

Аристотель розрізняв *знання й гадки*. Знання або наука може бути двох видів - чи демонстративним, чи інтуїтивним. *Демонстративне знання* складається з тверджень, що можуть бути доведеними. *Інтуїтивне знання* полягає в осягненні сутності або суттєвої природи речі. Безперечно Аристотель мав рацію, коли стверджував, що ми не повинні намагатися засвідчити чи довести *все* наше знання. Кожен доказ має виходити з передумов; доказ як такий, тобто наслідок передумов, ніколи не може встановити, таким чином, кінцеву істину будь-якого висновку, а лише показати, що висновок буде правильним, якщо тільки правильні передумови. Якби поставили вимогу, щоб передумови, в свою чергу, також були доведені, то питання про правильність було б відсунуте ще далі, до іншої групи передумов й так далі, до нескінченності. Щоб уникнути цього нескінченного

регресу (як кажуть логіки), Аристотель учив, що слід припустити, ніби існують незаперечно правильні передумови, які не потребують доказів; він назвав їх «основними передумовами». Якщо ми пристанемо на методи, завдяки яким робитимемо висновки з цих основних передумов, то зможемо сказати, за Аристотелем, що все наукове знання заховане в цих передумовах й стане цілковито нашим, варто нам одержати енциклопедичний перелік основних передумов. Але ж як визначити ці основні передумови? Подібно до Платона, Аристотель вважав, що ми здобуємо все знання, зрештою, завдяки інтуїтивному осягненню сутності речей. «Ми можемо пізнати річ, лише пізнавши її сутність, - зазначає Аристотель й стверджує - знати річ означає розуміти її сутність». «Основною передумовою», на його думку, виступає саме твердження, що змальовує сутність речі. Але таке твердження є, власне, тим, що він називає визначенням. Отож, усі «основні передумови доказів» є визначеннями [151, с. 17].

Слідуючи за такою логікою, можна навести приклади визначення договору у цивільному праві: «Договір – це домовленість сторін, спрямована на виникнення та трансформацію зобов'язального правовідношення». Суб'єкт цього визначення, термін «договір», називається *терміном, який визначають*, а слова після нього зветься *визначальною формулою*. Термін, який визначають, є ім'ям сутності речі, а визначальна формула є описом цієї сутності. Визначальна формула повинна давати вичерпний опис сутності чи суттєвих властивостей речі, яку розглядають. Отож, твердження типу «Договір – це підстава для виникнення та трансформації правовідношення» чи «Договір – це і є саме правовідношення» хоч й правильні, однак не є достатніми визначеннями, оскільки не вичерпують того, що можна назвати сутністю саме договору, бо ці визначення також правильні для інших підстав (юридичних фактів) та інших правовідносин. (Сутність договору намагався встановити німецький правознавець, один з найвидатніших юристів свого часу Ф.Савіньї (1779-1861) [199, с. 383]; українська наука цивільного права

безадресно радить завжди розкривати сутність договору й встановлювати, що розуміється під поняттям договір у тому чи іншому контексті [132, с. 151]). Але, продовжує К.Поппер, найважче питання - це в який спосіб можна одержати визначення чи основні передумови й переконатися, що вони істинні - що ми не схибили, не вхопили фальшиву сутність. Й хоча, стверджує К.Поппер, Аристотель не дуже зрозумілий у цьому моменті, можна не сумніватися, що в головному він знову наслідує Платона. Платон учив, що ми можемо досягнути «ідеї» за допомогою певної безпомилкової *інтелектуальної інтуїції*; тобто мислено уявляючи їх собі чи дивлячись на них нашим «духовним оком»; він розумів цей процес подібним до бачення, яке, однак, покладається виключно на розум, відкидаючи будь-який чуттєвий елемент. Аристотелів погляд менш радикальний й менш натхненний, ніж платонівський, та, зрештою, рівнозначний йому. Він просто приймає без доказів те, що ми володіємо інтелектуальною інтуїцією, духовною чи інтелектуальною здібністю схоплювати сутність речей й пізнавати їх. А далі припускає, що в разі пізнання сутності інтуїтивно, ми мусимо бути здатними описати її, а отже, визначити. (Українська наука цивільного права дійшла висновку, що вивчити, впізнати природну суть цивільних відносин повинна не юридична наука, а законодавець [197, с. 12]).

Підсумовуючи цей стислий аналіз, пише К.Поппер, ми можемо, ясно описати аристотелівський ідеал досконалого й повного знання, якщо скажемо, що він убачав кінцеву мету всіх досліджень в укладанні енциклопедії сутностей, тобто всіх імен разом з їхніми визначальними формулами; й що він вважав за прогрес знання поступове нагромадження такої енциклопедії, розширення її, заповнення в ній прогалів й, звичайно, силогічне виведення з неї «цілої маси фактів», що складають демонстративне знання. Як бачимо, робить висновок К.Поппер, не викликає сумніву, що всі ці есенціалістські погляди як найгостріше суперечать методам сучасної науки. (К.Поппер має на увазі емпіричні науки, а не чисту математику.) Насамперед ми,

намагаючись відшукати в науці істину, усвідомлюємо, що ніколи не можемо бути впевненими в тому, що справді її відшукали. Численні розчарування в минулому навчили нас, що не слід сподіватись на остаточність. Ми привчилися не розчаровуватися більше, якщо наші наукові теорії зазнають краху; адже в багатьох випадках ми можемо упевнено визначити кращу з будь-яких двох теорій. Отож, ми спроможні знати, що просуваємося вперед, й це знання примирює багатьох із нас із втратою ілюзії про остаточність й певність. Іншими словами, ми знаємо, що наші наукові теорії приречені назавжди лишитися гіпотезами, але в багатьох важливих випадках можемо з'ясувати, чи нова гіпотеза краща за стару. Адже якщо вони відмінні між собою, то приведуть до різних передбачень, які в багатьох випадках можна перевірити експериментально; на підставі цього вирішального експерименту ми можемо встановити часом, що нова теорія веде до задовільних наслідків там, де стара зазнала краху. Тож можна сказати, що в пошуках істини ми замінили наукову певність науковим прогресом. Й розвиток науки підтверджує такий погляд на науковий метод. Наука-бо розвивається не шляхом поступового енциклопедичного нагромадження суттєвої інформації, як вважав Арістотель, а за допомогою набагато революційнішого методу; вона рухається вперед завдяки сміливим ідеям, просуванню нових й незвичних теорій й відкиданню старих теорій. Але такий погляд на науковий метод означає, що в науці нема «знання» в тому розумінні, що вкладали в це слово Платон й Арістотель, яке містить в собі остаточність. Платонова теорія – це теорія *остаточного пояснення*, стверджує К.Поппер, тобто пояснення, чії експліканти* не можуть бути поясненими и не потребують подальшого пояснення. Це теорія *пояснення через посередництво сутностей*, тобто через посередництво гіпостазированих** слів [172, с. 124].

* Тобто фразеологізми. – В.Д.

** Гіпостазування (грец. сутність, субстанція) - в більш поширеному значенні – властиве ідеалізму присвоєння абстрактним поняттям самостійного існування. – В.Д.

Ця концепція, пише К.Поппер, мала важливі наслідки для історії філософії. Від Платона до наших днів більшість філософів були або номіналістами, або есенціалістами. Останніх більше цікавить (сутнісне) значення слів, ніж істинність чи помилковість теорій. Суть цієї проблеми К.Поппер неодноразово відображає у вигляді такої таблиці:

	<i>ІДЕЇ,</i>	
	<i>що виступають у вигляді</i>	
ПОЗНАЧЕНЬ, ТЕРМІНІВ,		ВИСЛОВЛЮВАНЬ,
СУДЖЕНЬ,		ТЕОРІЙ
ПОНЯТЬ,	<i>можуть формулюватися в</i>	
СЛОВАХ,		ТВЕРДЖЕННЯХ,
	<i>які можуть бути</i>	
ОСМИСЛЕННИМИ,		ІСТИННИМИ,
	<i>та їх</i>	
ЗНАЧЕННЯ		ІСТИННІСТЬ
	<i>можуть редукуватися через посередництво</i>	
ВИЗНАЧЕНЬ		ВИВЕДЕНЬ
	<i>до</i>	
ЗНАЧЕНЬ		ІСТИННОСТІ
НЕВИЗНАЧЕННИХ		ВИХІДНИХ
ПОНЯТЬ		
ВИСЛОВЛЮВАНЬ		
	<i>Спроба встановити (а не редукувати),</i>	
	<i>використовуючи ці засоби,</i>	
їх ЗНАЧЕННЯ		їх ІСТИННІСТЬ
	<i>призводить до нескінченного регресу.</i>	

З точки зору К.Поппера, ліва сторона цієї таблиці відіграє менш важливу роль у порівнянні з її правою стороною: нас мають цікавити, каже він, теорії, істинність, аргументи. Якщо ще так багато філософів та вчених думають, продовжує К.Поппер, що поняття та системи понять (та проблеми їх значень чи значень слів) порівнювані за важливістю з теоріями й теоретичними системами (та проблемами їх істинності чи істинності висловлювань, що входять до них), то це означає, що вони все ще поділяють головну помилку Платона, оскільки поняття є частково засобом формулювання теорій, частково засобом їх короткого підсумку. У будь-

якому разі значення понять передусім інструментальне, й одні поняття завжди можна замінити іншими поняттями. В науці, каже К.Поппер, завжди бракує вагомої причини, щоб повірити в здобуття істини. Те, що ми звичайно називаємо «науковим знанням», як правило, не є знанням у розумінні Аристотеля, а швидше інформацією про різні гіпотези, що змагаються між собою, й спосіб, завдяки якому вони витримують різноманітні перевірки. Це, користуючись мовою Платона та Аристотеля, інформація про найостаннішу, найкраще перевірену наукову «гадку» [172, с. 124, 125].

Російський правознавець й політик Тарасенко В.Г., дотримуючись такого ж погляду щодо наукового методу, вважає, що будь-які теорії повинні розглядатися нами як гіпотези або судження, щодо яких не можна стверджувати, істинні вони чи хибні, тому теорії (гіпотези), особливо в галузі природознавства, досить давно не мають завдання виробити визначення (поняття), а перевіряють, чи відповідають твердження фактам. Саме тому вбачається також методологічно невиправданим та ненауковим і в галузі юриспруденції прагнення більшості теоретиків, філософів, державознавців дати, наприклад, суто наукове «визначення» права, з'ясувати його «сутність» й на цій підставі розвивати правову теорію [222, с. 7].

Визначальними для вітчизняного правознавчого мислення можна вважати погляди впливових науковців Інституту держави та права НАН України ім. В.М.Корецького.

Підсумовуючи ці погляди, акад. Н.М.Оніщенко стверджує «загальновідомим є те, що одним з основних завдань теорії держави й права є розробка категоріального апарату, окремих дефініцій, понять, правових конструкцій тощо» [133, с. 10].

Акад. Ю.С.Шемшученко визнав, що «пошуки єдиного або абсолютного визначення права, яке, зрештою, врівноважило б суперечки між прибічниками природно-правового, позитивного й філософського підходів до права не досягли своєї мети» [133, с. 3].

Проф. Н.М.Пархоменко також визнає, що «розвиток вітчизняного права, характеризується невизначеністю праворозуміння, на основі якого має будуватись вітчизняна система законодавства» [133, с. 62]. Останнє висловлювання можна зрозуміти так, що якщо б право вдалося визначити, то на його основі мала б будуватись досконала вітчизняна система законодавства.

3.3.2. Науковий погляд щодо визначень.

Роль визначень у науці також надто відрізняється, головним чином, від тієї, що її мав на увазі Аристотель. Він учив, що у визначенні ми спершу вказуємо на сутність - можливо, називаючи її, - а тоді описуємо її за допомогою визначальної формули. (Так само, як у реченні, на зразок «Договір – це зобов’язальне правовідношення», ми спершу вказуємо на сутність - можливо, називаючи її, - а тоді описуємо її як «зобов’язальне правовідношення» - приклад мій – В.Д.). Аристотель також учив, що, змальовуючи в такий спосіб сутність, на яку вказує термін, котрий треба визначити, ми встановлюємо чи пояснюємо водночас й *значення* терміна. (Відповідно, визначення може дати відповідь водночас на два тісно пов’язані питання. Перше - «Що це?», наприклад, «Що таке договір?»; воно запитує про те, на яку сутність вказує термін, котрий визначають. Друге - «Що це означає?», наприклад, «Що означає договір?»; воно запитує про значення терміна (а саме, терміна, який вказує на сутність). К.Поппер загострює увагу на тому, що *обидва питання постають із терміна, який у визначенні стоїть з лівого боку, й одержують відповідь завдяки визначальній формулі, що стоїть з правого боку.* Цей факт характеризує есенціалістський погляд, радикально протилежний науковому методу визначення. Ми можемо сказати, продовжує К.Поппер, що в той час, як есенціалістське витлумачення читає визначення «нормально», тобто *зліва направо*, то визначення, як його звичайно застосовують у сучасній науці, *мусить читатися навпаки, тобто справа наліво*, оскільки починається з визначальної формули, до якої вимагає

стислої етикетки. Тож науковий погляд на визначення «Договір – це домовленість сторін, спрямована на виникнення та трансформацію зобов'язального правовідношення» вбачатиме в ньому скоріше відповідь на питання «*Що ми називаємо домовленістю сторін, спрямовану на виникнення та трансформацію зобов'язального правовідношення?*», ніж відповідь на запитання «*Що таке договір?*». (На запитання «*Що ми називаємо домовленістю...?*» можливі, щонайменше, дві суперечливі відповіді: перша – це правовідношення, якщо домовленість досягнута; друга – це пропозиція укласти договір чи проект договору, якщо домовленість не досягнута; оскільки правовідношення виникає в момент досягнення домовленості, то в правовій реальності не може існувати договір як окрема підстава виникнення правовідношення; так чи інакше, доведеться визначати терміни із визначальної формули, що призведе до появи нових термінів, які необхідно буде також визначити, й так далі, до нескінченності). Наукове застосування визначень з притаманним йому підходом справа наліво можна назвати *номіналістським* витлумаченням, на противагу аристотелівському чи *есенціалістському*. В сучасній науці, стверджує К.Поппер, присутні лише номіналістські визначення, тобто запроваджуються стенографічні символи чи позначки, щоб скоротити довгу розповідь. Стенографічні символи завжди можна, звичайно, замінити довгими виразами, визначальними формулами, які вони заступають. В окремих випадках це може зробити нашу наукову мову дуже незграбною - ми гайнуватимемо час й папір. Однак не втратимо й крихти фактичної інформації. Наше «наукове знання», у вузькому розумінні цього терміна, не постраждає, якщо ми відкинемо всі визначення; це відіб'ється єдине на нашій мові, що втратить не точність, а лише стислість. Це зовсім не означає, зауважує К.Поппер, що в науці не може виникнути нагальної потреби у введенні визначень заради стислості [158, с. 19-21].

Натомість, англійський філософ й теоретик права Г.Харт (1907-1992) закликає «точніше визначати значення понять», вірно те, зазначає він, що ми

можемо використовувати, як сказав професор Дж. Л. Остін, «більш чіткіше значення слів, щоб ясніше сприймати явища» [235, с. 7], а український філософ й логік Титов В.Д. вважає, що без чітко сформульованого визначення ми не маємо наукового поняття й змушені задовольнятися туманними уявленнями, які допускають довільні суб'єктивні тлумачення. Він пропонує ухвалювати загальнообов'язкові визначення авторитетним науковим співтовариством правознавців [223, с. 45, 49].

3.3.3. Критика дискусій про слова.

Ми взагалі повинні втікати, як від чуми, від обговорення значень слів, радить К.Поппер. Обговорювати значення слів - улюблена гра філософії, нинішньої та минулої: філософи, схоже, живлять непереборну пристрасть до ідеї, що слова та їх значення дійсно важливі й заслуговують особливої уваги філософії [172, с. 293]. Потрібно завжди дотримуватися тверджень, теорій та їх істинності. Ніколи не потрібно вплутуватися в обговорення словесних питань або питань про значення та ніколи не потрібно цікавитися словами. Якщо перед вами поставлять питання, чи дійсно вживане вами слово означає те чи, може, інше, відповідайте: «Я не знаю, й мене не цікавлять значення; якщо хочете, я з радістю прийму вашу термінологію». Від такої відповіді шкоди ніколи не буде. Ніколи не слід сперечатися про слова або вплутуватися в питання термінології. Треба завжди триматися осторонь від обговорення понять. Те, що нас насправді цікавить, наші справжні проблеми - це проблеми, що стосуються фактів, або, іншими словами, проблеми теорій та їх істинності. Нас цікавлять теорії й те, як вони витримують критичне обговорення, а наше критичне обговорення направляється нашою зацікавленістю в істині [172, с. 294].

Натомість, акад. Рабінович П.М. радить у кожному випадку використання в літературі чи то науковій, чи то навчальній – терміно-поняття «право» варто застерігати, в якому, власне, сенсі його вжито; це стосується й усіх похідних від нього прикметників: «правова» (дійсність, реальність,

сфера, система, свідомість, норма тощо), «правові» (явища, відносини, джерела, форми, договори тощо), «правовий» (порядок, акт, факт тощо), «правове» (життя, почуття тощо) [190, с. 70].

3.4. Негативні наслідки для сучасного правознавства.

3.4.1. Західноєвропейське континентальне правознавче мислення.

Як ми знаємо від самого Аристотеля, пише К.Поппер, методології сутностей та визначень, зустріли запеклий опір, зокрема з боку давнього приятеля Сократа Антисфена, чия критика, схоже, була найрозсудливішою. Та, на жаль, цей опір було подолано. Наслідки цієї поразки для інтелектуального розвитку людства навряд чи можна переоцінити [158, с. 25-29].

Рецепти Аристотеля, Евкліда, *Corpus Juris* - це готова посудина для власних думок, яка була відкрита дуже рано. Так людина стала рабинєю понять. Справа не в тому, що в її думки привноситься чуже почуття життя, а тому, що воно перешкоджає її власному почуттю життя вдосконалювати свою мову. Правознавчому мисленню потрібно було щось конкретне, від чого можна відштовхуватися. Правничі поняття повинні із чогось висновуватись. Й ось тут-то й трапилась фатальна подія: замість того щоб отримати їх із сильних й суворих звичаїв соціального й економічного існування, їх досить поспішно й передчасно абстрагували з латинських рукописів. Західноєвропейський юрист стає філологом, й місце практичного життєвого досвіду займає науковий досвід чисто логічного аналізу й поєднання правничих понять, що оснований винятково на самих собі [253, с. 101]. **«Те, що ми до цього часу називаємо юридичною наукою, є або філологією правничої мови, або схоластиккою правничих понять. Це сьогодні єдина наука, яка виводить смисл життя із «вічних» основних понять».** (*Напівжирний шрифт мій - В.Д.*) На підтвердження свого висновку О.Шпенглер цитує відомого юриста Р.Зома: «Сучасна німецька юридична

наука являє собою в значній мірі спадщину середньовічної схоластики» [253, с. 103].

Негативним наслідком подолання Аристотелем критики Антисфена у сфері філософсько-правничого мислення є, зокрема, інтелектуально-інтуїтивна думка Г.Радбруха, який вважає природу речі юридичною формою мислення. У своїй науковій праці «Філософія права» Г.Радбрух присвятив цій думці спеціальний розділ «Природа речі як юридична форма мислення», в якому стверджує, що поняття «природа речі» належить до загальної духовної історії [192, с. 248]. Так Ф.Шилер, пише Г.Радбрух, намагався цією формою мислення найвлучніше визначити спосіб думки Й.Гете: через його солідну манеру приймати від об'єкта закон та виводити із природи речі її правила. Походження цієї думки напевно, припускає Г.Радбрух, лежить у грецькому мисленні, його латинське словесне відображення, *rerum natura* (природа речей), повертає до Лукреція, назву якого має повчальний вірш. Його подальшим поширенням воно, можливо, завдячує так званому посмертному видавцеві Лукреція Цицерону. Від нього думка про природу речі потрапила до римських юристів й далі у Дигестії. Новий час прийняв поняття природи речі особливо через «Дух законів» Монтеск'є, перший розділ якого починається такими словами: «Закони, за найпридатнішим визначенням, - це необхідні відношення, які випливають із природи речей». Відтоді формула постійно з'являється, вона є в германістів, в романістів, в рамках історичної школи (Савіньї, Пухта), як понятійній юриспруденції (Єринг), так серед вільноправової течії (Ерліх). Легко впізнати природу речі потрібно також й під іншим іменем, зокрема у вченні про «реалії законодавства» (Ойген Губер), у феноменологічному «баченні сутностей» (Райнах), «конкретному порядку мисленні» (Карл Шміт) [192, с. 248, 249]. Історична школа охоче використовувала природу речі, «система Савіньї сповнена дедукції із природи речі», Єринг говорить, що навряд чи є вираз, який би своє вчення про метод передавав так надійно, як зворот «природа

речі» [192, с. 250], користуючись цим методом він намагався встановити сутність цивільно-правового договору [199, с. 383].

Есенціаліське правознавче мислення Г.Радбруха можна бачити в таких його словах: «Вираз «природа речі» перейшов у загальне мовне використання, хоча й як форма виразу *чогось зрозумілого самого по собі*, яке, здається, *не потребує обґрунтування й має перервати широку дискусію*. Не інакше він з'являється напевно іноді у правовій практиці: *без подальшого обґрунтування, з претензією на очевидність*. Але теорія права ще недостатньо пояснила *логічну сутність* природи речі...» [192, с. 251] (*Курсив мій – В.Д.*).

На відміну від Г.Радбруха, Р.Циппеліус, у передмові до українського видання «Філософії права» зазначив, що вона з методологічного боку є поширенням теорії науки К.Поппера на сферу права. Він критикує поняттєве мислення, яке шукає розв'язання конкретних проблем [239], а дедукцію розв'язання проблем з цілісної концепції називає насильницькою [239, с. 270]. Він справедливо не сприймає думку Ф.Савіньї про те, що ціле призначене для вирішення кожного правового завдання, а мислення Г.Пухти обґрунтовано вважає пірамідою понять за допомогою якої логічним шляхом повинні виводитися правничі положення [239, с. 251].

3.4.2. Українське правознавче мислення.

Панівне становище займають методології сутностей, цілостей та визначень також у сучасній вітчизняній філософсько-правовій літературі.

Перевершив усіх представників методологій сутностей, цілостей, визначень проф. Ющик О.І., який є найвідвертішим й найпослідовнішим (серед сучасних вітчизняних дослідників) прихильником діалектико-матеріалістичної методології. Окрім статті з промовистою назвою «Про необхідність пізнання сутності та визначення поняття права» [259, с. 106-114], нещодавно опубліковану об'ємну монографію (із двох частин, загальним обсягом понад 1200 сторінок) він присвятив критичному аналізу

загально правових понять (*див. підзаголовок назви монографії – В.Д.*). В анотації до своєї праці він вказує, що послідовне застосування ним діалектико-матеріалістичної методології надало можливість оголити суперечності, що стримують розвиток правознавчої теорії, вийти на новий рівень праворозуміння, що відкриває широкі перспективи для філософських й теоретико-правознавчих досліджень [256], [257].

Оцінюючи вказане проф. Ющиком О.І. в підзаголовку й анотації його роботи через призму методології «критичний розум» можна зауважити, що було б корисніше для діалектики права, якби проф. Ющик О.І. критично проаналізував теорії, істинність, аргументи, оскільки згідно погляду названої методології, якщо ще так багато філософів та вчених думають, що поняття та системи понять (та проблеми їх значень чи значень слів) порівнювані за важливістю з теоріями й теоретичними системами (та проблемами їх істинності чи істинності висловлювань, що входять до них), то це означає, що вони все ще поділяють головну помилку Платона, оскільки поняття є частково засобом формулювання теорій, частково засобом їх короткого підсумку; у будь-якому разі значення понять передусім інструментальне, й одні поняття завжди можна замінити іншими поняттями.

Методологія «критичний розум» рекомендує завжди триматися осторонь від обговорення понять; те, що нас насправді має цікавити, наші справжні проблеми - це проблеми, що стосуються фактів, чи, іншими словами, проблеми теорій та їх істинності; нас мають цікавити теорії й те, як вони витримують критичне обговорення, а наше критичне обговорення спрямовується нашої зацікавленістю в істині (*див. детальніше розділ 5.3.1, 5.3.3 цієї праці – В.Д.*).

Щодо виявлених проф. Ющиком О.І. суперечностей, що стримують розвиток правознавчої теорії, то така його позиція не узгоджується з діалектикою Гегеля, яку проф. Ющик О.І. наслідує. Адже, Гегель, поєднавши діалектику з логічною теорією, відкинувши закон уникнення суперечностей

формальної логіки, вважав суперечності плідними не лише для розвитку наукового пізнання, а й для «світу в цілому»; Маркс запозичив діалектичну логіку Гегеля, а послідовники Маркса використовували її для захисту марксистських теорій від критики (*див. докладніше розділ 3 цієї праці – В.Д.*).

Перш ніж заперечувати необхідність пізнання сутності речей, прибічникам так званої сучасної наукової методології, зверхньо радить проф. Ющик О.І., варто було б передусім з'ясувати, що означає категорія «сутність». Для цього, він звертається до гегелівської праці «Наука логіки» (яка, згідно оцінки методології «критичний розум», є застарілою й навіть донауковою та дологічною): «Сутність знаходиться між *буттям* та *поняттям* й становить їх середину, а її рух — *перехід* із буття в поняття». Прочитавши визначення сутності Гегелем, не сумніваючись в її існуванні, проф. Ющик О.І. пояснює, що сутність речі не є щось «застигле у собі», щось «потойбічне» у її бутті або якась лише ідеальна розумова абстракція речі. *Сутність речі становлять багато визначень останньої в саморозвитку її від буття речі до поняття про неї.* Така, на думку проф. Ющика О.І., квінтесенція вчення Гегеля про сутність. Тому, продовжує він, відмовляючись від пізнання сутності речі, ми тим самим відмовляємося перейти від чуттєво-розумового уявлення про річ до *поняття* про неї, до знання її *власної природи*. Але відмова від знання дійсної природи речей уже точно не відповідає завданням наукового дослідження. З усього сказаного має бути, вочевидь, ясно, стверджує проф. Ющик О.І., що без пізнання сутності права не можна сформулювати його наукового поняття; й вся проблема полягає в тому, *яким чином досягнути сутність права?* На це запитання загальну відповідь дає марксистська філософія, однак на нього досі не має переконливої відповіді юридична наука [259, с. 111], [257, с. 16-17]. (*Курсив проф. Ющика О.І. - В.Д.*)

На питання, яким чином досягнути сутність, відповіла давньогрецька філософія. Аристотель та Платон вважали, що ми володіємо здатністю -

інтелектуальною інтуїцією - мислено уявляти собі сутність й з'ясувати, яке визначення правильне. Цю доктрину інтелектуальної інтуїції так званих сутностей поширював Г.Гегель, а пізніше Е.Гуссерль та його численні учні.

Методологія «критичний розум» аргументовано вважає, що «інтелектуальна інтуїція сутностей» або «чиста феноменологія», як називав її Е.Гуссерль, *не є методом ані науки, ані філософії*. На обговорюване питання про те, що це - новий винахід, як вважають чисті феноменологи, чи варіант картезіанства чи гегельянства, названа методологія відповідає легко - вона є варіантом аристотелізму. Методологія «критичного розуму» не заперечує, що «інтелектуальна інтуїція сутностей» може застосовуватись у спекулятивній (метафізичній) філософії. Однак, така філософія не має права претендувати на роль науки в прямому смислі слова, пояснив український філософ Лісовий В.С. (*Див. розлогіше розділ розділ 3.1,3.2 цієї праці. – В.Д.*)

Відтак, переконливої відповіді на питання, *яким чином досягнути сутність права*, яку шукає проф. Юцик О.І. та численні правознавці-прихильники методологій сутностей, цілостей, визначень, правознавча наука, (як наука!), дати не зможе. Оскільки методологія визначень ґрунтується на методологіях сутностей, цілостей, то й загальне визначення права не можливе.

Такого ж погляду з цього питання дотримуються акад. Костицький М.В. та акад. Шемшученко Ю.С., проте причини неможливості визначення права вони вказують інші й різні.

Акад. Костицький М.В. вважає, що як недосяжна абсолютна істина, так й універсальне та абсолютно повне визначення права не можливе [97, с. 212].

Акад. Шемшученко Ю.С. визнав, що пошуки єдиного або абсолютного визначення права, яке, зрештою, врівноважило б суперечки між прибічниками природно-правового, позитивного й філософського підходів до права не досягли своєї мети [133, с. 3].

Акад. Рабінович П.М. звертає увагу на можливості актуалізованої конкретизації, модифікації й використання того дослідницького методологічного підходу, який застосовувався марксистами задля виявлення соціальної сутності права, держави та й інших соціальних феноменів, - підходу діалектико - (зокрема історико-) матеріалістичного [186, с. 10]. Дотримуючись марксистського підходу, він вважає, що неодмінним показником прийнятності, евристичності певного дослідницького підходу (й методу) має бути його спроможність сприяти виявленню, розкриттю соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не приховуванню, затушовуванню її [189, с. 216], [26, с. 212]. З давніх-давен, пояснює акад. Рабінович П.М., встановлено (*в іншій його праці* [189, с. 20] *тут додане слово «філософією» - В.Д.*), що кожному феномену завжди притаманні сутність та явище («явленість»). При цьому «явленість», тобто зовнішня форма (оболонка) феномену та його сутність найчастіше не збігаються. Соціальне явище стає відомим суб'єктам соціуму вже у процесі їхньої повсякденної практики. Сутність же такого явища зазвичай може бути виявлена за посередництвом спеціалізованої діяльності - насамперед діяльності науково-дослідної. Тому-то й найпершим завданням, неодмінним покликанням будь-якої суспільної науки є виявлення, з'ясування нею такої сутності. Адже якби сутність та явище («явленість») того чи іншого феномену збігалися, то й потреба у його науковому дослідженні, мабуть, взагалі не виникала б. Осягнення, збагнення сутності тих феноменів, які становлять предмет відповідної науки, є її найголовнішою, домінантною функцією. Теорія (чи концепція), яка саме цієї функції не виконує, навряд чи може заслуговувати на статус наукової. Та перш ніж розглядати питання про сутність чи то природно-правових, чи то державно-юридичних (позитивно-правових) явищ, заявляє акад. Рабінович П.М., потрібно насамперед чітко визначитись із інтерпретацією загального поняття сутності соціальних явищ. Свого часу йому довелося запропонувати таку дефініцію означеного поняття:

соціальна сутність явищ — це їх здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства. Й нині — майже 20 років потому — серйозних підстав відмовлятися від цього визначення він не вбачає [186, с. 7]. Звісно, відзначає акад. Рабінович П.М., наукове виявлення соціальної сутності права, держави — завдання не легке. Проте, каже він, використовуючи не тільки абстрактно-теоретичні, а й конкретно-соціологічні (соціолого-правові) методи дослідження, а також залучаючи результати досліджень інших суспільних наук й матеріали реальної соціальної (насамперед державно-юридичної) практики, яка, як відомо, є верховним критерієм наукової істини, таке завдання — з тією чи іншою повнотою й точністю — може бути, на його думку, виконане. А ось якщо наперед відмовлятися від його виконання або просто «мовчки» його не виконувати, то це істотно знецінюватиме практичну значущість, знижуватиме соціальний статус загально-теоретичної юриспруденції [186, с. 9].

Підсумовуючи викладене, акад. Рабінович П.М. констатує, що його концептуальний потребовий підхід був й залишається неперевершеним, незамінним, єдино можливим дослідницьким інструментом виявлення сутності будь-яких соціальних явищ [186, с. 12].

Проф. Петрова Л.В. відкинула діалектичний та історичний матеріалізм як методологічне підґрунття юридичної науки, переконливо критикує вчення позитивізму в монографічному дослідженні «Фундаментальні проблеми методології права» [149, с. 1], проте, намагається проникнути в «суть» права й держави, завданням її дослідження є висвітлення парадигматичного значення Платона й Аристотеля для опрацювання сучасного трансцендентального вчення про константну сутність права й каузальне джерело виникнення й функціонування певних речей (юридичних фактів) цієї сутності й, у такий спосіб, дотриматися суто філософської вимоги мислити ціле й граничне усіх правових речей в пошуці загубленої глибини права заради його первісного прояснення [149, с. 7,8]; до вперше одержаних

висновків свого дослідження проф. Петрова Л.В. додає й той, що сутність права має метафізичну природу й його можна пізнати, лише розкривши філософське його джерело, а воно в природі людської особистості, в її душі, субстанцією якого є свобода [149, с. 10]; некритично наслідуючи Аристотелеву методологію, проф. Петрова Л.В. погоджується, що «єство» якоїсь речі – це те чим вона є за своєю природою, визначення – це встановлення природженого єства тієї чи іншої речі, природа якоїсь речі, за Аристотелем, це її мета, те, для чого ця річ існує [149, с. 26].

Акад. Максимов С.І. основними завданнями своєї докторської дисертації «Правова реальність як предмет філософського осмислення» визначив виявлення суті філософського осмислення права та розкриття змісту й методологічного значення поняття “правова реальність” [125, с. 4].

Проф. Кравець В.М. метою своєї дисертації «Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів» визначив дослідження поняття права, його сутності [108, с. 4].

В монографічному дослідженні проф. Козловського А.А. «Право як пізнання: Вступ до гносеології права» як видно із його назви сутністю усього права є саме проникнення в цю ж сутність, тобто пізнання [93, с. 68]. В.Нерсисянц також вважає, що філософія права досліджує сутність права, його поняття [134, с. 7].

Домінують методології сутностей, цілостей та визначень також у загальнотеоретичних та галузевих правознавчих науках. Є.Харитонов, О.Харитонова вважають, що в юридичній науці загалом й в окремих її галузях зокрема, мабуть, немає більш дискусійного питання, аніж питання про *сутність* й особливості правових відносин. Це пояснюється тим, що проблема правових відносин взагалі є кардинальною для правової теорії, й, окрім того, дає уявлення про предмет відповідної галузі. Тож природним є те, що на всіх етапах розвитку юридичної науки цим питанням приділялася значна увага як у контексті дослідження загальних проблем *визначення*

поняття та встановлення його сутності [234, с. 112] (курсив мій – В.Д.). Р.А.Майданик відзначає що поняття науковості передбачає разом із відкриттям законів ще й «занурення (рос. «углубление») у сутність досліджуваних явищ» [121, с. 108]*.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» відкидає усі питання на зразок *що є?* – питання про те, що є ця річ, що є її сутністю чи її справжньою природою, відтак, з точки зору цього вчення питання на зразок «*Що є філософія права?*» чи «*Що є право?*» не відіграють жодної ролі в науці [158, с. 19-21].

Типовим прикладом формулювання таких питань є сучасний підручник «Філософія права», який розпочинається із запитання: що є філософія права? [126, с. 7]. На думку його авторів, які посилаються на німецького філософа права А.Кауфмана, основним питанням філософії права, як й всієї правознавчої науки, є питання про те, що є право» [126, с. 20].

Висновки до третього розділу.

Отже, дотримуючись обраної методології «критичний розум», неможливо поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, неможливо визнати застосовними (прийнятними) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем: (1) методологію сутностей; (2) методологію цілостей; (3) методологію визначень.

(1) Методологія сутностей.

Методологія сутностей історично походить від давньогрецької теорії «форм» чи «ідей». Школа мислителів, які дотримувалися методології сутностей, була заснована Аристотелем, який вчив, що наукове дослідження повинно проникати у суть речей з метою пояснити їх.

* Див. також мої статті: «Методологія давньогрецьких філософів та сучасна філософія права» [58, с. 25-31]; «Методологічний есенціалізм та юридичне мислення» [57, с. 24-28]; «Критика методу визначень Аристотеля та сучасна юридична наука» [48, с. 27-31] – В.Д.

Представники цієї школи до сьогодні вірять, що сутності можна виявити й розпізнати за допомогою розумового осягнення, тобто інтелектуальної інтуїції, що кожна сутність має тільки їй властиве ім'я, за яким названо чуттєві речі, й що її можна описати словами; такий опис сутності речі вони називають «визначенням».

Натомість, відповідно до методології «критичний розум», так звана інтелектуальна інтуїція сутностей або «чиста феноменологія», як називав її Е.Гуссерль, не є, ані методом філософії, ані методом науки. Замість пошуків того, чим насправді є речі, й визначення їхньої істинної природи, методологічний номіналізм прагне описати те, як річ поводить себе за різних обставин, й, зокрема, виявити певні закономірності її поведінки, якщо вони існують. Іншими словами, методологічний номіналізм вбачає завдання науки в описуванні речей й подій з нашого досвіду й в поясненні цих подій, тобто їхньому описуванню за допомогою загальних законів.

В сучасній науці присутні лише номіналістські визначення, тобто запроваджуються стенографічні символи чи позначки, щоб скоротити довгу розповідь. Методологія «критичний розум» пропонує відмовитися від точки зору, характерної для методології сутностей, що у кожній поодинокій речі є якась сутність, внутрішньо властива їй природа або принцип.

(2) Методологія цілостей.

Методологія «критичний розум» оспорує методологію цілостей, яка в соціальних науках породила намагання пояснити соціальне життя шляхом використання інтуїтивного проникнення в цілості - в «ідеї» (в розумінні Платона), в «духи епохи», в «духи націй», в «дух права» тощо. Оскільки цей вид інтуїції, яким вона користуються, є інтуїція цілостей, то така інтуїція в дійсності не є науковою - всі спроби звернутися до авторитету науки в даному разі безпідставні.

Наукова інтуїція - це або вміння перестрибнути через ланцюг доведень й розрахунків, аби відразу знайти результат («ага-момент» у психології, -

миттєвий здогад), або ж відкриття такого аспекту в складному, який їй забезпечує цілість.

Методологія «критичний розум» не заперечує, що такі різновиди інтуїції можуть застосовуватись у спекулятивній (метафізичній) філософії. Однак, така філософія не має права претендувати на роль науки в прямому смислі слова. Її навіть якщо її ненауковість не означає заперечення її корисності (зокрема, як джерела наукових ідей), наука не може застосовувати інтуїцію в названому розумінні.

З погляду методології «критичний розум», ми легко можемо припустити, що в нас є те, що можна назвати «інтелектуальною інтуїцією», чи точніше, що певні наші інтелектуальні відчуття можна зобразити саме так. Про кожного, хто «розуміє» ідею, думку в тому розумінні, що він «відчув їх», можна сказати, що він розуміє ці речі інтуїтивно; й таких інтелектуальних відчуттів безліч. Та, з іншого боку, методологія «критичний розум» наполягає на тому, що ці відчуття, хай й важливі для наших наукових зусиль, ніколи не зможуть слугувати для встановлення істинності якої-небудь ідеї чи теорії, хоч би як глибоко відчувати інтуїтивно, що вона вірна або «самоочевидна». Такі інтуїції навіть неспроможні служити доказами, але можуть заохотити до пошуків тих доказів. Адже хтось інший може мати не менш глибоку інтуїцію того, що та сама теорія помилкова.

Методологія «критичний розум» визнає, що інтуїція відіграє величезну роль у житті науковця, так само, як й в житті поета. Вона веде його до відкриттів. Проте може привести також й до невдач. Але завжди лишається його, так би мовити, особистою справою. Наука не питає, звідки вчений узяв свої ідеї, її цікавлять лише докази, що їх може перевірити кожен.

(3) Методологія визначень.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» оспорюванню ним аристотелівську теорію визначень й «значення термінів», вважає такою, що ґрунтується на методології сутностей, згідно з якою метою

науки є виявлення, розкриття сутності, справжньої природи чуттєвої речі, її прихованої реальності та її опис за допомогою визначення.

Теорія визначень та «значення термінів» була невичерпним джерелом плутанини й тієї специфічної пишномовності, в поєднанні з історизмом, породила у Гегеля отруйну інтелектуальну хворобу нашого часу. Вона була найважливішою першопричиною аристотелівського, на жаль, й досі панівного інтелектуального впливу, всієї тієї голосливої та порожньої схоластики, що переслідує не лише середньовічну, а й нашу сучасну філософію. Розвиток думки після Аристотеля можна підсумувати словами, що кожна дисципліна, щойно застосувавши аристотелівський метод визначень, опинялася в загальномовному стані порожньої багатослівності й нудної схоластики, й що міра, якої різноманітні науки могли досягти в своєму поступі, залежала від міри їхньої здатності звільнитися від цього методу сутностей. Саме тому, з погляду методології «критичний розум», наша «суспільна наука» переважно й досі належить до середньовіччя.

В мисленні сучасної людини методологія визначень та значення термінів виявляється тоді, коли думають, що загальне поняття (загальний термін) «відображає» загальне в речах («суттєві ознаки явищ»). Припускається, що загальне дійсно існує в поодиноких речах чи явищах й завдання полягає лише в тому, аби відобразити це загальне в поняттях.

З часів Аристотеля широко відомо, що неможливо довести всі твердження й що будь-яка спроба зробити це зазнає невдачі, оскільки приведе лише до нескінченного регресу доказів. Утім, ані Арістотель, ані, вочевидь, багато сучасних авторів не розуміють, що спроба визначити значення всіх наших термінів так чи інакше призведе до нескінченного регресу визначень. *Визначення так само не здатне встановити значення терміна, як логічне виведення правильність твердження; вони лише можуть відсунути проблему назад.* Виведення відсуває проблему правильності до передумов, визначення відсуває проблему значення до визначальних термінів

(тобто до термінів, які складають визначальну формулу). Однак ті терміни з багатьох причин будуть, імовірно, такими самими розпливчати й плутаними, як і терміни, з яких почали. Так чи інакше, нам доведеться шукати визначення для тих останніх термінів, що призведе до появи нових термінів, які необхідно буде також визначити. Й так далі, до нескінченності. Зрозуміло, що вимога визначеності наших термінів так само неспроможна, як й вимога, аби всі наші твердження були доведеними.

Відтак, згідно методології «критичний розум», ніколи не слід сперечатися про слова або вплутуватися в питання термінології. Треба завжди триматися осторонь від обговорення понять. Те, що нас насправді цікавить, наші справжні проблеми - це проблеми, що стосуються фактів, або, іншими словами, проблеми теорій та їх істинності. Нас цікавлять теорії й те, як вони витримують критичне обговорення, а наше критичне обговорення направляється нашої зацікавленістю в істині.

Отже, оскільки методології сутностей, цілостей та визначень вкрай поширені в суспільних науках, а також в українській науці філософії права, загальнотеоретичних та галузевих правознавчих науках, перспектива полягає в аргументовно-критичному обговоренні можливості поступової відмови від:

інтелектуально-інтуїтивного проникнення в «сутність», в «ідеї», в «дух» права як цілого;

юридичної форми мислення, яка впливає із «природи речі»;

постановки безперспективних питань на зразок «Що таке філософія права?», «Що таке право?», «Що таке договір?» тощо.

В залежності від результатів критично-аргументовного обговорення можливої відмови від методологій сутностей, цілостей, визначень українська правознавча наука може започаткувати постановку та розв'язання конкретних теоретичних й практичних правничих проблем з допомогою

методологічного вчення та методів філософії науки «критичний розум», в рамках концепції «критичне правознавство».

Розділ 4. Епістемологічний рівень концептуалізації основ критичного правознавства.

Будь-яка юриспруденція має своїм підґрунтям певну філософію — байдуже, чи усвідомлює її юрист, відома вона йому, чи ні. Прагнення філософськи обґрунтувати свої позиції притаманне зрілій юриспруденції [149, с. 1].

Акад. Козюбра М.І. зауважує, що проблема методології є неминучою для будь-якої науки [94, с. 22]. Проте, він застерігає, що не варто перебільшувати роль науки в правотворчості та розвитку права. Для обґрунтування цього застереження щодо ролі науки він використовує слова «емпіричний підхід», «вимога підтвердження», «верифікованість» тощо, а це означає, що розуміється наука, яка ґрунтується на індуктивістській методології [94, с. 23-24]. Натомість, тут досліджуються основні засади методології «критичний розум», яка вважає індуктивний метод непотрібним та таким, що призводить до суперечностей.

На жаль, відзначає В.Садовський, ідеї попперівської логіки та методології соціальних наук не одержали гідного обговорення та оцінки. Одна із причин цього полягає в тому, що представники співтовариства соціальних вчених, як правило, погано знайомі із сучасними логіко-методологічними дослідженнями й тому приділяють мало уваги логічному аналізу своєї області знання [205, с. 179].

Методологія науки К.Поппера, приходить до висновку В.А.Бугров, є величним, цілісним явищем в сучасній філософії та методології науки, її епістемологічна ідея, що наука починається з усвідомлення проблеми та являє собою методологічно орієнтовану діяльність щодо її раціонального розв'язання, сьогодні вже стала класичною. Евристичність цієї ідеї набуває майже безмежного значення, оскільки визнає *можливість, необхідність й*

*корисність одночасного існування багатьох методологічних систем** в науці, що передує процесу зростання знання [18, с. 577].

4.1. Теорія правил наукового методу.

4.1.1. Проблема методології науки.

Вибір методології – це право вченого, чи групи вчених, які працюють на ниві конкретної науки [96, с. 16].

«Методологія як учення необхідна, насамперед, вченому для розвитку наукового світогляду й, вчений не обов'язково мусить бути «правовірним» натурфілософом, позитивістом, діалектиком, психоаналітиком, синергетиком тощо» [104, с. 6].

«Формула «правильна» методологія дозволяє отримати об'єктивний та істинний результат пізнання є застаріла й може виступати лише гальмом у пізнанні дійсності. Немає методологій «правильних» й «об'єктивних». Є методологія як світоглядна система кожного конкретного вченого. Тобто, вона завжди й всюди суб'єктивна» [101, с. 7].

Окрім наведених цитат, акад. Костицький М.В., справедливо, з точки зору методології «критичний розум», вважає, що методологія – це філософське вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування – методикою [97, с. 6]. Більш повне його визначення: методологія є певним світоглядом, що ґрунтується на науковій теорії чи концепції, крізь призму якого пізнається буття світу, природні та суспільні явища. Тракткування методології як вчення про методи наукового пізнання є редукціонізмом, спрощенням, зведенням методології фактично до методики [102, с. 18]. Те, що в кандидатських й докторських дисертаціях подається, як методологія, є нічим іншим, як методикою, тобто описом того, які методи й де застосовувались автором. У статтях чи навіть в

* Акад. Костицький М.В. існування багатьох методологічних систем називає поліметодологічністю в науковому пошуку. Курсив мій – В.Д.

монографіях (їх взагалі обмаль), присвячених методології юридичної науки взагалі, йдеться про якісь фрагменти цієї самої методології, й, в акад. Костицького М.В. виникає сумнів, що не лише в читача не виникає системного уявлення про методологію, але воно відсутнє також в авторів [96, с. 15].

На противагу розуміння методології акад. Костицьким М.В. як філософського вчення, акад. Рабінович П.М. розуміє методологію як емпіричне вчення, він вважає, що методологія юридичної науки — це: а) система підходів та методів, способів й засобів наукового дослідження, а також б) вчення (теорія) про їх використання при вивченні державно-правових явищ [189, с. 213].

До сьогодні, обґрунтовано пояснює акад. Костицький М.В., триває «відбивання поклонів» методу чи методології матеріалістичної діалектики, як головному у науковому пізнанні. Й це при тому, що автори запевняють читача у прихильності до поліметодологічності в науковому пошуку [96, с. 16].

Очевидно, що акад. Костицький М.В. має на увазі марксистський підхід акад. Рабіновича П.М., який дотримується погляду про об'єктивну обумовленість обраних методів дослідження його предметом. Саме предмет дослідження (тобто певна грань, сторона, аспект об'єкта дослідження) «веде» за собою дослідницький метод, пояснює акад. Рабінович П.М., визначає межі його застосовуваності, придатності та прийнятності. Наприклад, каже він, якщо йдеться про можливості застосування у правознавстві математичних методів, то навряд чи можна не погодитись із твердженням: перш ніж рахувати, треба визначити, а що ж власне слід рахувати. На останнє запитання не зможе дати відповідь будь-яка суто математична наука [189, с. 215], [26, с. 212].

Такий погляд акад. Костицький М.В., знову ж таки через призму методології «критичний розум», вважає помилковим й заявляє, що не предмет визначає метод, а дослідник [104, с. 16], такий підхід властивий й проф. Ющику О.І. [99, с. 211].

Щодо прикладу акад. Рабіновича П.М. з математичної науки, то тут варто знову нагадати відоме висловлювання А.Ейнштейна: «Якщо теореми математики прикладаються до відображення реального світу, вони не точні; вони точні доти, поки вони не посилаються на дійсність» [82, с. 83].

Процитовані висловлювання акад. М.В.Костицького також посприяли автору цієї праці обрати методологічне вчення філософії науки «критичний розум», яке теорію пізнання (логіку наукового дослідження) ототожнює з теорією наукового методу. Згідно цьому вченню, теорія методу, оскільки вона виходить за рамки чисто логічного аналізу відносин між науковими висловлюваннями, має справу з вибором методів, тобто з вирішеннями щодо способів розгляду наукових висловлювань. Ці вирішення в свою чергу залежать від мети, яку вибираємо з деякої кількості можливих цілей. Висунуте цим методологічним вченням вирішення, призначене для створення правил, щодо того, що воно називає «емпіричним методом», тісно пов'язане з її критерієм розмежування науки та ненауки: це методологічне вчення пропонує правила, що забезпечують перевірюваність наукових висловлювань, тобто їх спростовність.

Отже, згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум», методологія - це теорія правил наукового методу.

Проблема методології науки полягає в тому, що філософія науки «критичний розум» вважає методологією теорію правил наукового методу, натомість вчення позитивізму розуміє методологію як логіку чи як емпіричну науку. Така розбіжність обумовлена більш глибокими відмінностями між

ними в підходах до всієї концепції науки й, отже, всієї концепції людського знання*.

Українська філософія правознавчої науки, дотримуючись вчення позитивізму, тлумачить методологію науки як емпіричну науку, зокрема, як *діяльність дослідників*, або як *формальну* чи навіть гегелівсько-марксистську *діалектичну* логіку. Так, акад. Костицький М.В. в ґрунтовній статті «Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві)» стверджує, що: логіка є основною методологією пізнання державно-правових явищ та процесів; формальна логіка є основною методологією юриспруденції, а логічні методи є головними в науковому пізнанні теоретичному й практичному дослідженні. Юриспруденція споконвіку базується на формальній логіці й нею ж користується в юридичному пізнанні. Й іншого просто немає, наполягає на своєму твердженні акад. Костицький М.В. [101, с. 3, 13]. При цьому, він, переконливо критикуючи методологію юридичного позитивізму, залишає поза увагою, що вона вкрай широко використовує формальну індуктивну логіку, яка, згідно методології «критичного розуму», фактично не використовується в науковому пізнанні й призводить до нездоланих суперечностей. В іншій фундаментальній статті «Про діалектику як методологію юридичної науки» акад. Костицький М.В. тлумачить методологію не лише як формальну, а й як діалектичну логіку [101, с. 3-17], яка, згідно методології «критичного розуму» є не просто застарілою, але й такою, що представляє собою типовий зразок донаукового й навіть дологічного мислення**.

Логіка є методом розкриття сутності права, стверджує проф. Козловський А.А., діалектична логіка права, наголошує він, проявляє себе як фундаментальна логічна константа правового пізнання й, отже, загального розвитку права [93, с. 238, 271].

* Див. розділ 1.3.3. цієї праці «Проблема об'єктивності науки» з порівняльною таблицею. – В.Д.

** Див. докладніше розділ 5.2.6 цієї праці. – В.Д.

Методологія пізнання в найзагальнішому розумінні, - стверджує прихильниця природно-правового мислення проф. Братасюк М.Г., – це вчення про логічну організацію, структуру, форми та засоби, процедури та *методи пізнавальної діяльності*, тобто слідує теорії позитивізму, посилаючись на проф. Кельмана М.С. [16, с. 203]. (*Курсив мій – В.Д.*)

Проф. Кельман М.С. обґрунтував авторське поняття «методологія правознавства», як вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби й форми *діяльності дослідника* в процесі пізнання ним державно-правових явищ [88]. (*Курсив мій – В.Д.*)

Заперечує таке розуміння методології проф. Кельманом М.С. акад. Костицький М.В., який відзначає, що хоча у дефініції і є слово “вчення”, але воно належить до технології пізнання або, іншими словами, до методики, жодної методології в цьому визначенні немає, тобто все це є те, що слід віднести до методики [97, с. 7]*.

4.1.2. Ідея методологічних правил.

К.Поппер пригадує, що його вирішення проблеми індукції прийшло до нього багато часу після того, як він вирішив проблему демаркації (розмежування між емпіричною наукою та псевдонаукою, особливо метафізикою). Тільки після вирішення проблеми індукції він почав вважати проблему демаркації об'єктивно більш важливою. Він зрозумів, що слід відмовитися від пошуків виправдання в сенсі підтвердження претензій теорії на істинність. Всі теорії являють собою гіпотези - всі можуть бути спростовані. Разом з тим, він був далекий від того, щоб запропонувати відмовитися від пошуків істини: критичне обговорення теорій керується ідеєю пошуку істинної пояснювальної теорії, й ми виправдовуємо свої пріоритети, посилаючись на ідею істини, істина відіграє роль регулятивної ідеї. Ми випробовуємо теорії на істинність, усуваючи помилки. Те, що ми не можемо дати виправдання - або достатню підставу - наших здогадів, не

* Див. також мою статтю «Проблема методології науки» [65, с. 12-20] – В.Д.

означає, що ми не можемо вгадати істину - деякі з наших гіпотез цілком можуть виявитися істинними. (Здавалося б, про це можна й не говорити, зауважує К.Поппер, але в американській «Філософській енциклопедії» йому приписують таку думку: «Істина сама по собі не більше, ніж ілюзія»). Усвідомлення того, що всяке знання є гіпотетичним, призводить до відмови від «принципу достатньої підстави» в наступному його формулюванні: «що для кожної істини можна знайти підставу» (Лейбніц) або в більш сильній формі, яку ми знаходимо у Юма, що вважав, що буде достатньою підставою не вірити, якщо ми «не бачимо достатніх підстав вірити» [254, с. 62]. Як тільки К.Поппер вирішив проблему індукції та усвідомив її тісний зв'язок з проблемою демаркації, то відразу ж виникли нові проблеми й нові вирішення. Насамперед йому невдовзі стало зрозуміло, що проблема демаркації та її вирішення дещо формальне й нереалістичне: емпіричного спростування завжди можна уникнути. Так К.Поппер прийшов до ідеї методологічних правил й до фундаментального значенням критичного підходу, тобто підходу, який уникає політики імунізації наших теорій від спростування. У той же час, він зрозумів й зворотне - певне значення догматичного підходу: хтось повинен захищати теорію від критики, інакше вона занадто швидко обвалиться, не встигнувши внести свій внесок у розвиток науки [172, с. 38-39].

4.1.3. Необхідність методологічних вирішень.

Висунуте методологією «критичного розуму» вирішення, призначене для створення правил, щодо того, що вона називає «емпіричним методом», тісно пов'язане з її критерієм розмежування науки та ненауки: вона пропонує ухвалити правила, що забезпечують перевірюваність наукових висловлювань, тобто їх спростовність в принципі [165, с. 45]. (Емпіричним методом методологія «критичного розуму» називає метод, який не допускає ті способи ігнорування спростування, які є логічно можливими. Емпіричний метод характеризується насамперед тим, що він піддає спростуванню у всіх

можливих відносинах систему, що перевіряється. Мета цього методу - зовсім не порятунок неспроможних систем, а, навпаки, відбір тієї з них, яка найбільш пристосована до виживання в порівнянні з іншими. Це досягається тоді, коли розглянуті системи беруть участь в жорсткій боротьбі за виживання [165, с. 39]). Далі порушуються питання: Що ж являють собою правила наукового методу й чому ми потребуємо їх? Чи можлива теорія таких правил, тобто методологія? Відповіді на ці питання, пояснює методологія, яка досліджується, багато в чому залежать від ставлення до науки того, хто відповідає. Одну відповідь дадуть ті, хто, подібно позитивістам, розглядає науку у вигляді системи висловлювань, що задовольняють певним логічним критеріям типу осмисленості або верифікованості. Зовсім по-іншому дадуть відповідь ті, хто схильний бачити (як, наприклад, сам К.Поппер) відмітну ознаку емпіричних висловлювань в їх сприйнятливості до перегляду - в тому, що їх можна критикувати й замінювати кращими висловлюваннями; при цьому основним завданням вважається аналіз притаманній науці здатності до прогресу й типового для неї способу вибору у вирішальних випадках однієї з конкуруючих систем теорій. Методологія «критичного розуму» повністю готова допустити наявність потреби в чисто логічному аналізі теорій, який не враховує того, яким чином змінюються та розвиваються теорії. Вона зауважує, що такий аналіз не розкриває тих аспектів емпіричної науки, які вона цінує понад усе. Система класичної механіки може бути «науковою» в будь-якому ступені, який подобається, наводить приклад К.Поппер, але якщо ви приймаєте її догматично - вважаючи, що в ваші завдання входить захист настільки успішно діючої системи від критики до тих пір, поки ця система не буде остаточно спростована, - то ви чините якраз врозріз з тієї критичної установкою, яка повинна характеризувати вченого. (Один із численних учнів К.Поппера Д.Агассі з цього приводу пише, що провідні методологи ХІХ століття - неодноразово стверджували, що ньютонівська механіка цілком

досконала й не потребує ніяких поліпшень або змін, вона, на їхню думку, не може бути витіснена навіть більш глибокою та більш загальною теорією: ньютонівська механіка є останнім словом при пошуках відповідей на всі питання, які можуть бути поставлені в її рамках [1, с. 125]). *Фактично остаточного спростування теорії взагалі не можна здійснити, так як завжди можливо заявити, що експериментальні результати ненадійні або що розбіжності, які, мовляв, існують між даною теорією та експериментальними результатами, лежать на поверхні явищ й зникнуть при подальшому розвитку нашого пізнання. В боротьбі проти Ейнштейна обидва згаданих типа аргументів використовувалися в підтримку ньютонівської механіки. Подібні аргументи переповнюють область суспільних наук. Якщо ви наполягаєте на суворому доказі (чи суворому спростуванні) в області емпіричних наук, наголошує К.Поппер, то ви ніколи не зможете отримати з досвіду якусь користь та ніколи не пізнаєте міру своєї помилки. (Курсив та підкреслений текст мої – В.Д.)* Таким чином, характеризуючи емпіричну науку лише за допомогою формальної або логічної структури складових її висловлювань, не можна вигнати з неї ту вкрай поширену форму метафізики, яка випливає із возведення застарілої наукової теорії в незаперечну істину. Такі аргументи методології «критичного розуму» на користь тези про те, що науку слід характеризувати використовуваними в ній методами, тобто нашими способами поводження з науковими системами, тим, що ми робимо з ними й що ми робимо для них [165, с. 46-47].

4.1.4. Аргументи проти методології як емпіричної науки.

Теорія наукового методу не може бути емпіричною теорією, пояснює, посилаючись на К.Поппера, Садовський В.М., - вона повинна бути філософською, епістемологічною теорією з її специфічними філософськими методами побудови, що не зводяться тільки до узагальнення результатів емпіричного, позитивного знання. На цій основі К.Поппер справедливо

критикує позитивізм за його натуралізм в тлумаченні сутності епістемологічних проблем. У цьому зв'язку К.Поппер постає перед нами, зауважує Садовський В.М., як більш тонкий, більш витончений філософ емпіричного напрямку, який виступає проти наївного емпіризму позитивістів взагалі, логічних позитивістів зокрема [202, с. 16].

Позитивіст негативно ставиться до ідеї, згідно з якою й за межами «позитивної» емпіричної науки повинні бути осмислені проблеми - ті самі проблеми, які повинні розроблятися справді філософської теорією. Він заперечує думку про те, що повинна існувати справжня теорія пізнання - епістемологія або методологія. (Звичайна критика, висунута членами Віденського гуртка проти його ідей, нагадує К. Поппер, полягала в тому, що утверджувалася неможливість існування теорії методу, яка не була б ані емпіричною наукою, ані чистою логікою, бо, на їхню думку, все, що знаходиться за межами двох цих областей, являє собою явний нонсенс.) У так званих філософських проблемах позитивіст бажає бачити тільки «псевдопроблеми» або «головоломки». Для позитивіста «досвід» - це якась програма, а не проблема (за винятком того випадку, коли він досліджується в рамках емпіричної психології). К.Поппер не думає, що його спроби проаналізувати поняття досвіду, який він інтерпретує як метод емпіричної науки, зможуть викликати у позитивістів іншу реакцію. Для них існують тільки два види висловлювань: логічні тавтології та емпіричні висловлювання. Якщо методологія не є логікою, то, на їхню думку, вона повинна бути гілкою емпіричної науки, скажімо наукою про поведінку вчених в процесі їх роботи. Погляд, згідно з яким методологія є емпіричною наукою, тобто вивченням дійсної поведінки вчених або реальної «наукової» діяльності, може бути названий "натуралістичним». Натуралістична методологія (яку іноді називають «індуктивною теорією науки»), без сумніву, має деяку цінність. Людина, яка вивчає таку логіку науки, цілком може зацікавитися нею й навіть з користю її застосовувати. Однак те, що

К.Поппер називаю методологією, не можна вважати емпіричною наукою. Так, він не вірить, що використання методів емпіричної науки допоможе вирішити такі спірні питання, як питання про те, чи застосовується реально в науці принцип індукції чи ні. В результаті К.Поппер прийшов до висновку, що можна обійтися без принципу індукції. Й справа зовсім не в тому, що цей принцип фактично не знаходить застосування в науці, а в тому, що, на його думку, він не є необхідним, не надає нам допомоги й до того ж веде до суперечностей. Тому він відкидає натуралістичний погляд. Такий підхід абсолютно некритичний. Його прихильники нездатні помітити, що, відкриваючи, на їхню думку, факт, вони насправді тільки висувають угоду. Тому така угода може легко обернутися догмою. Проведена критика натуралістичного підходу відноситься не тільки до критерію значення, але також й до виробленого в рамках цього підходу поняття науки, а отже, й до пов'язаної з ним ідеї емпіричного методу [165, с. 47-50].

Окрім наведеного огляду* розуміння методології як емпіричної науки вітчизняними правознавцями, прикладом такого ж розуміння може бути погляд, запропонований проф. Бандурою О.О. Правова епістемологія, - стверджує він, - складова філософії права, яка *вивчає пізнавальні процеси у функціонуванні права як засобу самоуправління суспільства, регламентації його саморозвитку. Вона досліджує процес вивчення правового аспекту буття суспільства як системи, що самоорганізується, та людини в їхній єдності, себто правову реальність, й відображення результатів її вивчення в юридичних положеннях. Правову епістемологію проф. Бандура О.О. інакше називає правовою гносеологією, або теорією пізнання [11, с. 290]. (Курсив мій – В.Д.)*

4.1.5. Методологічні правила як угоди.

Щодо прийнятності будь-якої конкретної угоди, то з цього приводу думки можуть бути різними й прийнятна дискусія з цих питань можлива

* Див. розділ 4.1.1 цього дослідження – В.Д.

тільки між сторонами, що мають деяку загальну мету. Вибір цієї мети в кінцевому рахунку повинен, зрозуміло, бути справою вирішення, що виходять за межі раціонального обґрунтування. Методологія «критичного розуму» вважає, що між сторонами, зацікавленими у виявленні істини й готовими прислухатися до аргументів один одного завжди можлива раціональна дискусія. Ті філософи, які підсумком й метою науки вважають систему *абсолютно* достовірних й *остаточно* істинних висловлювань, безсумнівно, відкинуть висунуту методологією «критичного розуму» угоду. Те ж саме зроблять й ті, хто бачить «сутність науки ... в її гідності», яке, на їхню думку, полягає в її «цілісності», в її «реальній істинності та сутності». Навряд чи ці філософи погодяться визнати цю гідність за сучасною теоретичною фізикою, в якій К.Поппер, як й багато інших, бачать на сьогодні найбільш повну реалізацію того, що він називає «емпіричною наукою». Цілі науки, які він має на увазі, зовсім відмінні від щойно названих. Наскільки він розуміє, існує тільки *один* шлях раціонального обґрунтування його підходу. Суть цього шляху - в аналізі його логічних наслідків з метою виявлення його плідності, тобто здатності пояснювати проблеми теорії пізнання [165, с. 34-35].

Методологічні правила розглядаються К.Поппером як угоди. Він описує їх у вигляді правил гри, характерної для емпіричної науки, які відрізняються від правил чистої логіки приблизно в тій же мірі, в якій правила гри в шахи відрізняються від правил логіки (навіть чи хто-небудь погодиться вважати правила шахової гри частиною чистої логіки). Правила чистої логіки управляють перетвореннями лінгвістичних формул. Враховуючи це, результат дослідження шахових правил, мабуть, можна назвати «логікою шахів», але навряд чи просто чистою «логікою». Аналогічно й результат дослідження правил наукової гри, тобто правил наукового дослідження, можна назвати «логікою наукового дослідження». К.Поппер наводить два простих приклади методологічних правил. Їх цілком достатньо, вважає він,

щоб показати, що навряд чи доречно ставити дослідження методу науки на одну дошку з чисто логічним дослідженням. (1) Наукова гра в принципі не має кінця. Той, хто коли-небудь вирішить, що наукові висловлювання не потребують більше перевірки й можуть розглядатися як остаточно верифіковані, вибуває з гри. (2) Якщо деяка гіпотеза була висунута, перевірена й довела свою стійкість, її не можна усувати без «достатніх підстав». «Достатньою підставою», приміром, може бути заміна даної гіпотези на іншу гіпотезу, яка краще перевіряється або спростування одного з наслідків гіпотези, що розглядається. Два цих приклади показують, що являють собою методологічні правила. Очевидно, що вони дуже відмінні від правил, за звичай званих «логічними». Хоча логіка й може, мабуть, встановлювати критерії для вирішення питання щодо перевірюваності тих чи інших висловлювань, вона, без сумніву, не зачіпає питання про те, чи намагається хто-небудь дійсно перевірити такі висловлювання. Аналогічно тому як шахи можуть бути визначені за допомогою властивих їм правил, емпірична наука може бути визначена за допомогою її методологічних правил. Встановлюючи ці правила, нам слід діяти систематично. Спочатку формулюється вище правило, яке являє собою зразок норми для визначення інших правил. Це правило, таким чином, є правилом більш високого типу. Таким є якраз правило, згідно з яким інші правила слід конструювати так, щоб вони не захищали від спростування жодне з наукових висловлювань. Одні методологічні правила, таким чином, тісно пов'язані з іншими методологічними правилами й із нашим критерієм демаркації науки від ненауки. *Однак цей зв'язок не є суворо дедуктивним, або логічним, він швидше обумовлений тим, що всі правила такого типу конструюються з метою забезпечення застосування критерію демаркації науки від ненауки.* (Курсив мій – В.Д). Тому формулювання й прийняття цих правил відбувається відповідно до практичного правила більш високого типу. Відповідний приклад був тільки що наведений: теорії, які ми вирішили не

піддавати подальшій перевірці, перестають бути спростовними. Саме систематичний зв'язок методологічних правил дозволяє нам говорити про *теорію* методу. Звісно, положення цієї теорії, як показують наведені приклади, здебільшого являють собою угоди, які мають досить очевидний характер. (Звісно, Поппер далекий від того, щоб догматично приймати будь-які методологічні угоди. За Поппером, методологічні правила повинні бути виправдані, й їх єдиним виправданням є їх плідність, про яку можна судити за їх наслідками. Окрім того, такі угоди завжди відкриті для критики, в ході якої ми можемо їх відкинути [202, с. 16-17]). В методології, продовжує К.Поппер, взагалі не варто очікувати глибоких істин. Проте у багатьох випадках вона може допомогти проясненню логічної ситуації й навіть вирішення деяких далекосяжних проблем, які виявлялися досі важко вирішуваними [165, с.49-51].

Розмірковуючи про методологічні правила й принципи в статті "Баддя та прожектор: дві теорії пізнання", К.Поппер пише, що задовільні теорії повинні в принципі виходити за межі тих емпіричних ситуацій, які їх породили, в іншому випадку вони будуть давати тільки пояснення, що містять логічне коло. Це – методологічне правило, що перебуває в прямому протиріччі з усякими позитивістськими й наївно емпіристськими або індуктивістськими тенденціями. Це - правило, що вимагає, щоб ми насмілювалися висувати зухвалі гіпотези, які за можливості відкривають нові області для спостереження, а не ті обережні узагальнення «даних» спостережень, які з часів Бекона залишаються ідолом всіх наївних емпіриків. Наша точка зору, яка полягає в тому, що завдання науки - висувати пояснення або (що приводить власне кажучи до тієї ж логічної ситуації) створювати теоретичні основи для передбачень та інших застосувань теорій, ця наша точка зору привела нас до методологічного правила, щоб наші теорії були перевірювані. Однак існують ступені перевірюваності. Деякі теорії перевірювані краще, ніж інші. Якщо ми посилимо нашу методологічну

вимогу й будемо прагнути до все краще й краще перевірюваних теорії, то ми прийдемо до наступного методологічного принципу - або формулювання завдання науки - неусвідомлене прийняття якого в минулому може раціональним чином пояснити дуже багато подій в історії науки: воно пояснить їх як кроки у бік виконання завдання науки. У той же самий час воно дає нам формулювання завдання науки, яка визначає, що в науці слід вважати прогресом, бо на противагу більшості інших видів людської діяльності - в тому числі мистецтва та музики - в науці дійсно є така річ, як прогрес. Аналіз та порівняння ступенів перевірюваності різних теорій показує, що перевірюваність теорії зростає разом зі ступенем її визначеності або точності. Ситуація досить проста. Разом зі ступенем загальності теорії розширюється область тих подій, щодо яких теорія може робити передбачення, а тим самим й область можливих спростувань теорії. Проте теорія, яку легше спростувати, є в той же час й краще перевірюваною [172, с. 331-332].

Наявність тісного зв'язку між різними проблемами теорії пізнання й можливість систематичного розгляду цих проблем часто піддаються сумніву. К.Поппер сподівається показати невиправданість таких сумнівів. Це питання досить важливе. Єдиною підставою для висунення його критерію демаркації науки та ненауки є його плідність, тобто можливість прояснення й пояснення на його основі багатьох питань. «Визначення догматичні, тільки виведені із них наслідки можуть просунути вперед наше розуміння», - заявляє К.Менгер. Це, без сумніву, вірно й щодо поняття «наука». Тільки виходячи з наслідків визначення К.Поппером емпіричної науки та із методологічних вирішень, що оснований на цьому визначенні, вчений може побачити, наскільки воно відповідає інтуїтивній ідеї про мету всіх його зусиль. Філософ також визнає корисність попперівського визначення тільки в тому випадку, якщо він зможе прийняти його наслідки. Необхідно перш за все переконати його в тому, що ці наслідки допомагають розкрити суперечності та неадекватність

колишніх теорій пізнання й досліджувати їх аж до тих фундаментальних передумов й угод, з яких вони беруть свій початок. До того ж слід переконати його й в тому, положенням, що висуваються нами, не загрожують труднощі того ж роду. Цей метод виявлення й вирішення суперечностей застосовується й всередині самої науки, але особливе значення він має саме для теорії пізнання. Ніякий інший метод не в силах допомогти нам виправдати наші методологічні угоди та довести їх цінність [165, с. 50-51].

4.1.6. Методологія «критичного розуму» - підстава міждисциплінарних досліджень.

Запропоновані провідним представником німецької філософії науки «критичний розум» Х.Альбертом [4] та іншими німецькими дослідниками «принципи переходу» від «чистої» теорії та методології науки до практики життя дозволили інтерпретаторам цієї філософії науки обговорювати цілий ряд практичних проблем соціального буття людини. До кінця 70-х рр. минулого сторіччя методологічне вчення філософії науки «критичний розум» широко розповсюдилося в європейських країнах серед економістів, юристів, політологів, соціологів, педагогів та психологів в якості теоретико-пізнавальної підстави міждисциплінарних досліджень [247, с. 353].

Сам факт широкого розповсюдження методології філософії науки «критичний розум» на соціальні науки різних напрямків, відзначає Шишков І.З., свідчить про її ефективність у вирішенні проблем нашого буття. В цілому можна сказати, підсумовує він, що подібно до того, як ньютонівська методологія цілком відповідала методологічній свідомості європейської класичної культури, а ейнштейнівська фізика відповідала методологічним запитам філософського та наукового мислення першої половини ХХ століття, методологія філософії науки «критичний розум» відповідає всім вимогам, що пред'являються постмодерністською культурою на початку нового - третього - тисячоліття до методологічної свідомості. Все це дає підстави вважати теоретико-пізнавальні та методологічні установки філософії науки

«критичний розум» фундаментом не тільки природничих та соціальних наук, але й сучасного способу життя [247, с. 356].

Українська юриспруденція, слушно відзначає акад. Костицький М.В., залишилася на узбіччі цих революційних методологічних змін. Роботи постпозитивістів (тобто представників методології «критичний розум» - В.Д.), зокрема предтеч цієї методології, якими акад. Костицький М.В. називає її розробника К.Поппера та найвідоміших його учнів Т.Куна, І.Лакатоса, П.Фейєрабенда, залишаються поза увагою юристів. Вперше серед українських правознавців, виклавши узагальнений погляд на основні засади філософії науки «критичний розум» та її методологічне вчення (щоправда в статті, присвяченій методології позитивізму й без використання творів самого К.Поппера), акад. Костицький М.В. відзначив, що постпозитивізм був критичною реакцією на емпіричне обґрунтування науки неопозитивізмом (логічним емпіризмом). Вперше така реакція зафіксована в 1934 р. в роботі К.Поппера «Логіка наукового дослідження» де автор, за його словами «вбив логічний позитивізм». Правда в радянській філософії в «Філософській енциклопедії», т. 4, 1967 р., сам Поппер трактується як «логічний позитивіст». В «Новій філософській енциклопедії», т. 3, 2010 р., підготовленій в Російській академії наук він вже виступає як «критичний раціоналіст» й опонент емпіричних неопозитивістів. Видно, «впрягання» будь-якого мислителя в «ярмо» якоїсь школи чи філософського напрямку вельми невдячна справа. (Можливо, більш вагома причина та, що К.Поппера в радянській філософії ідеологічно звинувачували, цькували «як теоретика-антикомуніста № 1» [131, с. 5], а переклади його всесвітньо відомих творів «Відкрите суспільство та його вороги», «Злиденність історизму» були виконані й опубліковані в Росії та в Україні лише після розпаду СРСР. – В.Д.) Мало хто з філософів, продовжує акад. Костицький М.В., хіба що в СРСР протягом 70 років, свідомо заявляли, що вони є прихильниками й учасниками певного філософського напрямку чи школи. В СРСР це було

безальтернативно: або ти марксист-ленінець й у філософії «стоїш» на діалектико-матеріалістичних методологічних позиціях, або ти «ворог народу» й шлях тобі стелиться в підвали ЧК-НКВД або у вигнання за кордон. У європейській філософії були й Віденський гурток, й Львівсько-Варшавська чи Франкфуртська школи, але це були добровільні об'єднання мислителів й вчених серед яких були послідовники, й прихильники певних філософських й методологічних напрямків, але були й ті з яких виростили ревізіоністи цих напрямків й шкіл. Критика К.Поппером позитивізму, тобто емпіризму й логіки в епістемології Віденського гуртка (*цю оцінку акад. Костицьким М.В. ролі логіки в теорії позитивізму в основному слід визнати адекватною** - В.Д.) викликала ланцюгову реакцію яка призвела до фундаментальної ревізії теорії пізнання й філософії науки та певним чином й до постпозитивізму. (Звичайна критика, висунута членами Віденського гуртка проти ідей К.Поппера полягала в тому, що утверджувалася неможливість існування теорії методу, яка не була б ані емпіричною наукою, ані чистою логікою, бо, на їхню думку, все, що перебуває за межами двох цих областей, являє собою явний нонсенс. Див. докладніше розділ 4.1.4 цієї праці. – В.Д.). Постпозитивізм, продовжує акад. Костицький М.В., розвивався від критики основ позитивізму й неопозитивізму, зокрема суті пізнання (як відображення), значення логіки й мови в пізнанні, жорсткого розмежування філософії та науки, до визнання евристичної цінності філософської онтології для науки, реабілітації метафізики яка повинна була здійснюватися тими ж аналітичними методами з допомогою яких неопозитивісти її дискредитували. Показовим є й те, що постпозитивізм з часом почав відстоювати плюралізм методологій наукового й філософського пізнання та дійшов до міркувань про шкідливість й дефективність монометодологій. Суттю постпозитивізму є також «дискриптивізм», який полягає у зведенні завдань методолога до

* Проте, акад. Костицький М.В., переконливо критикуючи методологію юридичного позитивізму, залишає поза увагою, що вона вкрай широко використовує формальну індуктивну логіку – В.Д.

опису конкретних умов, методів наукового дослідження, які ведуть вченого до успіху. Універсальність методологічних норм, як критеріїв наукової раціональності, постпозитивізмом відкидалася [103, с. 26-27].

Можна припустити, що саме внаслідок стислого опису основних засад методології «критичного розуму» (постпозитивізму) та узагальненої, в основному адекватної, її оцінки акад. Костицьким М.В., пов'язаний його заклик про необхідність революційної ревізії методології, як в теорії, так і в практиці. А передумовою трансформації юриспруденції є ломка старих методологічних стереотипів в теорії, осягнення й освоєння сучасних тенденцій філософії, філософії науки, новітньої методології [103, с. 34].

4.1.7. Методологія науки: етичний раціоналізм.

Експансія критичного раціоналізму в сферу практичної філософії здійснюється на основі попперівського етичного раціоналізму, який в цілому керується критичною, а отже, раціональною, установкою у всіх життєвих справах. Етичний раціоналізм Поппера є гуманістичною етикою індивідуалістичного зразка, в рамках якої критична установка стає моральним обов'язком кожної людини, а раціональна аргументація - засобом мирного вирішення конфлікту. Основні етичні максими Поппера в рамках його філософії й методології науки визначаються принципами інтелектуальної скромності й чесності, орієнтацією на регулятивні ідеї істини, ясності, об'єктивності, критики. В рамках же його соціальної філософії основним моральним постулатом виступає відмова від насильства: з метою раціонально-гуманного, тобто ненасильницького, врегулювання конфліктів слід, за словами Поппера, «вбивати теорії замість людей!». Загальна відмова від насильства включає вимогу раціонально-критичної аргументації як універсального способу вирішення різноманітних суперечок, крім того, він передбачає й певну заборону на соціально-політичні революції, оскільки останні, як правило, не обмежуються просто аргументативним обговоренням й «вбивством теорій», а несуть з собою смерть людей. Як і

його індивідуальна етика, соціальна етика Поппера є по суті етикою конфлікту. Конфлікти повинні врегульовуватися раціонально, тобто за допомогою критики, й бути двигуном суспільного прогресу, але ні в якому разі не повинні недооцінюватися, ігноруватися або придушуватися. Етичний раціоналізм Поппера включає в себе своєрідний негативний утилітаризм, основна ідея якого зводиться до того, що людському горю в порівнянні з людським щастям слід надавати більш екзистенціальне значення. У цьому плані основний моральний обов'язок кожної людини й суспільства в цілому полягає в усуненні, по можливості, людського горя. Це означає, що нікого не можна примушувати до щастя, але кожен повинен звільнитися від власного горя. З цього Поппер виводить етичну вимогу доводити до мінімуму людські страждання. Дана вимога пропонується замість традиційного імперативу «позитивного» утилітаризму досягати найбільшого людського щастя. Основним наслідком етичного раціоналізму Поппера є його проект політичної етики, згідно з яким всі соціально-політичні конфлікти вирішуються відповідно до теоретико-наукової моделі вирішення розбіжностей між думками. Таким чином, розроблена в рамках методології науки модель аргументації перетворюється Поппером в своєрідну парадигму вирішення соціально-політичних конфліктів мирним й раціональним шляхом, тобто ця модель аргументації розширюється до загальної моделі поведінки, втіленням якої виступає критичний спосіб життя, й моделі суспільства, яка отримує своє вираження у «відкритому суспільстві» [247, с. 110].

4.1.8. Філософська теорія правил наукового методу – методологічна підстава для основ критичного правознавства.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» теорію пізнання (логіку наукового дослідження) ототожнює з теорією наукового методу.

Згідно цьому вченню, теорія методу, оскільки вона виходить за рамки чисто логічного аналізу відносин між науковими висловлюваннями, має справу з вибором методів, тобто з вирішеннями щодо способів розгляду наукових висловлювань. Ці вирішення в свою чергу залежать від мети, яка вибирається з деякої кількості можливих цілей. Висунуте цим методологічним вченням вирішення, призначене для створення правил, щодо того, що воно називає «емпіричним методом», тісно пов'язане з її критерієм розмежування науки та ненауки: це методологічне вчення пропонує правила, що забезпечують перевірюваність наукових висловлювань, тобто їх спростовність в принципі. Емпіричним методом методологія «критичного розуму» називає метод, який не допускає ті способи ігнорування спростування, які є логічно можливими. Емпіричний метод характеризується насамперед тим, що він піддає спростуванню у всіх можливих відносинах систему, що перевіряється. Мета цього методу - зовсім не порятунок неспроможних систем, а, навпаки, відбір тієї з них, яка найбільш пристосована до виживання в порівнянні з іншими. Це досягається тоді, системи, що розглядаються, беруть участь в жорсткій боротьбі за виживання.

Отже, згідно філософії науки «критичний розум», методологія - це теорія правил наукового методу.

Проблема методології науки полягає в тому, що філософія науки «критичний розум» вважає методологією теорію правил наукового методу, натомість вчення позитивізму розуміє методологію як логіку чи як емпіричну науку. Така розбіжність обумовлена більш глибокими відмінностями між ними в підходах до всієї концепції науки й, отже, всієї концепції людського знання.

Українська філософія правознавчої науки, дотримуючись вчення позитивізму, тлумачить методологію науки як емпіричну науку, зокрема, як *діяльність дослідників*, або як *формальну* чи навіть гегелівсько-марксистську *діалектичну* логіку.

Методологія «критичного розуму» повністю готова допустити наявність потреби в чисто логічному аналізі теорій, який не враховує того, яким чином змінюються та розвиваються теорії. Вона зауважує, що такий аналіз не розкриває тих аспектів емпіричної науки, які вона цінує понад усе.

Фактично остаточного спростування теорії взагалі не можна здійснити, так як завжди можливо заявити, що експериментальні результати ненадійні або що розбіжності, які, мовляв, існують між даною теорією та експериментальними результатами, лежать на поверхні явищ й зникнуть при подальшому розвитку нашого пізнання. В боротьбі проти Ейнштейна обидва згаданих типа аргументів використовувалися в підтримку ньютонівської механіки. *Подібні аргументи переповнюють область суспільних наук.* Якщо наполягати на суворому доказі (чи суворому спростуванні) в області емпіричних наук, то ніколи не можливо отримати з досвіду якусь користь та ніколи не можливо пізнати міру своєї помилки. Відтак, характеризуючи емпіричну науку лише за допомогою формальної або логічної структури складових її висловлювань, не можна вигнати з неї ту вкрай поширену форму метафізики, яка впливає із возведення застарілої наукової теорії в незаперечну істину.

Теорія наукового методу не може бути емпіричною теорією, вона повинна бути філософською, епістемологічною теорією з її специфічними філософськими методами побудови, що не зводяться тільки до узагальнення результатів емпіричного, позитивного знання.

Позитивіст негативно ставиться до ідеї, згідно з якою й за межами «позитивної» емпіричної науки повинні бути осмислені проблеми - ті самі проблеми, які повинні розроблятися справді філософської теорією. Він заперечує думку про те, що повинна існувати справжня теорія пізнання - епістемологія або методологія.

Звичайна критика, висунута членами Віденського гуртка проти методології «критичний розум», полягала в тому, що утверджувалася

неможливість існування теорії методу, яка не була б ані емпіричною наукою, ані чистою логікою, бо, на їхню думку, все, що знаходиться за межами двох цих областей, являє собою явний нонсенс. У так званих філософських проблемах позитивіст бажає бачити тільки «псевдопроблеми» або «головоломки». Для позитивіста «досвід» - це якась програма, а не проблема (за винятком того випадку, коли він досліджується в рамках емпіричної психології). Для позитивістів існують тільки два види висловлювань: логічні тавтології та емпіричні висловлювання. Якщо методологія не є логікою, то, на їхню думку, вона повинна бути гілкою емпіричної науки, скажімо наукою про поведінку вчених в процесі їх роботи.

Задовільні теорії повинні в принципі виходити за межі тих емпіричних ситуацій, які їх породили, в іншому випадку вони будуть давати тільки пояснення, що містять логічне коло. Це – методологічне правило, що перебуває в прямому протиріччі з усякими позитивістськими й наївно емпіристськими або індуктивістськими тенденціями. Це - правило, що вимагає, щоб ми насмілювалися висувати зухвалі гіпотези, які за можливості відкривають нові області для спостереження, а не ті обережні узагальнення «даних» спостережень, які з часів Бекона залишаються ідолом всіх наївних емпіриків.

-Методологічні правила розглядаються філософією науки «критичний розум» як угоди. Вона вважає, що не доречно ототожнювати дослідження методу науки з чисто логічним дослідженням, оскільки правила чистої логіки управляють перетвореннями лінгвістичних формул. Очевидно, що методологічні правила дуже відмінні від правил, за звичай званих «логічними». Хоча логіка й може, мабуть, встановлювати критерії для вирішення питання щодо перевірюваності тих чи інших висловлювань, вона, без сумніву, не зачіпає питання про те, чи намагається хто-небудь дійсно перевірити такі висловлювання.

Методологія «критичного розуму» вважає, що між сторонами, зацікавленими у виявленні істини й готовими прислухатися до аргументів один одного завжди можлива раціональна дискусія. Ті філософи, які підсумком й метою науки вважають систему *абсолютно* достовірних й *остаточно* істинних висловлювань, безсумнівно, відкинуть висунуту методологією «критичного розуму» угоду. Те ж саме зроблять й ті, хто бачить «сутність науки ... в її гідності», яке, на їхню думку, полягає в її «цілісності», в її «реальній істинності та сутності». В методології взагалі не варто очікувати глибоких істин. Проте у багатьох випадках вона може допомогти проясненню логічної ситуації й навіть вирішення деяких далекосяжних проблем, які виявлялися досі важко вирішуваними.

Запропоновані провідним представником німецької філософії науки «критичний розум» Х.Альбертом та іншими німецькими дослідниками «принципи переходу» від «чистої» теорії та методології науки до практики життя дозволили інтерпретаторам цієї філософії науки обговорювати цілий ряд практичних проблем соціального буття людини. До кінця 70-х рр. минулого сторіччя методологічне вчення філософії науки «критичний розум» широко розповсюдилося в європейських країнах серед економістів, юристів, політологів, соціологів, педагогів та психологів в якості теоретико-пізнавальної основи міждисциплінарних досліджень.

Українська юриспруденція, слушно відзначив акад. Костицький М.В., залишилася на узбіччі цих революційних методологічних змін. Роботи постпозитивістів (тобто представників методології «критичний розум» - В.Д.), зокрема предтеч цієї методології, якими акад. Костицький М.В. називає її засновника К.Поппера та найвідоміших його учнів Т.Куна, І.Лакатоса, П.Фейєрабенда, залишаються поза увагою юристів.

Відтак, створену філософією науки «критичний розум» методологію як теорію правил наукового методу можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її можна визнати застосовною (прийнятною) для

визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

4.2. Єдність методу науки.

Р.Циппеліус, знаний в Європі фахівець з філософії права, назвавши метод проб та усунення помилок методом випробувального мислення, вважає, що на сьогодні він є найуспішнішим методом розумової орієнтації в світі, який застосовується не лише щодо предметів природознавства, але й у розгляді проблем права [239, с. 7]. Акад. Костицький М.В., відповідно до єдності наукового методу пише, що діалектичне мислення є цілісним ученням про способи організації та побудови теоретичної й практичної діяльності людини, воно є методологією пізнання дійсності, природи, соціуму й мислення [104, с. 7].

4.2.1. Походження критичної традиції та методу науки.

Критика, критична дискусія щодо міфів для їх свідомого поліпшення винайдена іонійською філософською школою після ствердження в Стародавній Греції письменності. Протягом принаймні чотирьох або п'яти поколінь представники цієї школи в кожному новому поколінні виробляли радикальну ревізію вчень, залишених їм попередніми поколіннями. Врешті-решт в ній встановилося те, що ми могли б назвати науковою традицією, тобто традицією критики, яка проіснувала принаймні п'ять століть, до свого остаточного в'янення пережила кілька серйозних потрясінь. Ця критична традиція сформувалася шляхом освоєння методу критики переказів або успадкованого пояснення та подальшого переходу до нової, покращеної вигадки, яка, в свою чергу, ставала предметом критики. Згідно погляду методології «критичного розуму», саме цей метод являє собою метод науки. Його введення, припускає він, було унікальною подією в людській історії. На Заході він припинив своє існування, як тільки діяльність афінських наукових шкіл була присічена переможним й нетерпимим християнством, на Сході він протримався трохи довше. В середні віки цей критичний метод лише

оплакувати. В епоху Ренесансу він був не стільки знову винайдений, скільки просто запозичений разом із заново відкритою тоді грецькою філософією й грецькою наукою [164, с. 567, 569].

4.2.2. Проблема єдності методу природничих та гуманітарних наук.

Однією із важливих проблем, яку К.Поппер розглядає в класичній статті "Логіка соціальних наук" (1962 р.), але яка безумовно має значно ширше значення, є проблема єдності природничого та гуманітарної знання. К.Поппер з самого початку своєї наукової діяльності підтримував ідею єдності наукового знання. У розвиток цієї ідеї він висунув концепцію єдності методу соціальних та природничих наук. Дуже чітко вона викладена в шостій тезі зазначеної статті [205, с. 177-178]: «Метод соціальних наук, як й метод природничих наук, полягає у спробах запропонувати пробні вирішення тих проблем, з яких почалися наші дослідження». Таким чином, метод науки є метод пробних спроб вирішити наші проблеми за допомогою припущень (або осянь), контрольованих суворою критикою. Це - усвідомлено критичний розвиток методу «проб та помилок» [166, с. 300].

Важливою складовою концепції єдності методу соціальних та природничих наук є позиція методологічного вчення філософії науки «критичний розум» щодо об'єктивності науки. Досягнення наукової об'єктивності - це завдання наукового методу, стверджує К.Поппер [180, с. 250].

К.Поппер також виступив проти спроби оголосити метод розуміння («герменевтики») характерним для гуманітарних наук - ознакою, що дозволяє відрізнити їх від наук природничих. Й коли прихильники такого розрізнення таврують подібні йому погляди як «позитивістські» або «сцієнтистські», він, зауважив, що самі вони приймають - неявно та некритично - позитивізм або сцієнтизм як єдину філософію, придатну для природничих наук. Це можна зрозуміти, враховуючи, як багато представників природничих наук приймали цю сцієнтистську філософію. Термін «сцієнтизм» спочатку позначав

«рабське слідування методу та мові природничих наук», особливо з боку представників суспільних наук, в цьому смислі він був введений Ф. Хайєком в його роботі «Сцієнтизм та дослідження суспільства», яка пізніше увійшла до його книжки «Контрреволюція науки» (1962 р.). В своїй знаменитій праці "Злиденність історизму" К.Поппер запропонував використовувати його для позначення мавпування перед тим, що багато хто помилково приймають за метод природничих наук. Ф.Хайєк погоджується з тим, що методи, фактично застосовувані представниками природничих наук, відрізняються від тих, «які більшість з них описує нам ... закликаючи представників інших дисциплін слідувати цим методам» [172, с. 181]. Існує помилковий методологічний підхід натуралізму, або сцієнтизму, пояснює К.Поппер в класичній статті «Логіка соціальних наук», що проголошує, що соціальним наук давно пора навчитися у природничих наук того, що таке науковий метод. Цей помилковий натуралізм висуває такі вимоги, як: починайте із спостережень, наприклад, зі збору статистичних даних; потім за допомогою індукції переходьте до узагальнень та до формулювання теорій. (Помилковий методологічний сцієнтизм вбачається в погляді акад. Козюбри М.І., який пише, що абсолютизація ролі наукових знань у праві характерна для епохи так званого «сцієнтизму», коли наукова форма сприйняття світу вважалася найдосконалішою [94, с. 23-24].) Передбачається, продовжує К.Поппер, що таким шляхом ви наблизитеся до ідеалу наукової об'єктивності в тій мірі, в якій це взагалі можливо для соціальних наук. При цьому, однак, ви не повинні забувати про те, що досягти об'єктивності в соціальних науках набагато важче (якщо в них її взагалі можна досягти), ніж у природничих. Це відбувається тому, що бути об'єктивним значить не давати впливати на себе своїм власним ціннісним судженням, тобто (як це називав Макс Вебер) бути «вільним від цінностей». Проте лише в рідкісних випадках представник соціальних наук може звільнитися від системи цінностей свого соціального класу, щоб досягти хоча б обмеженої «свободи від цінностей» та

«об'єктивності». Кожна з тез, які К.Поппер приписав цьому помилковому натуралізму, на його думку, абсолютно помилкові: всі вони засновані на неправильному розумінні методів природничих наук, власне кажучи - на міфі, на жаль, занадто широко поширеному та занадто впливовому. Це - міф про індуктивний характер методів природничих наук та про характер об'єктивності в природничих науках [166, с. 301-302]. К.Поппер радить дослідникам гуманітарних наук краще в цьому розбиратися. Обсмоктувати різницю між природничими та гуманітарними науками, каже він, давно було модним та вже стало нудним. Метод вирішення проблем, метод припущень та спростувань застосовується й тими, й іншими [172, с. 181-182].

4.2.3. Метод усіх емпіричних наук.

В розділі «Єдність методу» фундаментальної праці «Злиденність історизму» [159, с. 148-161] К.Поппер розвиває теорію єдності методу, тобто точку зору, згідно з якою всі теоретичні, або узагальнюючі, науки використовують один й той же метод, незалежно від того, чи є вони природничими або соціальними. Він не стверджує, що між методами теоретичних наук про природу й про суспільство немає зовсім ніяких відмінностей. Відмінності явно існують навіть між різними природничими й різними соціальними науками. К.Поппер згоден з Контом й Міллем - так й із багатьма іншими, в тому, що методи природничих й соціальних наук по суті тотожні (хоча він може розуміти ці методи зовсім інакше, ніж вони). Методи завжди полягають у висуванні дедуктивних причинних пояснень та в їх перевірці (в якості передбачень). Це, пояснює К.Поппер, називають іноді гіпотетико-дедуктивним або, частіше, гіпотетичним методом, оскільки він не дозволяє досягти абсолютної достовірності для наукових суджень, які з його допомогою перевіряються. Швидше, ці судження завжди зберігають характер пробних гіпотез, хоча іноді, після безлічі суворих перевірок, їх гіпотетичність й перестає бути очевидною. В силу пробного або попереднього характеру гіпотез більшість методологів вважають їх попередніми, тобто такими, що в

кінцевому рахунку підлягають обов'язковій заміні на доведені теорії (або, щонайменше, на теорії, які, як це можна довести, є надзвичайно ймовірними, в сенсі обчислення ймовірностей). К.Поппер переконаний, що ця точка зору є хибною й що вона призводить до безлічі зайвих труднощів. Тут, однак, ця проблема займає порівняно невелике місце. (Про цю проблему К.Поппер пише в примітці 1 до цитованого тексту, посилаючись на свою «Логіку наукового дослідження», де він, зокрема, нагадує про доктрину перевірки способом дедукції («дедуктивізм») та про зайвість подальшої «індукції», оскільки теорії завжди утримують свій гіпотетичний характер («гіпотетизм»), а також доктрину, що наукові перевірки є спробами спростувати теорії («елімінізм»). Окрім того, в цій примітці К.Поппер пояснює, що вказана ним опозиція поміж *дедуктивізмом* й *індуктивізмом* відповідає у деяких відношеннях класичній відмінності між *раціоналізмом* й *емпіризмом*: Декарт був дедуктивістом, оскільки він розумів усі науки як дедуктивні системи, водночас як усі англійські емпірики, розпочинаючи з Бекона, розуміли науки як такі, що збирають спостереження, на підставі яких здійснюються узагальнення шляхом індукції. Але Декарт уважав, що принципи, передумови дедуктивних систем, мають бути надійними й самоочевидними – «ясними й чіткими». Вони повинні ґрунтуватися на прозрінні розуму. (Вони є синтетичними й *апріорно* істинними, говорячи словами Канта.) На противагу цьому К.Поппер розуміє їх як пробні припущення або гіпотези, які, стверджує він, повинні бути в принципі спростовними.) Тут, продовжує К.Поппер, важливо зрозуміти, що в науці ми завжди зайняті поясненнями, прогнозами й перевітками та що метод перевірки гіпотез завжди один й той же. З гіпотези, що підлягає перевірці, - наприклад, з універсального закону, - а також з інших суджень, які в даному контексті не є проблемами (такі, наприклад, деякі початкові умови), ми дедукціюємо якийсь прогноз. Потім ми зіставляємо цей прогноз, якщо це можливо, з результатами експериментальних й інших спостережень. Згода з цими останніми

вважається підтвердженням гіпотези, хоча й не остаточним доказом; явна невідповідність вважається її спростуванням, або фальсифікацією. Судячи з цього аналізу, поміж поясненням, передбаченням й перевіркою не існує серйозного розходження. Можна говорити про відмінності не в логічній структурі, а в акценті; воно залежить від того, що ми вважаємо проблемою, а що ні. Якщо ми бачимо проблему не в складанні прогнозу, а у встановленні початкових умов або деяких універсальних законів (а може бути, й тих й інших), з яких ми можемо дедукціювати даний прогноз, то, значить, ми прагнемо до пояснення, й тоді цей прогноз є нашим поясненням). Якщо ми розглядаємо закони й початкові умови як дані (а не як відшукувані) й використовуємо їх для дедукції прогнозу з метою отримати тим самим нову інформацію, то, значить, ми намагаємося робити прогноз. (В цьому випадку ми застосовуємо наші наукові результати.) Якщо ж ми вважаємо одну з передумов, тобто або універсальний закон, або початкову умову, проблематичною, а прогноз - потребуючим порівняння із результатами досвіду, то ми займаємося перевіркою цієї проблематичної передумови. Результатом перевірок є відбір гіпотез, які витримали випробування, або елімінація тих гіпотез, які не витримали перевірки, а тому були відкинуті. Важливо зрозуміти наслідки цієї точки зору. Вони такі: всі перевірки можна інтерпретувати як спроби позбутися помилкових теорій, - знайти в теорії слабкі місця, щоб відкинути її, якщо вона в результаті перевірки виявляється спростованою. Часом цю точку зору вважають парадоксальною; адже, згідно з нею ж самою, нашою метою є обґрунтування теорій, а не елімінація помилкових теорій. Але саме тому, що наша мета - обґрунтувати теорії якнайкраще, ми повинні перевіряти їх якомога суворіше; тобто ми повинні чіплятися до них, повинні намагатися їх спростувати. Тільки в тому випадку, якщо, незважаючи на всі наші старання, ми не можемо їх спростувати, можна сказати, що вони витримали суворі перевірки. Саме тому відкриття фактів, які підтверджують теорію, мало що значить, якщо ми не намагалися, й до

того ж безуспішно, знайти її спростування. Адже якщо ми не критичні, то ми завжди знайдемо те, що шукаємо: ми будемо шукати й знайдемо підтвердження для своїх улюблених теорій й будемо уникати всього того, що могло б представляти для них небезпеку. Тільки в цьому сенсі дуже легко добути щось таке, що здається безсумнівним свідченням на користь теорії, яка, при критичному відношенні, була б спростована. Щоб змусити метод відбору за допомогою елімінації працювати й забезпечити виживання тільки самих добротних теорій, треба створити для них умови суворої боротьби за життя. Такий, в загальних рисах, метод всіх наук, які спираються на досвід, підсумовує К.Поппер [159, с. 148-150].

Ми змушені визнати, відзначає К.Поппер у всесвітньовідомій праці «Відкрите суспільство та його вороги», що метод соціальних наук не набув ще повною мірою суспільного характеру. Соціальні науки зобов'язані цим частково руйнівному інтелектуальному впливу Аристотеля й Гегеля, а почасти, можливо, й своєї нездатності використовувати соціальні інструменти наукової об'єктивності. Тому вони є справді «тотальними ідеологіями». Інакше кажучи, в соціальних науках деякі вчені не здатні говорити спільною мовою й навіть не бажають цього. Однак причина цього - не класовий інтерес, а засіб виходу з цієї ситуації - не гегелівський діалектичний синтез й не самоаналіз. Єдиний шлях, відкритий перед соціальними науками, полягає в тому, щоб забути словесні перепалки й енергійно взятися за практичні проблеми нашого часу за допомогою теоретичних методів, які в основі своїй одні й ті ж для *всіх* наук. К.Поппер має на увазі метод проб та помилок, а також метод висування гіпотез, які можуть бути перевірені на практиці, й власне практичну перевірку таких гіпотез [175, с. 256]*.

4.2.4. Єдність методу науки в критичному правознавстві.

* Див. також мою статтю «Проблема єдності наукового методу» [61, с. 4-12] – В.Д.

Методологічна теорія філософії науки «критичний розум» підтримує ідею єдності наукового методу: метод соціальних наук, як й метод природничих наук, полягає у спробах запропонувати пробні вирішення тих проблем, з яких розпочалися дослідження.

Метод науки є метод пробних спроб вирішити проблеми за допомогою припущень (або осяянь), контрольованих суворою критикою. Це - усвідомлено критичний розвиток методу «проб та помилок».

Теоретичні методи в своїй основі одні й ті ж для *всіх* наук.

Методи завжди полягають у висуванні дедуктивних причинних пояснень та в їх перевірці (в якості передбачень). Це називають іноді гіпотетико-дедуктивним або, частіше, гіпотетичним методом, оскільки він не дозволяє досягти абсолютної достовірності для наукових суджень, які з його допомогою перевіряються.

В силу пробного або попереднього характеру гіпотез більшість методологів, враховуючи правознавців, вважають їх попередніми, тобто такими, що в кінцевому рахунку підлягають обов'язковій заміні на доведені теорії (або, щонайменше, на теорії, які, як це можна довести, є надзвичайно ймовірними). Ця точка зору є хибною й вона призводить до безлічі зайвих труднощів.

Відтак, позицію методології «критичний розум» щодо проблеми єдності методу науки можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її можна визнати застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

4.3. Критичний науковий метод припущень й спростувань.

Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» методом науки вважає діалектичний науковий метод припущень та спростувань, тобто науковий метод сміливих, зухвалих припущень та винахідливих й рішучих спроб їх спростувати.

Діалектичний метод проб та усунення помилок, який не допускає суперечностей, є більш гнучким й більш широким ніж гегелівський діалектичний метод, його діалектична логіка, яка не тільки допускає суперечності, а й уважає їх плідними.

Українська філософія правознавчої науки гегелівський діалектичний метод, його діалектичну логіку вважає можливими, а суперечності розглядає як діалектичну єдність.

4.3.1. Критичний метод науки: стислий опис.

Дотримуючись своєї концепції єдності методу природничих та соціальних наук, К.Поппер стисло описав науковий метод проб та усунення помилок в класичній статті «Логіка соціальних наук» (1962 р.).

Метод соціальних наук, як й метод природничих наук, полягає у спробах запропонувати пробні вирішення тих проблем, з яких почалися наші дослідження. *Це можуть бути серйозні практичні проблеми, зокрема, такі як проблеми застосування права.* Вирішення пропонуються та критикуються. Якщо запропоноване вирішення не доступно для критики по суті питання, воно вилучається з розгляду як ненаукове, хоча, можливо, тільки тимчасово. Якщо запропоноване вирішення доступно для критики по суті питання, ми намагаємося спростувати його, бо всяка критика полягає у спробах спростування. Якщо запропоноване вирішення спростовано нашою критикою, ми пробуємо інше вирішення. Якщо воно витримує критику, ми тимчасово приймаємо його: ми приймаємо його як гідне подальшого обговорення та критики. Таким чином, метод науки є метод пробних спроб вирішити наші проблеми за допомогою припущень (або осянь), контрольованих суворою критикою. Це - усвідомлено критичний розвиток методу «проб та помилок». Так звана об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу. Це означає передусім, зауважує він, що ніяка теорія не є недоступною для критики, а також що основний засіб

логічної критики - логічна суперечність - об'єктивна [166, с. 300-301].
(*Напівжирний шрифт мій – В.Д.*)

4.3.2. Критичний метод науки: детальний опис.

К.Поппер виходить з того, що теоретика головним чином цікавить істина й особливо знаходження справжніх теорій. При цьому, коли теоретик остаточно зрозуміє, що істинність тієї чи іншої наукової теорії неможливо обґрунтувати емпірично, тобто за допомогою перевірочних висловлювань, й що, отже, перед нами в кращому випадку стоїть проблема пробної переваги одних припущень перед іншими, тоді він може з точки зору шукача істинних теорій замислитися над такими питаннями: Які принципи переваги слід прийняти? Чи можуть деякі теорії бути «краще» інших? Ці питання призводять К. Поппера до таких міркувань: (1) Зрозуміло, що питання про перевагу виникає головним чином й може бути навіть винятково щодо конкуруючих теорій, тобто теорій, які пропонуються для вирішення одних й тих же проблем (див. також далі пункт (8)). (2) Якщо теоретика цікавить істинність, його повинна також цікавити й хибність, тому що з'ясувати хибність деякого твердження - те ж саме, що з'ясувати істинність його заперечення. Таким чином, спростовність теорії завжди представляє теоретичний інтерес. Разом з тим заперечення пояснювальної теорії не є, в свою чергу, пояснювальною теорією (й, як правило, не носить «емпіричного характеру», як ті перевірочні висловлювання, з яких воно виводиться.) Хоча воно й цікаво, все ж воно не задовольняє прагнення теоретика відшукати істинну пояснювальну теорію. (3) Якщо теоретик, продовжуючи свої дослідження в цікавій для його області, виявляє слабке місце даної теорії, він не тільки отримує теоретично цікаву інформацію, але й ставить важливу нову проблему для будь-якої нової пояснювальної теорії. Будь-яка нова теорія, окрім успіху там, де була успішною попередня теорія, повинна буде домогтися успіху й там, де її попередниця зазнала невдачі, тобто там, де вона була спростована. Якщо новій теорії вдасться досягти й того, й іншого, вона

буде, принаймні, успішнішою й, отже, «кращою», ніж попередня. (4) Більш того, якщо припустити, що до моменту часу t ця нова теорія не буде спростована при новому випробуванні, то вона - принаймні, в момент часу t буде «кращою» ніж спростовані теорії. Адже вона не тільки буде пояснювати все те, що пояснювала попередня теорія, й ще дещо, вона ще й повинна буде розглядатися як можливо справжня, оскільки до моменту часу t ще не доведено, що вона помилкова. (5) Й все ж для теоретика така нова теорія буде цінна не тільки через її успіх й через те, що вона, можливо, істинна, а ще й через те, що вона, можливо, помилкова: вона цікава як об'єкт для подальших випробувань, тобто нових спроб спростування, які в разі успіху не тільки встановлять нове заперечення теорії, а й поставлять нову теоретичну проблему для наступної теорії. Пункти (1) - (5) К.Поппер підсумовує наступним чином: теоретика з різних причин цікавлять неспростовані теорії, особливо тому, що деякі з них, можливо, істинні. Він віддасть перевагу неспростованій теорії перед спростованою за умови, що вона пояснює успіхи й невдачі спростованої теорії. (6) Нова теорія, як й всі неспростовані теорії, може виявитися помилковою. Тому теоретик щосили намагається виявити помилкові теорії серед безлічі неспростованих конкурентів; він намагається «підловити» їх. Інакше кажучи, він прагне щодо кожної даної неспростованої теорії придумати випадки або ситуації, при яких, якщо вона помилкова, її хибність могла б проявитися. Таким чином, він буде намагатися спланувати суворі випробування й вирішальні перевірочні ситуації. (7) За допомогою цього методу видалення можна нашттовхнутися й на справжню теорію. Однак цей метод ні в якому разі не може встановити її істинність, навіть якщо вона істинна, тому що кількість теорій, які, можливо, істинні, залишається нескінченним в будь-який момент часу й після будь-якої кількості вирішальних випробувань. Зрозуміло, кількість реально висунутих теорій кінцеве й цілком може вийти так, що ми спростуємо їх всі й більше жодної не зможемо придумати. Разом з тим серед реально висунутих

теорій може виявитися більше однієї теорії, неспростованої до моменту часу t , так що ми не будемо знати, якій із них віддати перевагу. Але при цьому якщо до моменту часу t залишається безліч таких конкуруючих теорій, то теоретик спробує з'ясувати, як можна спланувати для них вирішальні експерименти, тобто експерименти, які могли б спростувати й тим самим видалити деякі з конкуруючих теорій. (8) Результатом описаної процедури може виявитися деяка кількість теорій, «конкуруючих» між собою в тому сенсі, що вони пропонують вирішення хоча б деяких загальних для них проблем, хоча кожна з них дає, окрім того, вирішення деяких проблем, яких не дають інші теорії. Адже хоча ми вимагаємо, щоб нова теорія давала вирішення й проблем, вирішених її попередницею, й проблем, які попередній теорії не вдалося вирішити, зрозуміло, завжди може статися, що будуть запропоновані дві або більше нові конкуруючі теорії, кожна з яких задовольняє цим вимогам й до того ж пропонує вирішення якихось проблем, яких не вирішують інші. (9) У будь-який момент часу t теоретика особливо цікавить пошук найоптимальніших, що піддається перевірці з конкуруючих теорій, щоб піддати її новим випробуванням. Вона в той же час буде відрізнятися й найбільшим інформаційним змістом, й найбільшою пояснювальною здатністю. Ця теорія буде більше інших заслуговувати перевірки новими випробуваннями, коротше кажучи, це буде «краща» з конкуруючих теорій на момент часу t . Якщо вона витримає випробування, то вона буде ще й найкраще випробуваною теорією із розглянутих до цього моменту, враховуючи всіх її попередниць [172, с. 23-26].

Описаний К. Поппером метод він назвав критичним методом. Це метод проб та усунення помилок, він полягає в тому, щоб висувати теорії й піддавати їх найсуворішим випробуванням, які ми тільки зможемо винайти. Якщо в силу будь-яких обмежуючих припущень тільки кінцеве число конкуруючих теорій вважаються можливими, цей метод може призвести нас до визначення єдиної істинної теорії шляхом видалення всіх її конкурентів. У

звичайних випадках, тобто у всіх випадках, коли число можливих теорій нескінченно, цей метод не може допомогти визначити напевно, яка з теорій істинна, як не може цього й ніякий інший метод. Він залишається застосовним, хоча й не дає остаточного вирішення [172, с. 26].

Таким чином, продовжує К.Поппер, перед чистим теоретиком відкривається кілька шляхів, й він обере якийсь метод, наприклад, такий як метод проб та усунення помилок, тільки в тому випадку, якщо його цікавість виявиться більше, ніж його розчарування з приводу неминучої невпевненості й неповноти всіх наших проб. Однак з ним як з людиною практичної дії все зовсім інакше. Людині практичної дії завжди доводиться вибирати між кількома більш-менш визначеними альтернативами.

К.Поппер ставить два питання: (1) На яку теорію слід покладатися в своїх практичних діях, виходячи із раціональних міркувань? (2) Якій теорії слід віддати перевагу для практичних дій, виходячи з раціональних міркувань?

Його відповідь на перше питання: Виходячи з раціональних міркувань, не слід «покладатися» ні на яку теорію, тому що ні для якої теорії не доведена й не може бути доведена її істинність [172, с. 31].

Його відповідь на друге питання: Як підставі для практичних дій слід віддати перевагу найкраще перевіреній теорії. Іншими словами, радить він, не існує «абсолютної надійності», але оскільки вибирати все ж доводиться, буде «раціонально» вибрати найкраще перевірену теорію. Така поведінка «раціональна» в самому очевидному з відомих йому значень цього слова: найкраще перевірена теорія - та, яка в світлі нашого критичного обговорення поки що видається найкращою, а він не знає нічого більш «раціонального», ніж добре організоване критичне обговорення. (Немає нічого більш «раціонального», ніж метод критичного обговорення, який є метод науки. Й хоча було б ірраціонально приймати всі висновки науки як безумовні, немає

нічого «кращого», коли справа доходить до практичних дій: немає іншого методу, який можна було б назвати більш раціональним [172, с. 36]).

Звісно, вибравши за основу для дій найкраще перевірену теорію, ми в якомусь сенсі «покладаємося» на неї. Тому можна навіть сказати, що це буде «найнадійніша» в деякому сенсі цього слова з наявних теорій. Це, звісно, не означає, що вона «найнадійніша». Принаймні вона «ненадійніша» в тому сенсі, що нам слід завжди, навіть в практичних діях, передбачити можливість того, що наші очікування не виправдаються [172, с. 31].

В інших розділах фундаментальної праці «Об'єктивне знання» К.Поппер неодноразово пояснює метод проб та усунення помилок, зокрема про те, що різні проби відповідають формуванню конкуруючих гіпотез, а усунення помилок відповідає видаленню або спростуванню теорій за допомогою перевірочних випробувань [172, с. 33, 34], а також про те, що обмірковування завжди здійснюється методом проб та усунення помилок, тобто методом гіпотетичного висунення різних можливостей й вилучення тих із них, які не здаються нам адекватними [172, с. 226].

4.3.3. Проблема - початок наукового дослідження.

В лекції, прочитаній в Оксфорді (1961 р.), К.Поппер висловлює кілька важливих зауважень про теорію пізнання з тієї причини, що в цьому питанні він розходиться у поглядах майже з усіма, за винятком, можливо, Чарльза Дарвіна й Альберта Ейнштейна. Основне питання тут про те, як співвідносяться спостереження й теорія. На думку К.Поппера, теорія - принаймні, зачаток теорії, або припущення - завжди виникає спочатку, теорія завжди передує спостереженнями, й основна роль спостережень й експериментів полягає в тому, щоб довести хибність деяких теорій й тим самим стимулювати створення кращих теорій. Відповідно до цього він стверджує, що ми ніколи не починаємо з спостережень, а завжди з *проблем - чи практичних проблем, чи проблем теорії, що зіштовхнулася з труднощами*. Як тільки перед нами виникає проблема, ми можемо приступити до роботи

над нею. Це можна намагатися зробити двоюко: можна спочатку спробувати вгадати або припустити вирішення нашої проблеми, а потім піддати критиці цю зазвичай досить слабку здогадку. Іноді наші здогадки чи припущення протягом якогось часу витримують нашу критику й експериментальну перевірку. Разом з тим, як правило, скоро з'ясовується, що наші припущення можна спростувати, або що вони не вирішують нашу проблему, або вирішують її лише частково - в результаті ми виявляємо, що навіть найкращі вирішення, які витримують найсуворішу критику найблискучіших та винахідливих розумів, незабаром створюють нові труднощі, ведуть до нових проблем. Тому ми можемо сказати, що *зростання знань йде від старих проблем до нових проблем, через посередництво припущень та спростувань* [172, с. 249-252].

Давайте тепер, пропонує К. Поппер, розглянемо уважніше цей метод припущень та спростувань, відповідно до якого, за його гіпотезою, відбувається зростання наших знань. Все починається з проблеми, з труднощів. Труднощі можуть бути практичні або теоретичні. У кожному разі, стикаючись з проблемою вперше, ми, очевидно, знаємо про неї зовсім небагато. У кращому випадку у нас є лише туманне уявлення про те, в чому, власне, полягає наша проблема. Як же ми можемо знайти адекватне її рішення? Очевидно, ніяк не можемо. Спочатку потрібно краще познайомитися з проблемою. Але яким чином? Відповідь К.Поппера дуже проста: для цього потрібно запропонувати неадекватне вирішення й *піддати його критиці*. Тільки так ми зможемо дійти до розуміння проблеми. Тому що зрозуміти проблему означає зрозуміти пов'язані з нею труднощі, а зрозуміти її труднощі значить зрозуміти, чому вона не вирішується з легкістю - чому більш очевидні вирішення не придатні. Тому потрібно запропонувати ці більш очевидні вирішення й піддати їх критиці, щоб з'ясувати, чому вони не працюють. Таким чином ми ближче познайомимось з проблемою й зможемо від гірших вирішень перейти до кращих - звичайно, за умови наявності у нас

творчої здатності висувати все нові й нові здогадки. За К.Поппером, саме це й означає вираз «працювати над проблемою». Й коли ми досить довго й напружено працюємо над проблемою, ми узнаємо її, починаємо розуміти її в тому сенсі, що ми вже знаємо, якого роду здогадки, припущення або гіпотези зовсім не придатні, тому що абсолютно проходять повз суть проблеми, й якого роду вимогам повинна задовольняти будь-яка серйозна спроба вирішити цю проблему. Іншими словами, ми вже бачимо розгалуження цієї проблеми, підпроблеми, що входять до неї, та її зв'язок з іншими проблемами. (Тільки на цьому етапі чергове гіпотетичне вирішення слід пропонувати на суд інших дослідників або навіть публікувати.) При найближчому розгляді цього аналізу ми побачимо, що він відповідає нашій формулі: пізнання розвивається від старих проблем до нових через посередництво припущень та спроб їх спростування. Адже навіть процес усе більш близького знайомства з проблемою відбувається за цією формулою. На наступному кроці наше пробне вирішення обговорюється й критикується: всі намагаються знайти в ньому недоліки й спростувати його, й - незалежно від результату - ці спроби виразно чомусь вчать нас. Якщо критика друзів або супротивників виявляється успішною, ми багато чого дізнаємося про свою проблему: ми тепер знаємо більше, ніж раніше, про властиві їй труднощі. Якщо ж найгостріша критика не увінчалася успіхом й наша гіпотеза витримала її, знову-таки ми багато чого дізнаємося: й про проблему, й про нашу гіпотезу, про її адекватність й можливі наслідки. Й поки наша гіпотеза в змозі вижити або, принаймні, не поступається перед обличчям критики конкуруючим гіпотезам, її можна тимчасово та для проби прийняти за частину сучасного наукового знання [172, с. 249-252]. (*Курсив К.Поппера – В.Д.*)

Розпочинаючи розгляд етапів юридичного пізнання, проф. Бандура О.О., запозичивши епістемологічну ідею К.Поппера про те, що пізнання починається не зі сприйняття чи *спостережень*, не зі збирання даних або

фактів, воно починається з проблеми, дійшов належного висновку, що наукове дослідження починається з постановки проблеми [11, с. 310]. Проте, підсумовуючи розгляд етапів юридичного пізнання, проф. Бандура О.О. трактує ці етапи як рух від емпіричного до теоретичного рівня дослідження. Емпіричне дослідження, говорить він, передбачає організацію *спостережень* та експериментів, опис (протоколювання) спостережуваних та експериментальних даних, їх класифікацію, первинне узагальнення. Теоретичне пізнання — це сутнісне пізнання на рівні абстракцій високих порядків. Обидва ці рівні взаємно пов'язані, передбачають один одного. Історично емпіричне (дослідне) пізнання передує теоретичному. З іншого боку, експерименти в науці ставляться саме для того, щоби *підтвердити* ту чи ту теорію [11, с. 315-316]. (*Курсив мій – В.Д.*)

Це означає, що розпочинаючи розгляд етапів юридичного пізнання, проф. Бандура О.О. спирався на методологію «критичного розуму» (засновник К.Поппер), а підсумовуючи – на вчення логічного позитивізму, яке дотримується принципу індукції.

Втім, спиратися на ці суперечливі одна одній методології навряд чи оправдано, оскільки, згідно методології «критичного розуму», можна обійтися без принципу індукції, цей принцип фактично не знаходить застосування в науці, він не є необхідним, не надає допомоги й до того ж призводить до суперечностей.

Іншу думку щодо початку наукового пізнання, яка вкрай поширена в наших правознавчих дослідженнях, висловлює акад. Костицький М.В. Пізнаючи предмет, вважає він, юрист починає з аналізу поняття (не є винятком й він сам, – виклад матеріалу він почав з визначення поняття юриспруденція). Тобто, пояснює акад. Костицький М.В., спочатку застосовується лінгвістична та логічна методології, які дають можливість *осягнути* (*курсив мій – В.Д.*) зміст юридичних категорій й понять в їх історичному та змістовному сенсі [103, с. 18].

Натомість, з позицій методології «критичного розуму» інтуїтивне знання полягає в *осягненні* (курсив мій – В.Д.) сутності або суттєвої природи речі; «інтелектуальна інтуїція сутностей» або «чиста феноменологія», як називав її Е.Гуссерль, згідно методології «критичного розуму», не є методом, ані науки, ані філософії.

4.3.4. Метод, науковий метод та його результат.

Метод проб та помилок не можна, звісно, просто ототожнювати з науковим й критичним підходом - з методом припущень та спростувань. Метод проб та помилок застосовується не тільки Ейнштейном, але - більш догматично - навіть амебою. Різниця полягає не стільки в пробах, скільки в критичному й конструктивному відношенні до помилок, які вчений навмисно й сумлінно прагне виявити для того, щоб спростувати свої теорії з допомогою знайдених аргументів, включаючи звернення до найбільш суворих експериментальних перевірок, які дозволяють йому здійснити його теорії та його власна винахідливість [176, с. 93].

Методологія «критичного розуму» наголошує на двох важливих тезах: (1) Якщо хтось думає, що науковий метод завжди веде до успіху в науці, він дуже помиляється. Не існує царської дороги до успіху. (2) Якщо хтось думає, що науковий метод, або Науковий Метод з великої літери, може слугувати виправданням наукових результатів, він також жорстоко помиляється.

Науковий результат неможливо виправдати. Його можна тільки критикувати й перевіряти. Й найбільше, що можна буде сказати на його користь - це що в результаті всіх перевірок й критики він видається цікавішим, більш потужним, більш багатообіцяючим й більш наближеним до істини, ніж його суперники [172, с. 255-256].

Незважаючи на ці тези, які навмисно розчаровують, можна стверджувати й щось більш позитивне. Існує якась схожість ключа до успіху, й К.Поппер його відкриває. Ось він. На кожному етапі своїх досліджень намагайтеся якомога ясніше уявляти собі проблему й спостерігайте, як вона

змінюється й стає все більш визначеною. Намагайтеся весь час зберігати як можна більш чітке уявлення про різні теорії, яких ви дотримуєтеся, й не забувайте про те, що всі ми несвідомо дотримуємося якихось теорій або вважаємо їх само собою зрозумілими, хоча більшість з них майже напевно помилкові. Знову й знову намагайтеся формулювати теорії, яких ви дотримуєтеся, й критикуйте їх. Й пробуйте будувати альтернативні теорії, навіть по відношенню до тих теорій, які, як вам здається, обов'язково повинні бути вірними: тільки таким способом ви зможете краще розібратися в теоріях, яких ви дотримуєтеся. Як тільки якась теорія починає здаватися вам єдиною можливою, радить К.Поппер, прийміть це за сигнал про те, що ви не розібралися ані в теорії, ані в проблемі, яку вона покликана вирішити. Й завжди дивіться на свої експерименти як на перевірку теорії - як на спробу знайти в ній недоліки і спростувати її. Якщо вам видається, що якийсь експеримент або спостереження підтверджує теорію, пам'ятайте, що насправді він просто послаблює деяку альтернативну теорію, яка, можливо, раніше не приходила вам у голову. Завжди прагніть спростувати свої власні теорії й замінити їх іншими: це краще, ніж захищати їх й надати іншим спростовувати їх. Пам'ятайте також, що хороший захист теорії від критики - необхідна частина всякої плідної дискусії, бо тільки захищаючи вашу теорію, можна визначити, наскільки вона сильна й наскільки переконлива спрямована проти неї критика. Безглуздо обговорювати або критикувати теорію, якщо не намагатися довести її до досконалої форми й заперечувати проти неї тільки в такій її формі [172, с. 255-256].

Натомість, наша філософія правознавчої науки, дотримуючись традиційних поглядів, вважає отримання «конкретного теоретичного чи практичного результату» головною метою методології [101, с. 6], кінцевим результатом методології є досягнення істинного знання, а необхідність встановлення єдиної істини пропонує вважати загальнометодологічним постулатом [26, с. 212].

4.3.5. Критичний науковий метод в правознавстві.

Науковий метод припущень та спростувань Р.Циппеліус поширив на царину правознавства. Завдяки цьому методу, стверджує він, отримують розвиток різні галузі права. Використовуючи таку методологічну настанову, він висуває принципові відповіді на питання, які стосуються справедливості та випробовує обґрунтованість цих відповідей [239, с. 84-86].

Формуванню природознавчої гіпотези відповідає у царині правознавства більш-менш вдала пропозиція правознавчого принципу, яка у прийнятному варіанті розв'язує проблему відповідного порядку міжлюдських відносин. Знайти вдале рішення у царині права - означає сформулювати правознавчий принцип, який несуперечливо входить у контекст й, переконливо узгоджуючись з правовим почуттям, що панує у суспільстві, розв'язує відкриті питання. Подібно до інших наук, у розв'язанні правознавчих проблем також бере участь креативне мислення. Як й в інших науках, у правознавстві не вдається з першої спроби виробити концепцію, яка б розв'язувала проблему найбільш переконливим чином. Запропоновані вирішення повинні «витримати» перевірку. Для методу випробовувального мислення центральним є питання, на основі якого встановлюється, чи запропоноване вирішення витримує перевірку. Це випробування наявності вдалого вирішення проблеми повинно відбуватися під кутом зору дієвості, справедливості та узгодженості з системою. Якщо вирішення проблеми не витримало випробування, то в такому вигляді воно знімається, що не виключає можливості збереження його з певними обмеженнями чи іншими модифікаціями, й таким чином – перетворюється у нескінченний пошук справедливого права [239, с. 86-90].

Описане Р.Циппеліусом експериментальне мислення раніше слугувало найбільш ефективним методом пізнавальних зусиль людини. Воно становило базову модель орієнтації людини у світі, його застосовували не тільки в царині природознавства, але й стосовно проблем права. Так, два

найвідоміших й загально визнаних правових порядки - римське та англосаксонське право - виникли як результати розв'язання конкретних правознавчих проблем, а саме як прецедентне право [239, с. 90]*.

4.3.6. Критичний науковий метод припущень й спростувань – основний метод концепції критичного правознавства.

Методологія «критичний розум» методом науки вважає науковий критичний гіпотетичний (гіпотетико-дедуктивний) метод припущень та спростувань як альтернатива позитивістському індуктивному та чисто дедуктивному (некритичному) методам.

Це метод сміливих, зухвалих припущень та винахідливих й рішучих спроб їх спростувати, він не допускає суперечностей, є більш гнучким й більш широким ніж гегелівський діалектичний метод, його діалектична логіка, яка не тільки допускає суперечності, а й вважає їх плідними. Натомість, українська філософія правознавчої науки гегелівський діалектичний метод, його діалектичну логіку вважає можливими, а суперечності розглядає як діалектичну єдність; вона користується індуктивним чи чисто дедуктивним методами, які спираються на суперечливі позитивістські та природно-правничі теорії.

Стислий опис наукового методу проб та усунення помилок (припущень та спростувань) наступний. Метод соціальних наук, як й метод природничих наук, полягає у спробах запропонувати пробні вирішення тих проблем, з яких почалися наші дослідження; вирішення пропонуються та критикуються; якщо запропоноване вирішення не доступно для критики по суті питання, воно вилучається з розгляду як ненаукове, хоча, можливо, тільки тимчасово. Якщо запропоноване вирішення доступно для критики по суті питання, ми намагаємося спростувати його, бо *всяка критика полягає у спробах спростування*. Якщо запропоноване вирішення спростовано нашою критикою, ми пробуємо інше вирішення. Якщо воно витримує критику, ми

* Див. також мою статтю «Проблема наукового методу» [63, с. 4-12] – В.Д.

тимчасово приймаємо його: ми приймаємо його як гідне подальшого обговорення та критики. Таким чином, метод науки є метод пробних спроб вирішити наші проблеми за допомогою припущень (або осяянь), контрольованих суворою критикою. Це - усвідомлено критичний розвиток методу «проб та помилок». Так звана об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу. Це означає передусім, що ніяка теорія не є недоступною для критики, а також що основний засіб логічної критики - логічна суперечність - об'єктивна.

Цей метод є критичним методом, він полягає в тому, щоб висувати теорії й піддавати їх найсуворішим випробуванням, які тільки можна винайти. Якщо в силу будь-яких обмежуючих припущень тільки кінцеве число конкуруючих теорій вважаються можливими, цей метод може призвести до визначення єдиної істинної теорії шляхом видалення всіх її конкурентів. У звичайних випадках, тобто у всіх випадках, коли число можливих теорій нескінченно, цей метод не може допомогти визначити напевно, яка з теорій істинна, як не може цього й ніякий інший метод. Він залишається застосовним, хоча й не дає остаточного вирішення.

Практику завжди доводиться вибирати між кількома більш-менш визначеними альтернативними теоріями. Рекомендації методології «критичний розум» наступні. Виходячи з раціональних міркувань, не слід «покладатися» ні на яку теорію, тому що ні для якої теорії не доведена й не може бути доведена її істинність. Як підставі для практичних дій слід віддати перевагу найкраще перевіреній теорії. Іншими словами, не існує «абсолютної надійності», але оскільки вибирати все ж доводиться, буде «раціонально» вибрати найкраще перевірену теорію.

Метод проб та помилок не можна, звісно, просто ототожнювати з науковим й критичним підходом - з методом припущень та спростувань. Метод проб та помилок застосовується не тільки Ейнштейном, але - більш догматично - навіть амебою. Відмінність полягає не стільки в пробах, скільки

в критичному й конструктивному відношенні до помилок, які вчений навмисно й сумлінно прагне виявити для того, щоб спростувати свої теорії з допомогою знайдених аргументів, включаючи звернення до найбільш суворих експериментальних перевірок, які дозволяють йому здійснити його теорії та його власна винахідливість.

Методологія «критичного розуму» наголошує на двох важливих тезах: (1) Якщо хтось думає, що науковий метод завжди веде до успіху в науці, він дуже помиляється. Не існує царської дороги до успіху. (2) Якщо хтось думає, що науковий метод, або Науковий Метод з великої літери, може слугувати виправданням наукових результатів, він також жорстоко помиляється. Науковий результат неможливо виправдати. Його можна тільки критикувати й перевіряти. Й найбільше, що можна буде сказати на його користь - це що в результаті всіх перевірок й критики він видається цікавішим, більш потужним, більш багатообіцяючим й більш наближеним до істини, ніж його суперники.

Натомість, наша філософія правознавчої науки, дотримуючись традиційних поглядів, вважає отримання конкретного теоретичного чи практичного результату головною метою методології, кінцевим результатом методології є досягнення істинного знання, а необхідність встановлення єдиної істини пропонує вважати загальнометодологічним постулатом.

Формуванню природознавчої гіпотези у царині правознавства відповідає більш-менш вдала пропозиція правознавчого принципу, яка у прийнятному варіанті розв'язує проблему відповідного порядку міжлюдських відносин. Знайти вдале рішення у царині права - означає сформулювати правознавчий принцип, який несуперечливо входить у контекст й, переконливо узгоджуючись з правовим почуттям, що панує у суспільстві, розв'язує відкриті питання. Подібно до інших наук, у розв'язанні правознавчих проблем також бере участь креативне мислення. Як й в інших науках, у правознавстві не вдається з першої спроби виробити концепцію,

яка б розв'язувала проблему найбільш переконливим чином. Запропоновані вирішення повинні «витримати» перевірку. Для методу випробувального мислення центральним є питання, на основі якого встановлюється, чи запропоноване вирішення витримує перевірку. Це випробування наявності вдалого вирішення проблеми повинно відбуватися під кутом зору дієвості, справедливості та узгодженості з системою. Якщо вирішення проблеми не витримало випробування, то в такому вигляді воно знімається, що не виключає можливості збереження його з певними обмеженнями чи іншими модифікаціями, й таким чином – перетворюється у нескінченний пошук справедливого права.

Відтак, створений методологією «критичний розум» науковий критичний метод припущень й спростувань можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, його можна визнати застосовним (прийнятним) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

4.4. Критичний науковий метод припущень й спростувань (схематичні ілюстрації).

Методологія філософії науки «критичний розум» запропонувала схематичну ілюстрацію наукового методу проб та усунення помилок, припущень та спростувань, що повністю охоплює гегелівську діалектичну тріаду, яка пристосована лише для опису певних етапів в історії мислення.

Українська філософія юридичної науки в особі акад. Костицького М.В. в одній публікації дорікає «ученим юристам» за те, що вони не використовують тріаду, а в іншій публікації називає її «абсурдом в науковому пізнанні».

Акад. Костицький М.В. пише, що діалектичний метод є тріадичним (триєдиним) й виявляється як: 1) буття – сутність – поняття; 2) чуттєвість – розсудок – розум; 3) перехід – рефлексія – розвиток; 4) метод – логіка – пізнання; 5) теза – антитеза – синтез. Хто з учених юристів, ставить

питання він, коли й в якій праці повною мірою використав хоча б одну з цих тріад або всі закони, категорії, поняття діалектики? На практиці, пояснює він, має місце використання одного закону, категорії чи поняття, спроба застосувати їх при пізнанні окремих фрагментів соціальної дійсності. Окремі фрагменти діалектики застосовуються, діалектика як методологія – ні, - підсумовує акад. Костицький М.В. [104, с. 5].

В іншій статті він пише, що логіка Аристотеля у визначенні істинності базується на формулі або – або. Діалектична ж логіка основою має іншу формулу «так, ні, так – ні одночасно». Що це дає на практиці в пізнанні? В цьому логічному «бермудському трикутнику» шляху до істини не видно. Одне й те ж знання одночасно може бути й істинним, й неістинним, й істинним – неістинним одночасно?! Це вже швидше нагадує абсурд в науковому пізнанні. А на практиці: «чого изволите»? [101, с. 8].

З позицій методології філософії науки «критичний розум», яка вважає діалектичну логіку неможливою, а отже, неприйнятність застосування тріади для пізнання навіть «окремих фрагментів соціальної дійсності», про які говорить акад. Костицький М.В., його критику «учених юристів» можна назвати несправедливою. Інтуїтивно справедливим є його висловлювання «абсурд в науковому пізнанні», проте, знову ж таки з позицій методології філософії науки «критичний розум», з допомогою суперечливої діалектичної логіки (яку наша філософія юридичної науки [190, с. 66; 93, с. 235-238, 271], разом із акад. Костицьким М.В. [104, с. 7] вважає придатною для наукових досліджень) й такої ж суперечливої формули «так, ні, так – ні одночасно», здобути нове знання безнадійно, не кажучи вже про істинне знання, на що слушно звертає увагу акад. Костицький М.В.

Відтак, тут буде здійснена спроба розуміння, пояснення позицій методологічного вчення філософії науки «критичний розум" щодо схематичної ілюстрації діалектичного наукового методу проб та усунення

помилки, припущень та спростувань в порівнянні із гегелівською діалектичною тріадою.

4.4.1. Метод науки: спрощена схема.

В доповіді, прочитаній К.Поппером в 1967 р. на Третьому Міжнародному конгресі з логіки, методології та філософії науки (Амстердам), науковий метод проб та усунення помилок, припущень та спростувань описаний такою спрощеною схемою: $P1 > TT > EE > P2$. Її пояснення: ми починаємо з деякої проблеми $P1$, переходимо до гіпотетичного, пробного її вирішення або гіпотетичної, пробної теорії TT , яка може бути (частково або в цілому) помилковою. Ця теорія обов'язково піддається процесу усунення помилок EE , який може складатися з критичного обговорення або експериментальних перевірок. Нові проблеми $P2$ завжди виникають з нашої власної творчої діяльності, але вони не створюються нами навмисно, вони виникають автономно в області нових відносин, появі яких ми не в змозі перешкодити ніякими діями, як би активно до цього не прагнули [172, с. 120].

4.4.2. Діалектична схема Г.Гегеля та еволюційна схема К.Поппера.

Діалектика (в сучасному*, тобто головним чином гегелівському, сенсі терміну) - це теорія, згідно якої щось - зокрема, людське мислення - у своєму розвитку проходить так звану діалектичну тріаду: *теза, антитеза й синтез*. Спочатку - якась ідея, теорія або рух - «теза». Теза швидше за все викличе протилежність, опозицію, оскільки, як й більшість речей у цьому світі, вона, ймовірно, буде небезспірна, тобто не позбавлена слабких місць. Протилежна їй ідея (або рух) називається «антитезою», так як вона спрямована проти першої - тези. Боротьба між тезою й антитезою продовжується до тих пір,

* Грецький вираз «Не dialektike (techne)» можна перекласти як «(мистецтво) доказового вживання мови в суперечці». Це значення терміна сходять до Платона, проте вже у Платона він надзвичайно багатозначний. Принаймні одне з його древніх значень дуже близько до того, що К.Поппер назвав раніше «науковим методом». Дійсно, цей термін застосовувався для опису методу побудови пояснювальних теорій та критичного обговорення цих теорій, яке включає в себе питання про те, чи здатні вони пояснити емпіричні спостереження. (Примітка № 4 до цитованої статті – В.Д.)

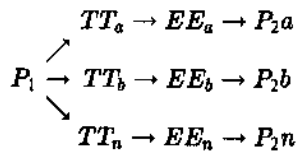
поки не знаходиться таке рішення, яке в якихось відносинах виходить за рамки й тези, й антитези, визнаючи, проте, їх відносну цінність й намагаючись зберегти їх гідності та уникнути недоліків. Це рішення, яке є третім діалектичним кроком, називається синтезом. Одного разу досягнутий, синтез, у свою чергу, може стати першою сходинкою нової діалектичної тріади й дійсно стає нею, якщо виявляється одностороннім або незадовільним з якоїсь іншої причини. Адже в останньому випадку знову виникне опозиція, а значить, синтез можна буде розглядати як нову тезу, як породила нову антитезу. Таким чином, діалектична тріада відновиться на більш високому рівні; вона може піднятися й на третій рівень, коли досягнутий другий синтез. Те, що називають діалектичною тріадою, ми, пише К.Поппер, роз'яснили досить повно. Навряд чи можна сумніватися в тому, що діалектична тріада добре описує певні етапи в історії мислення, особливо в розвитку ідей, теорій й соціальних рухів, що спираються на ідеї або теорії. Такий діалектичний розвиток можна «роз'яснити», якщо показати, що він відбувається відповідно до методу проб та помилок. Однак слід зазначити, що діалектичний розвиток не є повним еквівалентом розвитку теорії з допомогою проб та помилок. Розглядаючи метод проб та помилок, ми мали на увазі тільки ідею й критику на її адресу, або, використовуючи термінологію діалектиків, боротьбу між тезою й антитезою; ми не брали до уваги подальший розвиток, не припускали, що боротьба між тезою й антитезою повинна закінчитися певним синтезом. Ми мали на увазі скоріше, що боротьба між ідеєю та її спростуванням, або між тезою й антитезою, призведе до елімінації тези (або, можливо, антитези), якщо вона виявиться незадовільною, й що змагання теорій має завершитися прийняттям нових теорій, якщо, звісно, для випробування пропонується досить велика їх кількість. Таким чином, можна сказати, що інтерпретація в термінах методу проб та помилок є дещо більш гнучкою, ніж інтерпретація в термінах діалектики. Вона не обмежується ситуацією, де пропонується починати з

однієї-єдиної тези, й тому з легкістю знаходить застосування там, де з самого початку висувається кілька тез, незалежних один від одного й не обов'язково протилежних [176, с. 440-441].

Незважаючи на деяку поверхневу схожість між гегелівською діалектичною та еволюційною схемою $P1 > TT > EE > P2$, між ними є фундаментальна відмінність. Схема К.Поппера працює за допомогою усунення помилок, а на науковому рівні - за допомогою свідомої критики, здійснюваної під контролем регулятивної ідеї пошуку істини. Критика ж полягає в пошуку суперечностей та їх усунення: трудність, викликана вимогою її усунення, створює нову проблему P2. Таким чином, пояснює К.Поппер, усунення помилок веде до об'єктивного зростання нашого знання - знання в об'єктивному сенсі. Воно веде до зростання об'єктивної правдоподібності, що дає можливість наблизитися до (абсолютної) істини. Разом з тим Гегель вважає, що наше завдання полягає не в тому, щоб шукати суперечності з метою їх усунення, бо він вважає, що суперечності так само хороші, як й (або навіть ще краще, ніж) несуперечливі теоретичні системи: вони забезпечують механізм, за допомогою якого Дух рухає себе вперед. Таким чином, раціональна критика, так само як й людська творчість [108, с. 77] не відіграє ніякої ролі в гегелівському автоматизмі [172, с. 126-127].

4.4.3. Метод науки: удосконалена схема.

У вступному слові на відкритті Першого міжнародного колоквиуму, що відбувся в університеті міста Денвера (1966 р), К.Поппер, зокрема сказав, що використання нами теорій, вироблених іншими людьми або нами самими, означає також їх критику, їх зміну та часто навіть знищення для заміни їх іншими, кращими теоріями. Всі ці операції необхідні для зростання нашого знання; тут К.Поппер має на увазі знання в об'єктивному або безособовому сенсі, в якому можна сказати, що знання міститься в книжках, зберігається в бібліотеці, викладається в університеті. Отже, історія пізнання - повинна складатися зі знань про знання. Вона повинна буде містити, хоча б у

невному вигляді, теорії про теорії й особливо теорії про те, яким чином виростають теорії. Для вдосконалення своєї схеми, К.Поппер знову представляє загальну спрощену чотирьохчленна схему, яку він знаходить вельми й вельми корисною для опису зростання теорій. Схема ця має наступний вигляд: $P_1 > TT > EE > P_2$. Тут «P» означає «проблема», «ТТ» - «пробна теорія (tentative theory)», а «ЕЕ» - «(спроба провести) усунення помилок (error elimination)», насамперед шляхом критичного обговорення. Цією чотирьохчленною схемою він показує, що результатом критики або усунення помилок у застосуванні до пробної теорії, як правило, стає виникнення нової проблеми або навіть декількох нових проблем. Проблеми, після того як вони вирішені й їх вирішення належним чином проаналізовані, породжують проблеми-нащадки - нові проблеми, які часто виявляються глибшими й навіть пліднішими за старі. Це особливо добре видно у фізичних науках; й К.Поппер припускає, що прогрес будь-якої науки найкраще вимірюється різницею в глибині й несподіванці між P_1 та P_2 : кращі пробні теорії (а теорії все пробні) - ті, які породжують найбільш глибокі й несподівані проблеми. Свою чотирьохчленну формулу К.Поппер пропонує вдосконалити таким чином (див. малюнок). У такій формі ця схема показує, що слід по можливості висувати багато теорій в якості спроб вирішення деякої даної проблеми й що необхідний критичний розбір кожного з наших пробних вирішень. Далі виявляється, що кожне з них породжує нові проблеми, й можна простежити ті з них, які обіцяють найбільш свіжі та цікаві нові проблеми: якщо виявляється, що нова проблема, скажімо, P_2b - це просто переодягнена стара P_1 , то ми говоримо, що наша теорія в змозі лише трохи змістити проблему, й в деяких випадках це може сприйматися як вирішальне заперечення проти пробної теорії TT_b . Це показує, що усунення помилок є лише частиною критичного обговорення: при критичному обговоренні конкуруючі пробні теорії можуть порівнюватися й оцінюватися з самих

різних точок зору. Вирішальний момент, зрозуміло, завжди наступний: наскільки добре наша теорія розв'язує свої проблеми, тобто P1? У всякому разі, окрім інших цілей, ми прагнемо дізнатися щось нове. Відповідно до нашої схеми, одна з вимог до хорошої пробної теорії - прогресивність, а вона виявляється в процесі критичного обговорення теорії: теорія прогресивна, якщо обговорення показує, що вона дійсно змінила проблему, яку ми хотіли вирішити, тобто якщо виниклі нові проблеми відрізняються від старих. Якщо проблеми, що виникають, відрізняються від старих, ми можемо сподіватися дізнатися багато нового, коли - у свою чергу - візьмемося за їх вирішення. Таким чином, чотирьохчленна схема може використовуватися для опису виникнення нових проблем й - як наслідок - виникнення нових вирішень, тобто нових теорій. К.Поппер нагадує, що його схема застосовувана не тільки до виникнення нових наукових проблем й, отже, нових наукових теорій, але й до виникнення нових форм поведінки й навіть нових форм живих організмів [172, с. 273-275].

Історія ідей абсолютно ясно показує, що ідеї виникають в логічному або, якщо цей термін пріоритетніше, в діалектичному контексті. Різні схеми К.Поппера, такі як $P1 > TT > EE > P2$, можна, по суті, уявляти собі як удосконалені й раціоналізовані варіанти діалектичної схеми Гегеля: вони раціоналізовані, бо діють цілком й повністю в рамках логічного механізму (organon) раціональної критики, заснованої на так званому законі суперечностей, тобто на вимозі усунення всіх виявлених суперечностей. Критичне усунення помилок на науковому рівні відбувається шляхом свідомого пошуку суперечностей [172, с. 282].

4.4.4. Схематичні ілюстрації критичного наукового методу припущень й спростувань в концепції критичного правознавства.

Методологія «критичний розум» запропонувала схематичну ілюстрацію наукового методу проб та усунення помилок, припущень та

спростувань, що повністю охоплює гегелівську діалектичну тріаду, яка пристосована лише для опису певних етапів в історії мислення.

Науковий метод проб та усунення помилок, припущень та спростувань описаний такою спрощеною схемою: $P1 > TT > EE > P2$. Її пояснення: ми починаємо з деякої проблеми $P1$, переходимо до гіпотетичного, пробного її вирішення або гіпотетичної, пробної теорії TT , яка може бути (частково або в цілому) помилковою. Ця теорія обов'язково піддається процесу усунення помилок EE , який може складатися з критичного обговорення або експериментальних перевірок. Нові проблеми $P2$ завжди виникають з нашої власної творчої діяльності, але вони не створюються нами навмисно, вони виникають автономно в області нових відносин, появі яких ми не в змозі перешкодити ніякими діями, як би активно до цього не прагнули.

Діалектика (в сучасному, тобто головним чином гегелівському, сенсі терміну) - це теорія, згідно якої щось - зокрема, людське мислення - у своєму розвитку проходить так звану діалектичну тріаду: *теза, антитеза й синтез*.

Незважаючи на деяку поверхневу схожість між гегелівською діалектичною та еволюційною схемою $P1 > TT > EE > P2$, між ними є фундаментальна відмінність.

Схема К.Поппера працює за допомогою усунення помилок, а на науковому рівні - за допомогою свідомої критики, здійснюваної під контролем регулятивної ідеї пошуку істини. Критика ж полягає в пошуку суперечностей та їх усунення: трудність, викликана вимогою її усунення, створює нову проблему $P2$.

Таким чином, усунення помилок веде до об'єктивного зростання нашого знання - знання в об'єктивному сенсі. Воно веде до зростання об'єктивної правдоподібності, що дає можливість наблизитися до (абсолютної) істини.

Разом з тим Гегель вважає, що наше завдання полягає не в тому, щоб шукати суперечності з метою їх усунення, бо він вважає, що суперечності так

само хороші, як й (або навіть ще краще, ніж) несуперечливі теоретичні системи: вони забезпечують механізм, за допомогою якого Дух рухає себе вперед. Відтак, раціональна критика, так само як й людська творчість не відіграє ніякої ролі в гегелівському автоматизмі.

Свою чотирьохчленну формулу методологія «критичний розум» пропонує вдосконалити таким чином, що вона показує, що слід по можливості висувати багато теорій в якості спроб вирішення деякої проблеми й що необхідний критичний розбір кожного з наших пробних вирішень.

Відтак, створені методологією «критичний розум» схематичні ілюстрації наукового критичного методу припущень й спростувань можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, їх можна визнати застосовними (прийнятними) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

Висновки до четвертого розділу.

Отже, відповідно до обраної методології «критичний розум», враховуючи її поширення, пристосування для потреб юридичної науки, необхідно визнати застосовними (прийнятними) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем: (1) теорію правил наукового методу; (2) єдність методу науки; (3) критичний науковий метод припущень й спростувань та (4) його схематичні ілюстрації.

(1) Теорія правил наукового методу.

Методологічне вчення «критичний розум» теорію пізнання (логіку наукового дослідження) ототожнює з теорією правил наукового методу.

Згідно цьому вченню, теорія методу, оскільки вона виходить за рамки чисто логічного аналізу відносин між науковими висловлюваннями, має справу з вибором методів, тобто з вирішеннями щодо способів розгляду наукових висловлювань. Ці вирішення в свою чергу залежать від мети, яка

вибирається з деякої кількості можливих цілей. Висунуте цим методологічним вченням вирішення, призначене для створення правил, щодо того, що воно називає «емпіричним методом», тісно пов'язане з її критерієм розмежування науки та ненауки: це методологічне вчення пропонує правила, що забезпечують перевірюваність наукових висловлювань, тобто їх спростовність в принципі.

Проблема методології науки полягає в тому, що філософія науки «критичний розум» вважає методологією теорію правил наукового методу, натомість вчення позитивізму розуміє методологію як логіку чи як емпіричну науку. Така розбіжність обумовлена більш глибокими відмінностями між ними в підходах до всієї концепції науки й, отже, всієї концепції людського знання.

Українська філософія правознавчої науки, здебільшого, дотримуючись вчення позитивізму, тлумачить методологію науки як емпіричну науку, зокрема, як *діяльність дослідників*, або як *формальну* чи навіть гегелівсько-марксистську *діалектичну* логіку.

Погляд, згідно з яким методологія є емпіричною наукою, тобто вивченням дійсної поведінки вчених або реальної «наукової» діяльності, названий "натуралістичним". Натуралістична методологія (яку іноді називають «індуктивною теорією науки»), без сумніву, має деяку цінність. Людина, яка вивчає таку логіку науки, цілком може зацікавитися нею й навіть з користю її застосовувати. Однак методологія «критичний розум» відкидає натуралістичний погляд. Такий підхід абсолютно некритичний.

Методологічні правила розглядаються філософією науки «критичний розум» як угоди. Очевидно, що вони дуже відмінні від правил, за звичай званих «логічними». Хоча логіка й може, мабуть, встановлювати критерії для вирішення питання щодо перевірюваності тих чи інших висловлювань, вона, без сумніву, не зачіпає питання про те, чи намагається хто-небудь дійсно перевірити (спростувати) такі висловлювання. Якщо наполягати на суворому

доказі (чи суворому спростуванні) в області емпіричних наук, то ніколи не можливо отримати з досвіду якусь користь та ніколи не можливо пізнати міру своєї помилки. Відтак, характеризуючи емпіричну науку лише за допомогою формальної або логічної структури складових її висловлювань, не можна вигнати з неї ту вкрай поширену форму метафізики, яка впливає із возведення застарілої наукової теорії в незаперечну істину.

(2) Єдність методу науки.

Методологічна теорія філософії науки «критичний розум» підтримує ідею єдності наукового методу: метод соціальних наук, як й метод природничих наук, полягає у спробах запропонувати пробні вирішення тих проблем, з яких розпочалися дослідження.

Метод науки є метод пробних спроб вирішити проблеми за допомогою припущень (або осянь), контрольованих суворою критикою. Це - усвідомлено критичний розвиток методу «проб та помилок».

Теоретичні методи в своїй основі одні й ті ж для *всіх* наук. Методи завжди полягають у висуванні дедуктивних причинних пояснень та в їх перевірці (в якості передбачень). Це називають іноді гіпотетико-дедуктивним або, частіше, гіпотетичним методом, оскільки він не дозволяє досягти абсолютної достовірності для наукових суджень, які з його допомогою перевіряються.

(3) Критичний науковий метод припущень й спростувань.

Методологія «критичний розум» методом науки вважає критичний гіпотетичний (гіпотетико-дедуктивний) метод припущень та спростувань як альтернатива позитивістському індуктивному та чисто дедуктивному (некритичному) методам, якими користується українська правознавча наука.

Це метод сміливих, зухвалих припущень та винахідливих й рішучих спроб їх спростувати, він не допускає суперечностей, є більш гнучким й більш широким ніж гегелівський діалектичний метод, його діалектична логіка, яка не тільки допускає суперечності, а й вважає їх плідними.

Цей метод є критичним методом, він полягає в тому, щоб висувати теорії й піддавати їх найсуворішим випробуванням, які тільки можна винайти. Якщо в силу будь-яких обмежуючих припущень тільки кінцеве число конкуруючих теорій вважаються можливими, цей метод може призвести до визначення єдиної істинної теорії шляхом видалення всіх її конкурентів. У звичайних випадках, тобто у всіх випадках, коли число можливих теорій нескінченно, цей метод не може допомогти визначити напевно, яка з теорій істинна, *як не може цього й ніякий інший метод*. Він залишається застосовним, хоча й не дає остаточного вирішення.

Метод проб та помилок не можна, звісно, просто ототожнювати з науковим й критичним підходом - з методом припущень та спростувань. Метод проб та помилок застосовується не тільки Ейнштейном, але - більш догматично - навіть амебою. Відмінність полягає не стільки в пробах, скільки в критичному й конструктивному відношенні до помилок, які вчений навмисно й сумлінно прагне виявити для того, щоб спростувати свої теорії з допомогою знайдених аргументів, враховуючи звернення до найбільш суворих експериментальних перевірок, які дозволяють йому здійснити його теорії та його власна винахідливість.

Методологія «критичний розум» вважає, що науковий результат неможливо виправдати, його можна тільки критикувати й перевіряти. Й найбільше, що можна буде сказати на його користь - це що в результаті всіх перевірок й критики він видається цікавішим, більш потужним, більш багатообіцяючим й більш наближеним до істини, ніж його суперники.

Натомість, наша філософія правознавчої науки, дотримуючись традиційних поглядів, вважає отримання конкретного теоретичного чи практичного результату головною метою методології, кінцевим результатом методології є досягнення істинного знання, а необхідність встановлення єдиної істини пропонує вважати загальнометодологічним постулатом.

Формуванню природознавчої гіпотези в сфері правознавства відповідає більш-менш вдала пропозиція правознавчого принципу, яка у прийнятному варіанті розв'язує проблему. Для методу випробовувального мислення центральним є питання, на основі якого встановлюється, чи запропоноване вирішення витримує перевірку. Це випробування наявності вдалого вирішення проблеми повинно відбуватися під кутом зору дієвості, справедливості та узгодженості з системою. Якщо вирішення проблеми не витримало випробування, то в такому вигляді воно знімається, що не виключає можливості збереження його з певними обмеженнями чи іншими модифікаціями, й таким чином перетворюється у нескінченний пошук справедливого права.

(4) Схематичні ілюстрації критичного наукового методу припущень й спростувань.

Методологія філософії науки «критичний розум» запропонувала схематичну ілюстрацію критичного наукового припущень та спростувань, що повністю охоплює гегелівську діалектичну тріаду, яка пристосована лише для опису певних етапів в історії мислення.

Науковий метод проб та усунення помилок, припущень та спростувань описаний такою спрощеною схемою: $P1 > TT > EE > P2$. Її пояснення: ми починаємо з деякої проблеми $P1$, переходимо до гіпотетичного, пробного її вирішення або гіпотетичної, пробної теорії TT , яка може бути (частково або в цілому) помилковою. Ця теорія обов'язково піддається процесу усунення помилок EE , який може складатися з критичного обговорення або експериментальних перевірок. Нові проблеми $P2$ завжди виникають з нашої власної творчої діяльності, але вони не створюються нами навмисно, вони виникають автономно в області нових відносин, появі яких ми не в змозі перешкодити ніякими діями, як би активно до цього не прагнули.

Незважаючи на деяку поверхневу схожість між гегелівською діалектичною тріадою та еволюційною схемою $P1 > TT > EE > P2$, між ними

є фундаментальна відмінність. Еволюційна схема працює за допомогою усунення помилок, а на науковому рівні - за допомогою свідомої критики, здійснюваної під контролем регулятивної ідеї пошуку істини. Критика ж полягає в пошуку суперечностей та їх усунення: трудність, викликана вимогою її усунення, створює нову проблему P2. Таким чином, усунення помилок веде до об'єктивного зростання нашого знання - знання в об'єктивному сенсі. Воно веде до зростання об'єктивної правдоподібності, що дає можливість наблизитися до (абсолютної) істини.

Разом з тим Гегель вважав, що наше завдання полягає не в тому, щоб шукати суперечності з метою їх усунення, бо він вважав, що суперечності так само хороші, як й (або навіть ще краще, ніж) несуперечливі теоретичні системи: вони забезпечують механізм, за допомогою якого Дух рухає себе вперед. Відтак, раціональна критика, так само як й людська творчість не відіграє ніякої ролі в гегелівському автоматизмі.

Методологія «критичний розум» чотирьохчленну схему вдосконалила таким чином, що слід по можливості висувати велику кількість теорій в якості спроб вирішення деякої проблеми.

Розділ 5. Діалектичне мислення, мета й завдання сучасної юридичної науки в концепції критичного правознавства.

Вітчизняна правознавча наука усіх рівнів здійснює спроби виявити, розкрити сутність, справжню природу правових явищ, їх приховану реальність*, сформулювати їх поняття** та створити на їх підставі досконалі, достовірні, точні, логічно несуперечливі правові концепції, надійні теорії й системи.

Водночас, ці спроби ускладнені тим, що вони відбуваються за допомогою природно-правового та позитивно-правового способів мислення, які є «діаметрально протилежними», їх суперництво пронизує всю історію філософсько-правової думки [126, с. 26-33].

Безперспективність цих спроб полягає ще й в тому, що вітчизняна юриспруденція традиційно вважає ці типи праворозуміння діалектичною єдністю протилежностей [190, с. 66], сутнісними протиріччями, які є внутрішньою рушійною силою розвитку теорії права [191, с. 65].

Відповідно до методологічного вчення філософії науки «критичний розум» примирення із суперечностями обов'язково призводить до відмови від критики, адже критика призначена для виявлення суперечностей в теорії. Діалектики помиляються, що немає потреби уникати суперечностей. Прихильники діалектики вчиняють замах на закон несуперечності формальної логіки, який стверджує, що два суперечливих один одному висловлювання не можуть бути істинними одночасно. З двох суперечливих висловлювань можна вивести будь-яке висловлювання. Твердження діалектиків, що суперечності неминучі, призводить до небезпечної помилки, оскільки так звана плідність суперечностей, є просто результатом нашого рішення не миритися з ними (дотримуючись закону несуперечності). Воно небезпечне, оскільки думка, що від суперечностей позбавлятися не слід, з

* Про методологію сутностей див. підрозділ 3.1 цього дослідження.

** Про методологію визначень див. підрозділ 3.3 цього дослідження.

необхідністю приводить до кінця й науки й критики [185, с. 515-553], [204, с. 139-148], [216, с. 148-151].

5.1. Проблеми діалектичного мислення.

Згідно концепції «критичне правознавство», яка адаптує методологічну доктрину філософії науки «критичний розум», для нашої правознавчої науки виникають наступні питання: 1. Чи охоплюється діалектика теорією методу проб та усунення помилок? 2. Чи можлива діалектика як логічна теорія?

Сучасна вітчизняна правознавча наука, в особі акад. Костицького М.В., акад. Рабіновича П.М. та численних інших правознавців, перше питання не розглядала, а на друге, - слідує розумінню діалектики Г.Гегелем, – відповідає позитивно.

5.1.1. Діалектика як теорія проб та усунення помилок.

Стаття К.Поппера "Що є діалектика?"* (1940 р.) належить до класичних філософських творів ХХ століття [205, 67, 79-80]. Перший розділ «Діалектика, якщо її роз'яснити» цієї статті розпочинається наголошенням на загальну тенденцію до випробування, яка вбачається не тільки в усій області людського мислення й діяльності, в науці, технології, інженерній справі та політиці, а й в більш широкій області - у величезній різноманітності форм та явищ, створених життям на нашій планеті. Тому, міркує К.Поппер, якщо ми хочемо роз'яснити, чому людське мислення прагне випробувати усі мислимі вирішення усіх проблем, з якими б воно не зіштовхувалось, то можемо послатися на одну найвищою мірою загальну закономірність. Метод, за допомогою якого намагаються вирішити усі проблеми, зазвичай один й той же, - це *метод проб та помилок*. Цей же метод, по суті справи, використовується й організмами в процесі адаптації. Зрозуміло, що його

* Стаття К.Поппера «Що таке діалектика?», як й деякі інші його твори, перш за все «Відкрите суспільство та його вороги», «Злиденність історизму», були спрямовані не стільки західному читачеві, скільки людям, які живуть в тоталітарних режимах, зокрема, в радянській системі. Місце цієї статті - спецховище, й лише окремі «добре перевірени та ідейно підготовлені» філософи-ідеологи могли з нею познайомитися з тим, щоб в черговій пропагандистській брошурі «провчити неграмотного буржуазного ревізіоніста». – див. докладніше С. 79-80 цитованого твору Садовського В.Н. – В.Д.

успішність у величезній мірі залежить від кількості та різноманітності проб: чим більше ми здійснюємо проб, тим більш ймовірно, що одна з них виявиться вдалою. Метод, який сприяє розвитку людського мислення - й особливо філософії, ми можемо охарактеризувати як окремий випадок методу проб та помилок. Мабуть, люди найчастіше реагують на проблему двояко: вони або висувають теорію та зберігають вірність їй якомога довше (в разі помилковості теорії вони часом навіть віддають перевагу смерті перед зреченням*), або борються проти такої теорії, якщо зрозуміли її слабкість. Ця боротьба ідеологічних установок - яка, безсумнівно, може бути роз'яснена в термінах методу проб та помилок - характерна для усього, що можна назвати розвитком людського мислення. Така боротьба відсутня, як правило, в тих випадках, коли деяку теорію чи систему, незважаючи ні на що, догматично відстоюють протягом тривалого часу. Однак знайдеться дуже небагато прикладів (якщо вони взагалі існують) розвитку мислення, яке було б повільним, неухильним, безперервним та йшло б шляхом поступового поліпшення, а не шляхом проб, помилок й боротьби ідеологічних установок. (К.Поппер має на увазі науковий прогрес, що нагадує індукцію Ф.Бекона - старанний збір винограду з "незліченних цілком зрілих лоз" [12, с. 73], з якого він сподівався вичавити вино науки - його міф про науковий метод, який починає із спостережень й експериментів, а потім переходить до теорій [165, с. 258].) Якщо метод проб та помилок розвивається все більш й більш свідомо, переконливо говорить К.Поппер, то він починає набувати характерні риси «наукового методу». Цей «метод»** К.Поппер коротко описує таким чином. Зіткнувшись з певною проблемою, вчений пропонує, в порядку

* Ця догматична установка на незмінну вірність теорії має важливе значення. Не маючи такої установки, ми ніколи не змогли б усвідомити суть теорії - ми відмовилися б від неї ще до того, як з'явилася б реальна можливість виявити її силу. В результаті жодна теорія ніколи не змогла б виконати свою роль, яка полягає в тому, щоб упорядкувати світ, готувати нас до майбутніх подій або залучати нашу увагу до подій, які, якби не було цієї теорії, ми просто ніколи не навчилися б спостерігати. (Примітка №1 К.Поппера до цитованого тексту – В.Д.)

**«Метод» не в тому сенсі, що саме його застосування вже означає успіх, а невміння його застосувати - невдачу; тобто метод не є прямою дорогою до результатів: методу в такому сенсі слова просто не існує. (Примітка №2 К.Поппера до цитованого тексту – В.Д.)

гіпотези, деяке вирішення - теорію. Якщо ця теорія й визнається наукою, то лише умовно; й найхарактерніша ознака наукового методу полягає саме в тому, що вчені не пошкоднують сил для критики та перевірки обговорюваної теорії. Критика та перевірка йдуть рука об руку: теорія піддається критиці з різних сторін, й критика дозволяє виявити ті моменти теорії, які можуть виявитися уразливими. Перевірка ж теорії досягається за допомогою як можна більш суворого випробування цих вразливих місць. Звісно, зазначає К.Поппер, це знову-таки варіант методу проб та помилок. Теорії висувуються як гіпотези та ретельно перевіряються. Якщо результат перевірки свідчить про помилковість теорії, то теорія елімінується (видаляється, усувається – В.Д.); метод проб та помилок є, по суті, метод елімінації. Його успіх залежить головним чином від виконання трьох умов, а саме: пропонувані теорії повинні бути досить численні (та оригінальні); вони повинні бути досить різноманітні; здійснювані перевірки повинні бути досить суворі. Таким чином ми зможемо, якщо нам пощастить, гарантувати виживання найбільш прийнятної теорії з допомогою видалення менш прийнятних. Підсумовуючи, К.Поппер зауважує, що якщо цей опис розвитку людського мислення взагалі та наукового мислення зокрема визнати більш-менш коректним, то він допоможе нам зрозуміти, що мається на увазі, коли говорять, що розвиток мислення відбувається *«діалектично»* [176, с. 515-517]. *(Курсив К.Поппера – В.Д.)*

Суттєвим моментом попперівської інтерпретації діалектики, пояснює Садовський В.Н., є його твердження про те, що *«діалектичний розвиток можна "роз'яснити", якщо показати, що він відбувається відповідно до методу проб та помилок»*, більш того - що метод проб та помилок є *«більш гнучким»* й більш широким, ніж *«метод діалектики, який, таким чином, виявляється, окремим випадком методу проб та помилок»*. У правовірного прихильника марксистсько-гегелівської діалектики це твердження може викликати шок, але воно - проте - представляється добре виправданим.

Дійсно, теорія наукового методу, заснована на концепції проб та помилок, носить більш загальний характер, ніж діалектична тріада, не встановлює будь-яких обмежень на єдиність вихідної тези, на необхідність «зняття» синтезом тези тощо, й тому діалектика дійсно виступає окремим випадком методу проб та помилок. На думку Садовського В.Н., є всі підстави вважати, що *попперівське встановлення зв'язку діалектики й методу проб та помилок є важливим моментом раціонального тлумачення реального сенсу діалектики* [205, с. 77]. (Курсив Садовського В.Н. – В.Д.)

Виклад методу проб та помилок в статті «Що є діалектика?» відображає порівняно ранній період розробки К.Поппером цього методу, й саме в цьому відношенні його погляди зазнали значної еволюції в подальшому. В результаті теорія методу проб та помилок перетворилася у К.Поппера практично в один з найважливіших аспектів всієї його філософської системи, але в плані, що нас цікавить - *взаємовідносини методу проб та помилок й методу діалектики - сутність цієї концепції не змінилася*, зазначає Садовський В.М. [205, с. 77-78]. (Курсив Садовського В.Н. – В.Д.)

5.1.2. Діалектика як теорія історичного розвитку мислення.

Діалектика (в сучасному, тобто головним чином гегелівському, сенсі терміну) - це теорія, згідно якої щось - зокрема, людське мислення - у своєму розвитку проходить так звану діалектичну тріаду: *теза, антитеза та синтез*. Спочатку - якась ідея, теорія або рух - «теза». Теза швидше за все викличе протилежність, опозицію, оскільки, як й більшість речей у цьому світі, вона, ймовірно, буде небезспірна, тобто не позбавлена слабких місць. Протилежна йому ідея (або рух) називається «*антитезою*», так як вона спрямована проти першої - тези. Боротьба між тезою та *антитезою* продовжується до тих пір, поки не знаходиться таке рішення, яке в якихось відносинах виходить за рамки й тези, й антитези, визнаючи, проте, їх відносну цінність та намагаючись зберегти їх гідності й уникнути недоліків. Це рішення, яке є третім діалектичним кроком, називається *синтезом*.

Одного разу досягнутий, синтез, у свою чергу, може стати першою сходинкою нової діалектичної тріади та дійсно стає нею, якщо виявляється одностороннім або незадовільним з якоїсь іншої причини. Адаже в останньому випадку знову виникне опозиція, а значить, синтез можна буде розглядати як нову тезу, яка породила нову антитезу. Таким чином, діалектична тріада відновиться на більш високому рівні; вона може піднятися й на третій рівень, коли досягнутий другий синтез. Те, що називають діалектичною тріадою, ми, пише К.Поппер, роз'яснили досить повно. Навряд чи можна сумніватися в тому, що діалектична тріада добре описує певні шаблі в історії мислення, особливо в розвитку ідей, теорій й соціальних рухів, що спираються на ідеї або теорії. Такий діалектичний розвиток можна «роз'яснити», якщо показати, що він відбувається відповідно до методу проб та помилок. Однак слід зазначити, що діалектичний розвиток не є повним еквівалентом розвитку теорії з допомогою проб та помилок. Розглядаючи метод проб та помилок, ми мали на увазі тільки ідею та критику на її адресу, або, використовуючи термінологію діалектиків, боротьбу між тезою та антитезою; ми не брали до уваги подальший розвиток, не припускали, що боротьба між тезою та антитезою повинна закінчитися певним синтезом. Ми мали на увазі скоріше, що боротьба між ідеєю та її спростуванням, або між тезою та антитезою, призведе до елімінації тези (або, можливо, антитези), якщо вона виявиться незадовільною, та що змагання теорій має завершитися прийняттям нових теорій, якщо, звісно, для випробування пропонується досить велика їх кількість. Таким чином, можна сказати, що інтерпретація в термінах методу проб та помилок є дещо більш гнучкою, ніж інтерпретація в термінах діалектики. Вона не обмежується ситуацією, де пропонується починати з однієї-єдиної тези, й тому з легкістю знаходить застосування там, де з самого початку висувається кілька тез, незалежних одна від одної й не обов'язково протилежних. Однак треба визнати, що дуже часто - мабуть, навіть зазвичай - розвиток певної галузі людського мислення починається з

якоїсь однієї ідеї. Якщо так, то діалектична схема часто виявляється доречною, оскільки ця теза буде відкритою для критики й, таким чином, «створить», як зазвичай виражаються діалектики, свою антитезу. Діалектики наполягають ще на одному моменті, в якому діалектика дещо відрізняється від загальної теорії проб та помилок. Дійсно, в рамках теорії проб та помилок досить сказати, що незадовільна точка зору буде спростована або елімінована. Діалектик ж наполягає, що цього недостатньо. Він підкреслює, що, хоча обговорювана точка зору (або теорія) може бути спростована, в ній є, цілком ймовірно, щось гідне збереження, - інакше вона навряд чи була б взагалі висунута й сприйнята всерйоз. Це раціональне зерно тези, ймовірно, найбільш чітко усвідомлюється тими, хто захищає тезу від нападок опонентів, прихильників антитези. Отже, єдино прийнятним результатом боротьби буде синтез, тобто теорія, в якій збережені найцінніші елементи й тези, й антитези. Необхідно визнати, що подібна діалектична інтерпретація історії мислення може бути цілком задовільною й додає деякі цінні моменти до інтерпретації мислення в термінах проб й помилок. Все це говорить про користь діалектичної точки зору. Разом з тим ми повинні уважно стежити за тим, щоб не приписати їй зайвих достоїнств. Ми повинні бути обережні, наприклад, по відношенню до ряду метафор, використовуваних діалектиками й, на жаль, часто сприймаються занадто буквально. Наприклад, діалектики говорять, що теза «створює» свою антитезу. Насправді ж тільки наша критична установка створює антитезу, й там, де вона відсутня, ніякої антитези створено не буде. Далі, не слід думати також, що саме «боротьба» між тезою та антитезою «створює» синтез. Насправді відбувається битва розумів, й саме уми повинні бути продуктивні та створювати нові ідеї; історія людського мислення налічує багато безплідних битв, битв, що закінчилися нічим. Та навіть якщо синтез досягнутий, його характеристика як «зберігаючого» кращі елементи тези та антитези, як правило, є досить недосконалою. Ця характеристика вводить в оману, навіть якщо вона вірна,

оскільки крім старих ідей, які синтез «зберігає», він завжди втілює й нову ідею, яку не можна редукувати до більш ранніх стадій діалектичного розвитку. Іншими словами, синтез зазвичай являє собою щось набагато більше, ніж конструкцію з матеріалу, що доставляється тезою та антитезою. Беручи до уваги все сказане, К.Поппер робить висновок, що діалектична інтерпретація - перш за все те її положення, що синтез будується з ідей, що містяться в тезі та антитезі, - якщо й знаходить застосування, все ж навряд чи може сприяти розвитку мислення. Цей момент підкреслювали часом й самі діалектики; проте вони майже завжди думають, що діалектика може бути використана як метод, який допоможе їм підштовхнути або принаймні передбачити майбутній розвиток мислення [183, с. 517-518]. (*Курсив К.Поппера – В.Д.*)

5.1.3. Діалектика та формальна логіка: роль суперечностей.

Найсерйозніші непорозуміння та плутанина виникають через розпливчастість, що характерна для міркувань діалектиків про суперечності. Вони вірно вказують, що суперечності мають величезне значення в історії мислення, - настільки ж важливе, як й критика. Адже критика, по суті, зводиться до виявлення суперечності. Це може бути суперечність або в рамках критикованої теорії, або між цією теорією та іншою теорією, яку у нас є підстави прийняти, або між теорією та певними фактами - точніше, між теорією та певними твердженнями про факти. Критика завжди лише вказує на суперечність або ж, можна сказати, просто суперечить теорії (тобто слугує утвердженню антитези). Однак критика є - в дуже важливому значенні - головною рушійною силою будь-якого інтелектуального розвитку. Без суперечностей, без критики не було б раціональної підстави змінювати теорії - не було б інтелектуального прогресу. Вірно помітивши, таким чином, що суперечності - особливо, звісно, суперечності між тезою та антитезою, які «створюють» прогрес у формі синтезу - надзвичайно плідні та дійсно є рушійною силою будь-якого прогресу в мисленні, діалектики роблять

висновок - як ми побачимо, невірний, зазначає К.Поппер, - що немає потреби уникати настільки плідних суперечностей. Вони навіть стверджують, що суперечностей взагалі не можна уникнути, оскільки вони зустрічаються в світі завжди та всюди. Дане твердження рівносильне замаху на так званий закон суперечностей (або, більш повно, закон уникнення суперечностей) традиційної логіки, який свідчить, що два твердження, що суперечать один одному, не можуть бути істинними одночасно або що твердження, що представляє собою кон'юнкцію двох суперечливих тверджень, завжди має відхилятися як помилкове, виходячи з чисто логічних підстав. Посилаючись на плідність суперечностей, діалектики заявляють, що від цього закону традиційної логіки слід відмовитися. Вони заявляють, що діалектика призводить тим самим до нової логіки - діалектичної логіки. Діалектика, яку К.Поппер досі характеризував як таку, що належить винятково до області історії - як теорію історичного розвитку мислення, - виявляється в результаті зовсім іншим вченням: вона виявляється одночасно й логічною теорією, й - як ми скоро побачимо - загальною теорією світу. Ці величезні претензії, однак, не мають під собою жодної підстави. Дійсно, вони спираються лише на невизначену та туманну манеру мови, характерну для діалектиків. Діалектики говорять, що суперечності плідні й сприяють прогресу, й ми погодилися, що в якомусь сенсі це вірно. Вірно, однак, тільки до тих пір, поки ми сповнені рішучості не терпіти суперечностей й змінювати будь-яку теорію, яка їх містить, - іншими словами - ніколи не миритися з суперечностями. Тільки завдяки цій нашій рішучості критика, тобто виявлення суперечностей, спонукає нас до зміни теорій й тим самим - до прогресу. Не можна не підкреслити з усією серйозністю, що варто нам тільки змінити цю установку й примиритися з суперечностями, як вони втрачать будь-яку плідність. Вони більше не будуть сприяти інтелектуальному прогресу. Дійсно, якщо ми готові миритися з суперечностями, то ніякі суперечності, які виявляються в наших теоріях, вже не зможуть нас змінити

останні. Іншими словами, в цьому випадку будь-яка критика (тобто виявлення суперечностей) втратить чинність; все зведеться до привітання помічених суперечностей. Це означає, що якщо ми готові примиритися з суперечностями, то критика, а разом із нею й всякий інтелектуальний прогрес, повинні прийти до кінця. Тому ми повинні сказати діалектику, що не можна сидіти відразу на двох стільцях: або він цінує протиріччя за їх плідність - й тоді не повинен приймати їх як належне; або ж він готовий примиритися з суперечностями - й тоді вони стануть безплідними, а раціональна критика, дискусія та інтелектуальний прогрес виявляться неможливими. Єдиною «силою», що рухає діалектичний розвиток, є, таким чином, наша рішучість не миритися з суперечністю між тезою та антитезою. Зовсім не таємнича сила, що міститься в цих двох ідеях, не загадкова напруга, що нібито існує між ними, сприяють розвитку, а винятково наша рішучість не визнавати суперечності змушує нас шукати якусь нову точку зору, що дозволяє уникнути суперечностей. Й це абсолютно виправдана рішучість. Бо легко показати, що якби людина примирилася з суперечностями, то їй довелося б відмовитися від будь-якої наукової активності, що означало б повний крах науки. Це можна зробити, довівши, що *в разі визнання двох суперечливих висловлювань доведеться визнати яке завгодно висловлювання*: адже з пари суперечливих висловлювань можна з повним правом вивести все що завгодно [183, с. 521-523]. (*Курсив К.Поппера. – В.Д.*)

Натомість, акад. Рабінович П.М., кваліфікуючи «природне» й «легістське» праворозуміння як діалектичну єдність протилежностей, вважає неминучим співіснування суперечностей між природно-правовим та позитивно-правовим розумінням права [190, с. 66, 70].

К.Поппер підводить остаточний підсумок щодо проблеми діалектики. Суть діалектики - діалектики в тому сенсі, в якому ми здатні наділити ясним значенням діалектичну тріаду, - може бути описана наступним чином.

Діалектика, точніше теорія діалектичної тріади, встановлює, що деякі події або історичні процеси відбуваються певним типовим чином. Отже, діалектика є емпірична, описова теорія. Її можна порівняти, скажімо, з теорією, згідно з якою люди спочатку відстоюють свої думки догматично, потім починають ставитися до них скептично, й лише після цього, на третій стадії, - сприймають їх науково, тобто в критичному дусі. Як й ця теорія, діалектика допускає винятки - якщо тільки не нав'язувати діалектичні інтерпретації насильно, - й, подібно до них же, не перебуває ні в якій особливій спорідненості з логікою. Ще одна небезпека, яка виходить від діалектики, пов'язана з її туманністю. Вона гранично полегшує застосування діалектичної інтерпретації до всякого різновиду розвитку й навіть до того, що не має ніякого відношення до діалектики. Таку теорію, як логіка, можна назвати «фундаментальною», вказуючи тим самим, що, будучи загальною теорією виведення, вона постійно використовується в усіх науках. Логічне виведення здійснюється відповідно до певних правил виведення. Виведення загальнозначуще, якщо загальнозначуще правило виведення, на яке воно спирається; а правило виведення загальнозначуще, якщо й тільки якщо воно ніколи не призводить від істинних передумов до помилкового висновку; або, іншими словами, якщо воно безпомилково переносить істинність передумов (за умови, що вони істинні) на висновок. Можна сказати, що діалектика - наскільки ми можемо знайти для неї розумне застосування - є не фундаментальною, але просто описовою теорією. Тому вважати діалектику частиною логіки майже настільки ж недоречно, як й вважати частиною логіки, скажімо, теорію еволюції [183, с. 531-533].

К.Поппер має рацію: діалектична логіка неможлива, стверджує Смірнов В.А. [216, с. 148]. Таким чином, погоджується Садовський В.Н., діалектика не є фундаментальною, логічною теорією й програма побудови нової, діалектичної логіки, що відкидає закон уникнення суперечностей, не має ніяких реальних підстав [205, с. 67].

У наш час суперечності у філософії й у суспільному житті, пропонує О.О.Бандура, треба розв'язувати шляхом гармонізації протилежностей, знаходження консенсусу, на цей шлях вказував ще Гегель [8, с. 42]. Між правосвідомістю та правовою реальністю має місце діалектичний взаємозв'язок. З одного боку, правосвідомість відображає правову реальність, а з іншого – творить її. Вони є протилежностями, знаходяться у суперечності, але за нинішніх умов розв'язувати цю суперечність потрібно шляхом гармонізації протилежностей. Потрібно, щоб правосвідомість правильно відображала суще й правильно визначала належне, й щоб здійснювалось відповідне перетворення правової реальності. Головне місце у ній посідає життя окремої людини в єдності з існуванням суспільства. Людське життя передбачає можливість вибору, тобто свободу. Вибір тягне за собою відповідальність. З іншого боку, готовність відповідати дає право на вибір, тобто свобода й відповідальність становлять діалектичну єдність. Головний вибір людини як духовно-тілесної (тілесно-духовної) істоти полягає в тім, що вона прагне зайняти гідне місце у природному (матеріальному), духовному та інтелектуальному світі, прагне оволодіти найближчою частиною цього світу, перетворити її на свою власність. Таким чином, гідність потребує власності, а власність повинна використовуватись гідно, морально. Тут також має місце діалектичний взаємозв'язок [8, с. 44].

Застосовуючи діалектичну суперечність між правом та пізнанням в своїй монографії «Право як пізнання», проф. Козловський А.А. пояснює, що пізнання заперечує право, право заперечує пізнання, хоча вони й не можуть існувати одне без одного, тому й утворюють одну-єдину суперечність, що розвивається [93, с. 262].

5.1.4. Діалектика як теорія проб та усунення помилок в концепції критичного правознавства.

Згідно методології «критичний розум», метод, за допомогою якого намагаються вирішити усі проблеми, зазвичай один й той же, - це метод проб

та помилок. Цей же метод, по суті справи, використовується й організамами в процесі адаптації. Зрозуміло, що його успішність у величезній мірі залежить від кількості та різноманітності проб: чим більше проб, тим більш ймовірно, що одна з них виявиться вдалою. Метод, який сприяє розвитку людського мислення - й особливо філософії, тобто теорія діалектичної тріади Гегеля, методологія «критичний розум» характеризує як окремий випадок методу проб та помилок. Якщо метод проб та помилок розвивається все більш й більш свідомо, то він починає набувати характерні риси «наукового методу». Успіх методу проб та помилок залежить головним чином від виконання трьох умов, а саме: пропонувані теорії повинні бути досить численні (та оригінальні); вони повинні бути досить різноманітні; здійснювані перевірки повинні бути досить суворі. Таким чином ми зможемо, якщо нам пощастить, гарантувати виживання найбільш прийнятної теорії з допомогою видалення менш прийнятних. Опис цього методу допомагає зрозуміти, що мається на увазі, коли говорять, що розвиток мислення відбувається «діалектично».

Діалектика (в сучасному, тобто головним чином гегелівському, сенсі терміну) - це теорія, згідно якої щось - зокрема, людське мислення - у своєму розвитку проходить так звану діалектичну тріаду: *теза, антитеза та синтез*. Методологія «критичний розум» визнає, що діалектична тріада добре описує певні шаблі в історії мислення, особливо в розвитку ідей, теорій й соціальних рухів, що спираються на ідеї або теорії. Такий діалектичний розвиток можна «роз'яснити», якщо показати, що він відбувається відповідно до методу проб та помилок.

Найсерйозніші непорозуміння та плутанина виникають через розпливчастість, що характерна для міркувань діалектиків про суперечності. Вони вірно вказують, що суперечності мають величезне значення в історії мислення, - настільки ж важливе, як й критика. Адже критика, по суті, зводиться до виявлення суперечності. Це може бути суперечність або в рамках критикованої теорії, або між цією теорією та іншою теорією, яку у

нас є підстави прийняти, або між теорією та певними фактами - точніше, між теорією та певними твердженнями про факти. Критика завжди лише вказує на суперечність або ж, можна сказати, просто суперечить теорії (тобто слугує утвердженню антитези). Однак критика є - в дуже важливому значенні - головною рушійною силою будь-якого інтелектуального розвитку. Без суперечностей, без критики не було б раціональної підстави змінювати теорії - не було б інтелектуального прогресу. Вірно помітивши, таким чином, що суперечності - особливо, звісно, суперечності між тезою та антитезою, які «створюють» прогрес у формі синтезу - надзвичайно плідні та дійсно є рушійною силою будь-якого прогресу в мисленні, діалектики роблять невірний висновок, що немає потреби уникати настільки плідних суперечностей. Вони навіть стверджують, що суперечностей взагалі не можна уникнути, оскільки вони зустрічаються в світі завжди та всюди. Дане твердження рівносильне замаху на так званий закон суперечностей (або, більш повно, закон уникнення суперечностей) традиційної логіки, який свідчить, що два твердження, що суперечать один одному, не можуть бути істинними одночасно або що твердження, що представляє собою об'єднання двох суперечливих тверджень, завжди має відхилятися як помилкове, виходячи з чисто логічних підстав. Посилаючись на плідність суперечностей, діалектики заявляють, що від цього закону традиційної логіки слід відмовитися. Вони заявляють, що діалектика призводить тим самим до нової логіки - діалектичної логіки.

Діалектика, яку методологія «критичний розум» вважає такою, що належить винятково до області історії - як теорію історичного розвитку мислення, - виявляється в результаті зовсім іншим вченням: вона виявляється одночасно й логічною теорією, й загальною теорією світу. Ці величезні претензії, однак, не мають під собою жодної підстави.

Діалектика, точніше теорія діалектичної тріади, встановлює, що деякі події або історичні процеси відбуваються певним типовим чином. Отже,

діалектика є емпірична, описова теорія. Її можна порівняти, скажімо, з теорією, згідно з якою люди спочатку відстоюють свої думки догматично, потім починають ставитися до них скептично, й лише після цього, на третій стадії, - сприймають їх науково, тобто в критичному дусі. Як й ця, тобто емпірична, описова теорія, діалектика допускає винятки - якщо тільки не нав'язувати діалектичні інтерпретації насильно, - й, подібно до них же, не перебуває ні в якій особливій спорідненості з логікою.

Таку теорію, як логіка, методологія «критичний розум» називає «фундаментальною», вказуючи тим самим, що, будучи загальною теорією виведення, вона постійно використовується в усіх науках. Логічне виведення здійснюється відповідно до певних правил виведення. Виведення загальнозначуще, якщо загальнозначуще правило виведення, на яке воно спирається; а правило виведення загальнозначуще, якщо й тільки якщо воно ніколи не призводить від істинних передумов до помилкового висновку; або, іншими словами, якщо воно безпомилково переносить істинність передумов (за умови, що вони істинні) на висновок. Діалектика – наскільки методологія «критичний розум» може знайти для неї розумне застосування - є не фундаментальною, але просто описовою теорією. Тому вважати діалектику частиною логіки майже настільки ж недоречно, як й вважати частиною логіки, скажімо, теорію еволюції.

Відтак, позицію методології «критичний розум» щодо діалектики як теорії проб та усунення помилок можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її можна визнати застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

5.2. Гегелівська діалектична логіка.

Методологія філософії науки «критичний розум» аргументовано заперечує розуміння Гегелем діалектики як логічної теорії, який вважає суперечності неминучими.

Згідно методології філософії науки «критичний розум" та поглядів інших дослідників теоретична система досвіду повинна бути синтетичною, тобто описувати несуперечливий, можливий світ.

5.2.1.Протистояння раціоналізму (інтелектуалізму) та емпіризму.

Для того щоб гегелівська діалектика стала зрозумілою К.Поппер нагадує про одну главу з історії філософії, яка, на його погляд, не додає філософії особливої честі. Важливим моментом у філософії нового часу є боротьба між раціоналізмом (головним чином, континентальним), з одного боку, та емпіризмом (в основному британським) - з іншого. Раціоналізм та емпіризм, як зауважує Б.Рассел, існували поруч ще з часів зародження грецької цивілізації, й щоразу, коли здавалося, що один із цих напрямків стає абсолютно домінуючим, це призводило через реакцію у відповідь до нового спалаху протилежного [194, с. 235].

З точки зору раціоналізму, ми, пояснює К.Поппер, можемо будувати пояснювальні наукові теорії без всякого звернення до досвіду, просто силою власного розуму, оскільки будь-яке розумне висловлювання (тобто таке, що говорить саме за себе завдяки своїй прозорості) повинно бути вірним описом фактів. Така в загальних рисах теорія, яку в історії філософії називають раціоналізмом, більш вдалою назвою для неї був би інтелектуалізм, вважає К.Поппер, її можна підсумувати (використовуючи набагато більш пізні формулювання, що належить Гегелю) словами «все розумне дійсно». На противагу цій теорії, емпіризм стверджує, що тільки досвід дозволяє нам судити про істинність або хибність наукової теорії. Чистий розум як такий, згідно емпіризму, ніколи не може встановити істину про факти: щоб сформулювати таку істину, ми повинні вдатися до спостереження й експерименту [176, с. 533-534].

5.2.2. Антираціоналізм Канта.

Суперечка між раціоналістами та емпіристами всебічно обмірковувалася Кантом, який спробував створити теорію, головним

завданням якої, було спростування чистого раціоналізму. В «Критиці чистого розуму» він стверджував, що область нашого знання обмежена сферою можливого досвіду та що спекулятивне міркування за межами цієї сфери - спроба побудувати метафізичну систему, виходячи з чистого розуму - не має ніякого виправдання. Ця критика чистого розуму була сприйнята як шалений удар по надіях майже всіх континентальних філософів; та все ж німецькі філософи прийшли в себе й, аж ніяк не переконані кантівським відкиданням метафізики, почали будувати нові метафізичні системи, засновані на «інтелектуальній інтуїції». Вони намагалися використовувати деякі деталі Кантової системи, сподіваючись тим самим ухилитися від його основного удару. Розвинулася школа, звана за звичай школою німецького ідеалізму, мала своєї кульмінацією Гегеля [176, с. 534-535].

5.2.3. Гегелівська «філософія тотожності розуму та дійсності».

К.Поппер в цитованому творі обговорює дві сторони гегелівської філософії - ідеалізм та діалектику. В обох випадках Гегель перебував під впливом деяких ідей Канта, але спробував піти далі. Гегель також ставив собі епістемологічне питання: «Чому наша свідомість може осягати світ?» Й разом з іншими ідеалістами він відповідав: «Тому що світ подібний нашій свідомості». Але його теорія була більш радикальною, ніж кантова. Він не говорив, як Кант: «Тому що свідомість систематизує або організовує світ», а говорив, що «свідомість є світ» або ще: «розумне є дійсно; дійсність та розум тотожні». Це й називається гегелівською «філософією тотожності розуму та дійсності», або коротко: «філософією тотожності». Гегелівська філософія тотожності - «розумне дійсно й дійсне розумно, значить, розум та дійсність тотожні» - була, безсумнівно, спробою відновити раціоналізм на новій підставі. Вона дозволяла філософу будувати якусь теорію світу виходячи з чистого розуму та стверджувати, що це є справжня теорія дійсного світу. Тим самим допускалося саме те, що вважав неможливим Кант. Гегель, отже,

повинен був спробувати спростувати Кантові доводи, спрямовані проти метафізики. Він зробив це за допомогою своєї діалектики [176, с. 535-537].

5.2.4. Діалектика Гегеля та антираціоналізм Канта.

У розділі першому «Критики чистого розуму» Кант обґрунтовував свою позицію так. Намагаючись побудувати теоретичну систему на підставі чистого розуму - наприклад, доводячи, що наш світ нескінченний (ідея, явно виходить за межі можливого досвіду), ми можемо досягти своєї мети. Однак ми виявимо, до свого жаху, що за допомогою рівноцінних аргументів завжди можна довести й прямо протилежне. Іншими словами, висуваючи метафізичний тезу, ми завжди можемо сформулювати й захистити її повну антитезу. Причому обидва ці аргументи будуть мати приблизно рівну силу й переконливість - обидва вони будуть здаватися в рівній або майже рівною мірою розумними. Ось чому, говорив Кант, розум приречений сперечатися сам із собою й сам собі суперечити, якщо він виходить за межі можливого досвіду. Якби К.Поппер вирішив дати якусь осучаснену реконструкцію або реінтерпретацію Канта, він би сказав, що, за Кантом, метафізичний принцип розумності або самоочевидності не приводить однозначно до одного й тільки одного результату або теорії. Завжди можна навести доводи, зовні приблизно рівноцінні, на захист різних й навіть протилежних теорій. Таким чином, якщо ми не вдаємося до допомоги досвіду, не проводимо експеримент або спостереження, які принаймні вказали б нам на необхідність видалити певні теорії, а саме ті, які, будучи зовні цілком обґрунтованими, суперечать спостережуваним фактам, то ми ніяк не можемо сподіватися коли-небудь вирішити суперечку конкуруючих теорій. (Смирнов В.А. відзначає, що К.Поппер дає дуже аргументовану критику гегелівських ідей діалектичної логіки. Одним з принципів діалектики, що розуміється як логіка, є відмова від закону несуперечливості. Відповідно до цього підходу можуть бути істинними суперечливі твердження типу А й не - А. К.Поппер показує, що за дуже простих передумов, ми із суперечності можемо вивести довільне

твердження. Таким чином, наголошує Смирнов В.А., в звичайній логіці прийняття суперечливого твердження руйнує всю систему [216, с. 148-151]). Як же Гегель подолав Кантове спростування раціоналізму, - ставить питання К.Поппер й відповідає, - дуже просто - він запропонував не звертати уваги на суперечності. Вони просто-таки неминучі в розвитку мислення й розуму. Вони тільки показують недостатність й незадовільність теорії, яка не враховує того факту, що мислення, тобто розум, а разом з ним (згідно філософії тотожності) й дійсність, не є щось раз й назавжди усталене, але перебуває в розвитку, що ми живемо в еволюційному світі. Гегель стверджує, що Кант спростував метафізику, але не раціоналізм. Бо те, що Гегель називає «метафізикою» - на противагу «діалектиці», - є просто така раціоналістична система, яка не бере до уваги еволюцію, рух, розвиток, тобто намагається представити дійсність стабільною, нерухомою й вільною від суперечностей. Гегель у своїй філософії тотожності приходить до висновку, що, оскільки розвивається розум, повинен розвиватися й світ, та оскільки розвиток мислення або розуму є діалектичним, то й світ повинен розвиватися згідно діалектичним тріадам [176, с. 537-538].

Сучасна вітчизняна юридична наука, залишаючи поза увагою суттєві відмінності мислення Гегеля та Канта, вважає, що юристи «можуть і повинні застосовувати діалектику як методологію в баченні класичної німецької філософії, насамперед, І.Канта і Г.В.Ф. Гегеля» [104, с. 7].

5.2.5. Основні елементи гегелівської діалектики.

К.Поппер виділяє в гегелівській діалектиці три моменти: (1) діалектична опозиція антираціоналізму Канта й, отже, відновлення раціоналізму на основі «залізобетонного» догматизму; (2) небезпечне включення діалектики до складу логіки, засноване на двозначності таких виразів, як «розум», «закони мислення» тощо; (3) застосування діалектики до «світу в цілому», засноване на гегелівському панлогізмі та філософії

тотожності. Ці три моменти є основними елементами гегелівської діалектики [183, с. 539-542].

(1) Кантове спростування «догматизму» - в розумінні Канта – метафізики, як вважає Гегель, має силу тільки для систем, які є метафізичними в більш вузькому, власне гегелівському сенсі, але не для діалектичного раціоналізму, який бере до уваги розвиток розуму й тому не боїться протиріч. Ухиляючись таким чином від Кантової критики, Гегель стає на вкрай небезпечний шлях, оскільки доводить приблизно наступне: «Кант спростував раціоналізм, заявивши, що той неодмінно призводить до протиріч. Припустимо. Однак ясно, що цей аргумент черпає свою силу з закону протиріччя: він спростовує тільки системи, що визнають цей закон, тобто намагаються позбутися протиріч. Цей аргумент не представляє загрози для системи на зразок моєї, яка готова примиритися з суперечностями, тобто для діалектичної системи». Очевидно, що така позиція закладає фундамент для надзвичайно небезпечного різновиду догматизму - для догматизму, якому вже не треба боятися критики. Адже будь-яка критика на адресу будь-якої теорії повинна ґрунтуватися на методі виявлення суперечностей - в рамках самої теорії або між теорією та фактами, як К.Поппер детальніше показав в першому розділі цитованої статті. Тому, продовжує він, гегелівський метод витіснення Канта ефективний, але, на жаль, занадто ефективний. Він робить систему Гегеля невразливою для будь-якої критики й нападок й, таким чином, є догматичним в надзвичайно специфічному сенсі. К.Поппер назвав би цей метод залізобетонним догматизмом. (Гегель вважає, що наше завдання полягає не в тому, щоб шукати протиріччя з метою їх усунення, бо він вважає, що протиріччя так само хороші, як й (або навіть ще краще, ніж) несуперечливі теоретичні системи: вони забезпечують механізм, за допомогою якого Дух рухає себе вперед. Таким чином, раціональна критика, так само як й людська творчість [115, с. 77] не відіграє ніякої ролі в гегелівському автоматизмі [172, с. 126-127].

(2) Опис розвитку розуму в термінах діалектики - дуже правдоподібний елемент гегелівської філософії. Це стає ясно, якщо ми згадаємо, що Гегель вживає слово «розум» не тільки в суб'єктивному сенсі - для позначення певної розумової здібності, - але й в об'єктивному сенсі - для позначення всіх видів теорій, думок, ідей тощо. Стверджуючи, що філософія є найвищим виразом діяльності розуму, й говорячи про розвиток розуму, Гегель має на увазі головним чином розвиток філософського мислення. Дійсно, навряд чи діалектична тріада може знайти краще застосування, ніж при дослідженні розвитку філософських теорій. Тому не дивно, що з найбільшим успіхом Гегель застосував діалектичний метод у своїх «Лекціях з історії філософії». Щоб усвідомити пов'язану з цим успіхом Гегеля небезпеку, К.Поппер нагадує, що за часів Гегеля - й навіть набагато пізніше - логіка за звичай визначалася як теорія розумної або розумової діяльності; відповідно, фундаментальні закони логіки за звичай називалися «законами мислення». (Натомість сучасна вітчизняна юридична наука й досі вважає, що логіка — наука про форми та закони правильного мислення [11, с. 319]; категорії є універсальними формами мислення та узагальнення дійсності [104, с. 8]; розвиток логіки як науки привів до розгалуження її на дві сфери, одна з них за змістом збіглася з діалектикою, вона є наукою про розвиток мислення й має назву діалектичної логіки; коректне юридичне мислення, незважаючи на певні його особливості, можливе лише в разі поєднання діалектичної та формальної логіки [11, с. 319, 320]; категорії діалектики є аксіоматичними підвалинами будь-якого справді наукового світогляду, та мають слугувати теоретичним фундаментом й понятійним каркасом методологічної свідомості сучасного дослідника, у тому числі й дослідника-правознавця [243, с. 30]). Звідси цілком зрозуміло, продовжує К.Поппер, чому Гегель, що бачив в діалектиці істинний опис дійсного процесу міркування та мислення, вважав своїм обов'язком змінити логіку, з тим щоб зробити діалектику важливою - якщо не найважливішою - частиною логічної теорії. Для цього йому

необхідно було відкинути «закон несуперечності», який слугував серйозною перешкодою для діалектики. Тут корінь тієї точки зору, згідно з якою діалектика «фундаментальна», тобто може конкурувати з логікою, є вдосконаленою логікою. (А.Бродський також вважає, що ніякої нової логіки Гегель не створив, а лише звільнив свою метафізику від всіх логічних законів її, перш за все, від закону несуперечності [17]). К.Поппер вкотре повторює, що будь-який різновид логічного міркування – будь-то до чи після Гегеля, в науці, математиці або ж в будь-якій справді раціональній філософії - завжди ґрунтується на законі усунення суперечностей. Гегель, однак, пише: «Надзвичайно важливо усвідомити собі, як слід розуміти й пізнавати діалектичне. Воно є взагалі принципом будь-якого руху, всякого життя та будь-якої діяльності в сфері дійсності. Діалектичне є також душа кожного істинно наукового пізнання» [36, с. 205]. На діалектиці ґрунтується не наукове міркування як таке - більш-менш успішно описати в термінах діалектичного методу можна лише історію та розвиток наукових теорій. Як детально показано в першому розділі цитованої статті, цей факт не виправдовує характеристики діалектики як «фундаментальної», оскільки він піддається поясненню й в рамках звичайної логіки, в термінах методу проб та помилок. Головна небезпека такого поєднання діалектики та логіки, як К.Поппер також пояснював в першому розділі цитованої статті, полягає в тому, що воно вчить людей догматичній поведінці під час дискусії. Дійсно, дуже часто доводиться спостерігати, як діалектики, маючи логічні труднощі, як останній засіб повідомляють своїм опонентам, що їх критика помилкова, оскільки ґрунтується на звичайній логіці, а не на діалектиці, й що варто їм лише звернутися до діалектики, як вони зрозуміють, що помічені ними в деяких доводах діалектиків суперечності цілком законні, а саме, законні з діалектичної точки зору [183, с. 539-541].

На противагу викладеному, на думку акад. Костицького М.В. діалектична логіка можлива [104, с. 3-17]. Він відзначає, що найбільший

розвиток діалектика отримала у філософській системі Г.Гегеля, цим його творчим доробком ми користуємося й сьогодні [97, с. 5]. Не існує, стверджує він, ані «матеріалістичної», ані «ідеалістичної» діалектики, а є діалектика від Сократа чи від Гегеля, іншої просто немає, те, що подається як «матеріалістична», є спекулятивно потрактована гегелівська діалектика [96, с. 16].

Дотримуючись методології «критичного розуму», з такими поглядами погодитися важко, адже діалектика як логічна теорія неможлива незалежно від того, чи вона є матеріалістичною, чи ідеалістичною.

(3) Третій елемент гегелівської діалектики ґрунтується на філософії тотожності. Якщо розум та дійсність тотожні й розум розвивається діалектично (як це добре видно на прикладі розвитку філософського мислення), то й дійсність повинна розвиватися діалектично. Світ повинен підкорятися законам діалектичної логіки. (Цей погляд вбачається в мисленні проф. Бандури О.О., який стверджує, що логіка виникла й розвивалась як опис, систематизація та обґрунтування інтелектуальних операцій, способів міркування, структури й законів мислення, що пізнає світ [11, с. 319]). Ця точка зору була названа «панлогізм». Отже, пояснює К.Поппер, ми повинні знаходити в світі суперечності, які допускаються діалектичної логікою. Саме той факт, що світ сповнений суперечностей, ще раз роз'яснює нам, що закон несуперечності повинен бути відкинутий за непридатністю. Адже цей закон говорить, що ніяке внутрішньо суперечливе висловлювання, ні одна пара суперечливих висловлювань не можуть бути істинними, тобто не можуть відповідати фактам. Іншими словами, цей закон передбачає, що суперечності ніколи не зустрічається в природі, тобто в світі фактів, й що факти ніяк не можуть суперечити один одному*.

* Епіграфом до третього розділу цитованої статті К.Поппер наводить висловлювання Д.Гільберта: «Та думка, що факти або події можуть суперечити один одному, здається мені зразком недоумства». – В.Д.

На підставі філософії тотожності розуму та дійсності стверджується, що оскільки ідеї суперечать одна одній, також й факти можуть суперечити один одному, й що факти, як й ідеї, розвиваються завдяки суперечностям, - й тому від закону усунення суперечностей необхідно відмовитися [183, с. 541-543]. (*Напівжирний шрифт мій – В.Д.*)

5.2.6. Гегелівська філософія тотожності розуму та дійсності: абсурдність та неймовірність.

К.Поппер вважає, що гегелівська філософія й особливо філософія тотожності, є найгіршою з усіх тих абсурдних та неймовірних філософських теорій, які мав на увазі Декарт в словах, які К.Поппер вибрав епіграфом до цитованої статті**. Біда не тільки в тому, що філософія тотожності пропонується нам без найменшого натяку на серйозний доказ; навіть сама проблема, задля вирішення якої була придумана ця філософія, - а саме: «Яким чином наша свідомість осягає світ?» - на його погляд, так й не була чітко сформульована. Й ідеалістична відповідь, яка в різних варіаціях виконувалася філософами-ідеалістами, а по суті залишалася однією й тою ж - «тому, що світ подібний свідомості», - є лише видимістю відповіді. Ми ясно зрозуміємо це, каже К.Поппер, варто нам тільки розглянути будь-якої аналогічний аргумент, скажімо: «чому це дзеркало може відображати моє обличчя?» - «Тому, що воно схоже на моє обличчя». Хоча повна непридатність такого роду аргументу очевидна, його всі повторюють й повторюють [183, с. 543].

Й сумно, й повчально спостерігати, підсумовує К.Поппер, як гегелівську «Логіку» рекомендують в якості основи наукової методології – не просто застарілу, але й таку, що представляє собою типовий зразок донаукового й навіть дологічного мислення. (*Напівжирний шрифт мій – В.Д.*) Це гірше, ніж пропагувати Архімедову механіку в якості основи для

** Епіграфом до цитованої статті К.Поппер використовує слова Р.Декарта: "Не можна уявити собі нічого настільки абсурдного або неправдоподібного, щоб не бути доведеним тим чи іншим філософом". - В.Д.

сучасної інженерної справи. Весь розвиток діалектики має застерігати нас проти небезпек, невіддільних від філософського системотворення. Він нагадує нам, що філософія не повинна бути підставою для будь-яких наукових систем та що філософам слід бути набагато скромнішими в своїх домаганнях. Було б надзвичайно корисно, якби вони звернулися до дослідження критичних методів науки [183, с. 552].

Натомість сучасна вітчизняна юридична наука до цього часу пояснює, що в «Науці логіки» Гегель відтворює рух рефлексивної пізнавальної думки актами розв'язання суперечностей парних категорій, як універсальних форм мислення та узагальнення реального світу» [104, с. 7].

Відтак, згідно з діалектичною логікою Гегеля, наша сучасна юридична наука, залишаючи поза увагою закон несуперечностей формальної логіки, водночас аргументовано наголошує, що без формальної логіки юриспруденція неможлива: «Юриспруденція від «низу» до «верху» побудована на формальній логіці. Ця ж логіка є основною методологією юриспруденції, а логічні методи є головними в науковому пізнанні теоретичному і практичному дослідженні. Без формальної логіки юриспруденція стає картковим будиночком, який розвалиться при найменшому подиху критики» [101, с. 13].

5.2.7. Гегелівська діалектична логіка: незастосовність (неприйнятність) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства.

Методологія «критичний розум» виділяє в гегелівській діалектиці *три основні елементи*:

(1) діалектична опозиція антираціоналізму Канта й, отже, відновлення раціоналізму на основі «залізобетонного» догматизму;

(2) небезпечне включення діалектики до складу логіки, засноване на двозначності таких виразів, як «розум», «закони мислення» тощо;

(3) застосування діалектики до «світу в цілому», засноване на гегелівському панлогізмі та філософії тотожності.

Перший елемент. Кантове спростування «догматизму» - в розумінні Канта – метафізики, як вважає Гегель, має силу тільки для систем, які є метафізичними в більш вузькому, власне гегелівському сенсі, але не для діалектичного раціоналізму, який бере до уваги розвиток розуму й тому не боїться суперечностей. Ухиляючись таким чином від Кантової критики, Гегель стає на вкрай небезпечний шлях, оскільки, - як пояснює методологія «критичний розум», - доводить приблизно наступне: «Кант спростував раціоналізм, заявивши, що той неодмінно призводить до суперечностей. Припустимо. Однак ясно, що цей аргумент черпає свою силу із закону суперечностей: він спростовує тільки системи, що визнають цей закон, тобто намагаються позбутися суперечностей. Цей аргумент не представляє загрози для системи на зразок моєї, яка готова примиритися з суперечностями, тобто для діалектичної системи».

Очевидно, що така позиція закладає фундамент для надзвичайно небезпечного різновиду догматизму - для догматизму, якому вже не треба боятися критики. Адже будь-яка критика на адресу будь-якої теорії повинна ґрунтуватися на методі виявлення суперечностей - в рамках самої теорії або між теорією та фактами.

Другий елемент. Методологія «критичний розум» вкотре пояснює, що навряд чи діалектична тріада може знайти краще застосування, ніж при дослідженні розвитку філософських теорій. Тому не дивно, що з найбільшим успіхом Гегель застосував діалектичний метод у своїх «Лекціях з історії філософії».

Щоб усвідомити пов'язану з цим успіхом Гегеля небезпеку, К.Поппер нагадує, що за часів Гегеля - й навіть набагато пізніше – логіка за звичай визначалася як теорія розумної або розумової діяльності; відповідно, фундаментальні закони логіки за звичай називалися «законами мислення».

Звідси цілком зрозуміло, чому Гегель, що бачив в діалектиці істинний опис дійсного процесу міркування та мислення, вважав своїм обов'язком змінити логіку, з тим щоб зробити діалектику важливою - якщо не найважливішою - частиною логічної теорії. Для цього йому необхідно було відкинути «закон несуперечності», який слугував серйозною перешкодою для діалектики. Тут корінь тієї точки зору, згідно з якою діалектика «фундаментальна», тобто може конкурувати з логікою, є вдосконаленою логікою.

Натомість, згідно методології «критичний розум», будь-який різновид логічного міркування – будь-то до чи після Гегеля, в науці, математиці або ж в будь-якій справді раціональної філософії - завжди ґрунтується на законі усунення суперечностей.

Головна небезпека такого поєднання діалектики та логіки полягає в тому, що воно вчить людей догматичній поведінці під час дискусії. Дійсно, коли діалектики, маючи логічні труднощі, як останній засіб повідомляють своїм опонентам, що їх критика помилкова, оскільки ґрунтується на звичайній логіці, а не на діалектиці, й що варто їм лише звернутися до діалектики, як вони зрозуміють, що помічені ними в деяких висновках діалектиків суперечності цілком законні, а саме, законні з діалектичної точки зору.

Третій елемент гегелівської діалектики ґрунтується на філософії тотожності. Якщо розум та дійсність тотожні й розум розвивається діалектично (як це добре видно на прикладі розвитку філософського мислення), то й дійсність повинна розвиватися діалектично. Світ повинен підкорятися законам діалектичної логіки. На підставі філософії тотожності розуму та дійсності стверджується, що оскільки ідеї суперечать одна одній, також й факти можуть суперечити один одному, й що факти, як й ідеї, розвиваються завдяки суперечностям, - й тому від закону усунення суперечностей необхідно відмовитися.

Переконливо заперечуючи гегелівську «Логіку» як основу наукової методології, методологічне вчення філософії науки «критичний розум» характеризує її не просто як застарілу, але й таку, що представляє собою типовий зразок донаукового й навіть дологічного мислення.

Відтак, теорію гегелівської діалектики як логічну теорію неможливо поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її неможливо визнати застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

5.3. Марксистська діалектична логіка.

В наші дні про діалектичну логіку згадують рідко. Старше покоління філософів звертається зараз до діалектичної логіки лише для критики марксизму, а молодше схоже й зовсім про неї нічого не чуло. Однак ще кілька десятиліть тому ця «наука» займала розуми багатьох вітчизняних філософів. А.І.Бродський вважає, що діалектична логіка була найдивовижнішим продуктом марксистської ідеології. (Саме в ній, відзначає М.В.Попович, виявилася містико-ірраціоналістична сутність діалектичного матеріалізму як політичної релігії [154, с. 145]). У цьому сенсі діалектична логіка є найцікавішим об'єктом для історико-філософського й культурологічного аналізу, й справа не в тому, що так вже необхідно кинути ще один камінь в марксистську ідеологію або затаврувати наше недавнє минуле. Діалектична логіка цікава, по-перше, тому що в ній відобразилися деякі інтелектуальні тенденції минулого століття, сфера впливу яких не обмежується марксизмом; по-друге, тому що її історія проливає додаткове світло на вічну проблему взаємостосунків філософії та ідеології, інтелігенції та влади [17, с. 1]. Заперечення закону несуперечності, відмова від формалізму в логіці й ототожнення мислення з буттям суть основні передумови будь-якої тоталітарної ідеології. На погляд А.І.Бродського, відмічені передумови присутні в багатьох постмодерністських міркуваннях, настільки популярних в наші дні. Тільки тут вони приховані під шаром

гіперфілософської термінології й туманних метафор. Саме тому аналіз генезису, структури й функцій діалектичної логіки є актуальним завданням сучасної вітчизняної філософії [17, с. 6].

Це завдання залишається також актуальним для сучасної української філософії правознавчої науки, яка досі вважає марксистсько-гегелівську діалектичну логіку основою для своєї методології. Акад. Костицький М.В.: «Категорії діалектики можуть застосовуватися в процесі пізнання будь-яких сфер дійсності, у тому числі державно-правової, оскільки власне діалектика – це логічна теорія, що через застосування своїх категорій дає адекватне уявлення про рух, зміну в процесі буття, розкриває зв'язки предметів і явищ в об'єктивній реальності» [104, с. 7]. Акад. Рабінович П.М.: «... діалектика як наука про гранично загальні (все-загальні) закономірності всіх й усіляких явищ (матеріальних, духовних, соціальних) цілком зберігає свою універсальну методологічно-евристичну значущість у будь-якому пізнанні» [186, с. 11]. Такої ж думки й автор докторської монографії «Право як пізнання» Козловський А.А.: «... логіка у взаємодії з правом, стаючи юридичною логікою, формує право, реалізує його і в цілому є логікою розвитку права, діалектичною логікою права, проявляє себе як фундаментальна логічна константа правового пізнання й, отже загального розвитку права» [93, с. 271].

5.3.1. Аргументи щодо матеріалістичних передумов як основи будь-якого розвитку.

Філософію тотожності іноді характеризують, пояснює К.Поппер, як (абсолютний) ідеалізм, оскільки вона стверджує, що дійсність подібна свідомості або розуму. Але ясно, що діалектичну філософію тотожності легко перевернути, з тим щоб вона стала різновидом матеріалізму. Прихильники останнього доводили б, що дійсність носить, по суті, матеріальний або фізичний характер, якою її й вважає звичайна людина, а під словами, що дійсність тотожна розуму або свідомості, вони мали на увазі б,

що свідомість теж є явище матеріальне чи фізичне - або, бажаючи бути менш радикальними, - що якщо свідомість й відрізняється від дійсності, то несуттєво. Такого роду матеріалізм можна розглядати як відродження деяких сторін картезіанства, що зазнав змін під впливом діалектики. Однак відмовившись від своєї первісної ідеалістичної основи, діалектика втрачає всяку правдоподібність й зрозумілість. К.Поппер нагадує, що найкращим доказом на захист діалектики є її придатність до розвитку мислення, особливо філософського мислення. Тут же ми, пояснює він, стикаємося з прямим твердженням, що фізична реальність розвивається діалектично, - з твердженням вкрай догматичним, настільки мало підкріпленим наукою, що матеріалістичні діалектики змушені дуже широко використовувати той небезпечний метод, який відкидає будь-яку критику як недіалектичну. Висловлюючи таку думку, К.Поппер підкреслює, що, хоча він не назвав би себе матеріалістом, його критика не спрямована проти матеріалізму, який він особисто, мабуть, вважав за краще б ідеалізму, якби йому довелося вибирати (на щастя, необхідності такого вибору немає). Саме з'єднання діалектики й матеріалізму здається К.Попперу навіть гіршим, ніж діалектичний ідеалізм. Його зауваження відносяться особливо до «діалектичного матеріалізму», розробленого Марксом. Матеріалістичний елемент цієї теорії порівняно легко переформулювати так, щоб серйозні претензії до нього стали неможливими. Наскільки К.Поппер розуміє, суть справи зводиться до наступного. Немає жодних підстав думати, ніби-то природничі науки можуть розвиватися на базі властивого людям здорового, реалістичного світогляду, соціальні ж науки потребують ідеалістичної передумови, на зразок тієї, що була запропонована Гегелем. Подібне припущення нерідко висловлювалося за часів Маркса, оскільки тоді здавалося, що Гегель своєю ідеалістичною теорією держави значно вплинув на соціальні науки й навіть розвинув їх, тоді як безплідність його природничо-наукових поглядів була, принаймні для натуралістів, абсолютно очевидна. К.Поппер думає, що він правильно

проінтерпретує ідеї Маркса та Енгельса, якщо скаже, що однією з головних підстав їх матеріалізму було прагнення спростувати будь-яку теорію, яка стверджує, посилаючись на раціональну або духовну природу людини, що соціологія повинна ґрунтуватися на ідеалістичній передумові або на аналізі розуму. На противагу подібним теоріям вони підкреслювали матеріальну сторону людської природи, що виражається, наприклад, в потребі людей в їжі та інших матеріальних благах, та її важливість для соціології. Це абсолютно здоровий підхід, й К.Поппер думає, що це положення Маркса дійсно важливо й зберігає своє значення й в наші дні. Маркс навчив нас тому, що навіть розвиток ідей не можна зрозуміти до кінця, якщо трактувати історію ідей - хоча таке тлумачення часто дуже цінне, - не беручи до уваги умови їх виникнення та життєву ситуацію їх творців, де економічна сторона надзвичайно важлива. Проте К.Поппер вважає, що Марксів економізм - наполегливе утвердження ним економічних передумов як останньої підстави будь-якого розвитку - є помилковим й фактично неспроможним. На його погляд, соціальний досвід ясно показує, що при певних обставинах вплив ідей (можливо, підтриманих пропагандою) може переважити й витіснити вплив економічних сил. Окрім того, якщо ми вважаємо, що неможливо повністю зрозуміти інтелектуальний розвиток, не зрозумівши його економічного підґрунтя, то принаймні так само неможливо зрозуміти економічний розвиток, не беручи до уваги, наприклад, розвиток наукових чи релігійних ідей [176, с. 545-547].

5.3.2. Аргументи щодо акценту на історичному методі в соціології.

Гегель був одним з винахідників історичного методу – засновником цілої школи мислителів, які вважали, що опис історії розвитку є його причинним поясненням. Вони були переконані, наприклад, що можна пояснити певні соціальні інститути, якщо показати, яким чином вони повільно створювалися людством. В наші дні часто визнають, що значення історичного методу для соціальної теорії було значно завищено, однак віра в

цей метод жодним чином не вичерпалася. (Акад. Рабінович П.М. звертає увагу на можливість конкретизації, модифікації й використання методологічного підходу, який застосовувався марксистами, — «підходу діалектико — (зокрема історико-) матеріалістичного» [186, с. 10]). К.Поппер намагався критично проаналізувати даний метод в знаменитій праці «Злиденність історизму» [159]. В цитованому творі він хотів би підкреслити, що Марксова соціологія запозичила у Гегеля не тільки ту думку, що метод соціології повинен бути історичним й що соціологія, так само як історія, повинна стати теорією соціального розвитку, а й тезу про необхідність пояснювати цей розвиток в діалектичних термінах. Для Гегеля історія була історією ідей. Маркс відкинув ідеалізм, але зберіг гегелівське вчення, згідно з яким рушійними силами історичного розвитку є діалектичні «суперечності», «заперечення» й «заперечення заперечень». Щодо цього Маркс та Енгельс йшли за Гегелем слід у слід, й К.Поппер підтверджує це текстуально. Гегель в «Енциклопедії філософських наук» описує діалектику як «універсальну й надзвичайну міць, перед якою ніщо не може встояти, яким би надійним та стабільним воно себе не вважало» [36, с. 207]. У цьому ж дусі пише й Енгельс в «Анти-Дюрінг»: «Отже, що ж таке заперечення заперечення? Вельми загальний та важливий закон розвитку природи, історії та мислення; закон, який проявляється в царстві тваринному й рослинному, в геології, математиці, історії, філософії» [84, с. 140].

За Марксом, продовжує К.Поппер, головне завдання соціології — показати, як діалектичні сили діють в історії, й таким чином передбачити хід історії; або, як він каже в передмові до «Капіталу», «кінцевою метою мого твору є відкриття економічного закону руху сучасного суспільства» [128, с. 10]. Й цей діалектичний закон руху, заперечення заперечення, лежить в основі Марксового пророцтва про неминучий кінець капіталізму: «Капіталістичний спосіб виробництва ... є перше заперечення ... Але капіталізм, з невблаганністю закону Природи, породжує своє власне

заперечення. Це є заперечення заперечення» [128, с. 773]. Пророцтво, звичайно ж, не повинно бути обов'язково ненауковим, про що свідчать передбачення затемнень й інших астрономічних подій. Однак гегелівська діалектика, включаючи її матеріалістичну версію, не може служити надійною основою для наукових прогнозів. Діалектика настільки розпливчата й розтягнута, що може витлумачити й роз'яснити непередбачувану ситуацію так само чудово, як й ситуацію, яка була передбачена нею, однак так й не здійснилася. Будь-який розвиток можна підігнати під діалектичну схему, й діалектик може не побоюватися спростування майбутнім досвідом. Є хибним не просто діалектичний підхід, хибна сама думка про теорію історичного розвитку – уявлення, згідно з яким метою наукової соціології є великомасштабні історичні прогнози [176, с. 548-550].

5.3.3. Оцінка антидогматичної тенденції марксової діалектики.

Маркс й Енгельс наполегливо стверджували, що науку не слід інтерпретувати як масив, що складається з остаточного й усталеного знання або з «вічних істин», але треба розглядати її як щось таке, що розвивається, прогресує. Вчений - це не та людина, яка багато знає, а той, хто сповнений рішучості не залишати пошук істини. Наукові системи розвиваються, причому розвиваються, згідно з Марксом, діалектично. Проти цієї думки, власне, нема чого заперечити - хоча К.Поппер зауважує, що діалектичний опис розвитку науки не завжди можна застосувати без насильства над фактами та що краще описувати розвиток науки менш амбітним й розпливчастим чином, наприклад, в термінах теорії проб та помилок. Реальність, проте, така, що Марксів прогресивний та антидогматичний погляд на науку насправді ніколи не здійснювався ортодоксальними марксистами. Прогресивна, антидогматична наука критична, в критиці - сама її життя. Але марксиста ніколи не відрізнялися терпимістю до критики марксизму, діалектичного матеріалізму. Гегель вважав, що філософія розвивається й що його система, однак, повинна залишатися останньою,

найвищою й вічно неперевершеною стадією розвитку. Марксистичні перейняли цю установку, поширивши її на систему Маркса. Тому антидогматична установка Маркса проводиться тільки в теорії, а не в практиці ортодоксального марксизму, діалектика ж використовується марксистами, за прикладом Енгельсового «Анти-Дюрінга», головним чином в апологетичних цілях - для захисту марксизму від критики. За звичай, критиків лають за невміння зрозуміти діалектику - цю пролетарську науку - або за зраду. Завдяки діалектиці антидогматична установка була залишена й марксизм утвердився як догматизм, й догматизм досить гнучкий, щоб за допомогою діалектичного методу ухилитися від будь-якої життєдайної критики. Таким чином він перетворився в те, що К.Поппер назвав залізобетонним догматизмом. Однак для розвитку науки немає більшої перешкоди, ніж такого роду догматизм. Не може бути розвитку науки без вільного змагання думок - така сутність антидогматичного підходу, коли-то настільки рішуче відстоювана Марксом й Енгельсом. Взагалі кажучи, вільне змагання наукових ідей неможливо без свободи мислення як такого [176, с. 550-551].

Прихильники К.Маркса (хоча сам Маркс не використовував термін "діалектична логіка») постулювали існування особливої діалектичної логіки, на противагу логіці формальній. Ця ідея в ХХ ст. в Радянському Союзі трансформувалася в ідею класовості логіки: логіки буржуазної (формальної) та логіки пролетарської (діалектичної). Але всі спроби побудувати особливу пролетарську, діалектичну логіку виявилися неспроможними. Логіка не може бути класовою, расовою, інформаційною тощо [216, с. 149].

5.3.4. Політична теорія марксизму.

Діалектика погано послугувала не тільки для розвитку філософії, але й для розвитку політичної теорії. Нам легше буде зрозуміти цю її нещасливу роль, якщо ми постараємося розібратися в тому, яким чином сформувалася політична теорія Маркса. К.Поппер пропонує розглянути ситуацію в цілому. Маркс, прогресивно, еволюційно й навіть революційно мисляча молода

людина, потрапив під вплив Гегеля, славнозвісного німецького філософа. Гегель був представником пруської реакції. Він використовував свій принцип тотожності розуму й дійсності для підтримки існуючих влад - адже те, що існує, розумно - й для захисту ідеї Абсолютної Держави (яка тепер називається тоталітаризмом). Маркс, захоплювався Гегелем, але мав зовсім інший політичний темперамент, потребував філософії, яка могла б обґрунтувати його політичні погляди. Можна уявити собі його радість, що охопила його, коли він зрозумів, що гегелівську діалектичну філософію легко повернути проти її творця - що діалектика підходить скоріше для революційної політичної теорії, ніж для консервативної й апологетичної. Окрім того, діалектика прекрасно відповідала його потребі в теорії, яка була б не просто революційною, а й оптимістичною - передбачала б прогрес на тій підставі, що кожен наступний крок є крок вперед. Це відкриття, чарівно привабливе для послідовника Гегеля й в еру панування Гегеля, тепер, разом з гегельянством, повністю втратило значення. Проте це відкриття Маркса стало теоретичним підґрунтям так званого наукового марксизму. Й воно сприяло перетворенню марксизму в догматичну систему, оскільки перешкоджало тому науковому розвитку, на яке, можливо, марксизм був здатний. Тому марксизм зберігав догматичну установку десятиліттями, повторюючи своїм опонентам в точності ті доводи, які з самого початку використовували його засновники [176, с. 551-552].

5.3.5. Функції діалектичної логіки в структурі марксистської філософії. Таких функцій А.Бродський виділяє принаймні три: (1) теоретична, (2) ідеологічна, (3) психологічна.

(1) Теоретична функція полягала в тому, щоб робити марксистську філософію не тільки не перевірюваною, а й взагалі закритою для якого б то не було раціонального обговорення. Досягалося це запереченням всіх основних законів звичайної логіки, в тому числі закону несуперечності. Ставлення марксистів до логіки стало змінюватися на рубежі XIX-XX ст. У

цей період висновки точних наук підірвали онтологічну базу марксистського матеріалізму, а соціально-економічний розвиток європейських країн прийшов в явне протиріччя з історичними прогнозами Маркса. Тому багато теоретично мислячих соціалістів того часу прийшли до висновку, що деякі важливі положення марксистської теорії помилкові й від них необхідно відмовитися. Але в цей же час виник й інший тип відношення до спадщини Маркса. Більшість марксистів, замість того, щоб відмовитися від тих чи інших положень теорії Маркса, переінтерпретували ці положення з метою зробити їх неспростовними. Але зробити теорію незаперечною можна тільки зробивши її неперевірюваною, тобто ірраціональною. (Астрологія не піддається перевірці. Астрологи до такої міри помиляються щодо того, що вважати підтверджуючим свідченням, що не звертають ніякої уваги на несприятливі для них приклади. Більше того, роблячи свої інтерпретації й пророцтва досить невизначеними, вони здатні пояснити все, що могло б виявитися спростуванням їх теорії, якби вона й пророцтва які з неї випливають були більш точними. Щоб уникнути спростування, вони руйнують спростовність своїх теорій. Це звичайний трюк всіх віщунів: передбачати події так невизначено, щоб передбачення завжди збувалися, тобто щоб вони були неспростовні. Марксистська теорія історії, незважаючи на серйозні зусилля деяких її засновників й послідовників, в кінцевому підсумку прийняла цю практику пророкувань. У деяких своїх ранніх формулюваннях (наприклад, в марксовому аналізі характеру «прийдешньої соціальної революції») вона давала перевірювані передбачення, й дійсно була спростовна. Однак замість того щоб визнати цю спростованість, послідовники Маркса переінтерпретували й теорію, й свідчення для того, щоб привести їх у відповідність. Таким способом вони врятували свою теорію від спростування, проте цього було досягнуто ціною

використання засобів, що зробили її взагалі неспростовною. Таким чином, вони доповнили свою теорію «конвенціоналістським характером» й завдяки цьому прийому зруйнували її широко розрекламовані претензії на науковий статус [176, с. 68-70].) Одним із засобів подібного "порятунку" марксистської теорії стала її діалектизація, тобто внесення в її склад більшої кількості елементів гегельянства, ніж це було спочатку. Таким чином, відзначає А.Бродський, логічна суперечність розглядалася "діалектиками" не як проблема, а як вирішення, не як питання, а як відповідь. В результаті філософія марксиста виявлялася здатною пояснити все що завгодно й будь-яке обговорення її висновків ставало безглуздим [17, с. 5].

(2) Ідеологічна функція діалектичної логіки полягала в створенні механізмів регулятивного впливу на мислення. Досягалося це введенням в логіку змістовних (світоглядних) аспектів. Стверджувалося, наприклад, що елементами діалектичної логіки є принцип матеріальної єдності світу, принцип розвитку, зміни тощо. Логіка, пояснює А.Бродський, нормативна наука, тому вона може бути лише формальною. Правильність міркувань не залежить від змісту складових його висловлювань. Введення в логіку змістовних аспектів означає претензію на нормативну настанову мисленню певного світогляду. Іншими словами, діалектична логіка вказувала не тільки як людина повинна мислити, але й що вона повинна мислити. Історичне значення створеної Аристотелем логіки визначається насамперед принциповим положенням, згідно з яким правильність нашого мислення та єдність нашого знання гарантується не традицією, авторитетами й віруваннями, а винятково формами міркування. (Свого часу М.Лютер в ім'я порятунку релігії висунув ідею створення нової науки, нової логіки. Однак ідеї аристотелевської логіки як теорії способів міркування, які гарантують при істинності передумов істинність висновку, виявилися стійкими й здатними до безперервного розвитку. У цьому відношенні її доля схожа з математикою. Всі спроби створити принципово нову логіку виявилися

ілюзорними [216, с. 149].) Такий же шлях до формалізму пройшла й етика, відмовившись від жорсткої й однозначної регламентації вчинків на користь формального імперативу. Такий же шлях пройшло й державне регулювання, відмовившись від кровноспоріднених зв'язків та релігійних звичаїв на користь законів. Заперечення формалізму у всіх трьох названих сферах (логіці, етиці та політиці) означає не що інше, як повернення до традиціоналістсько-авторитарного типу цивілізації, на що й претендував тоталітаризм ХХ сторіччя [17, с. 5].

Натомість, проф. Бандура О.О. вважає, що найзначнішу роль у вивченні правової реальності, а також у вирішенні інших проблем юридичної науки й практики відіграють логічні методи. Логіка — наука про форми та закони правильного мислення. Вона встановила низку законів, які регулюють зв'язки між структурними елементами правильного міркування. Ці закони, як й форми, мають об'єктивний характер. Вони суть не що інше, як своєрідне відображення форм й законів руху предметного світу, залученого до сукупного процесу праці, до сфери людської діяльності. Адже мислення є розвиненою здатністю оперувати з будь-яким предметом відповідно до його власної природи на основі образу, який адекватно відображає цей предмет. Логіка виявляє способи досягнення нового істинного вивідного знання, встановлює ті спрямування, що ведуть до правильних, обґрунтованих висновків [11, с. 319].

(3) Психологічна функція полягала в створенні своєрідних механізмів «втечі від свободи». Досягалось це положенням про єдність діалектики (вчення про закони природи й суспільства), теорії пізнання та логіки. Переконавання в існуванні такої єдності означає заперечення автономії розуму й здатності людини приймати самостійні та відповідальні рішення. Поставивши мислення людини в залежність від його буття, марксизм зводить суб'єкта пізнання й діяльності до рівня «агента» якихось анонімних історичних сил.

Отже, підсумовує А.Бродський, заперечення закону несуперечності, відмова від формалізму в логіці й ототожнення мислення з буттям основні передумови будь-якої тоталітарної ідеології. Вони породжені тими ж психологічними потребами, які на рівні буденної свідомості призводять до таких явищ, як культ вождів, груповий конформізм, націоналізм тощо. Авторитарно-колективістська свідомість завжди, по-перше, впевнена, що притаманна їй картина світу може пояснити все що завгодно, незважаючи на виникаючі в процесі такого пояснення суперечності, по-друге, відноситься до ідеології або традиції як до нормативних принципів мислення, по-третє, повністю ототожнює себе з будь-якою соціальною, національною або релігійною групою. Однак зараз А.Бродський наголошує на важливому іншому, на його погляд, відмічені передумови присутні в багатьох релігійно-містичних, екзистенціалістських й постмодерністських міркуваннях, настільки популярних в наші дні. Тільки тут вони приховані під шаром гіперфілософської термінології, туманних метафор й шаманських заклинань [17, с. 6].

5.3.6. Марксистська діалектична логіка: негативні наслідки для сучасного правознавства.

В українській юридичній літературі справедливо відзначається, що вагомою перепорою на шляху розвитку нових підходів, що здійснюється в рамках сучасного вчення про правову методологію є "обтяженість" сучасної юридичної науки усталеними методологічними засадами, які сформувалися в часи тотального панування ідеології марксизму. Адже саме під впливом цього соціально-політичного вчення була сформована більшість теоретичних конструкцій, понятійно-категоріальний апарат, які й понині використовує юридична наука. Внаслідок відсутності можливості застосовувати альтернативні марксистським методологічні підходи, у багатьох поколінь радянських вчених-юристів були сформовані певні стереотипи

методологічного мислення, що багато в чому є актуальними й на сьогодні [80, с. 6].

Акад. Рабінович П.М. звертає увагу на можливість конкретизації, модифікації й використання методологічного підходу, який застосовувався марксистами, - «підходу діалектико - (зокрема історико-) матеріалістичного», - задля виявлення соціальної сутності права, держави та й інших соціальних феноменів [186, с. 10]. Ігноруючи те, що гегелівсько-марксистська діалектика за радянських часів постійно застосовувалася в усіх науках як логічна теорія, яка відкидає закон уникнення суперечностей формальної логіки, акад. Рабінович П.М. пояснює наступне. Зрозуміло, застерігає він, не йдеться про те, щоб механічно відтворювати, реставрувати ті суто політичні висновки, які робили марксисты й деякі інші теоретики з тих реальних соціальних (насамперед класових) конфліктів, що відбувались у попередній історії та й за їх життя. Деякими дискутантами висловлюється думка про те, що нині у суспільних науках діалектика начебто вже вичерпала свої евристичні можливості та має бути замінена такими «постмодерністськими» методологічними підходами, як, зокрема, синергетичний, дискурсивно-комунікативний, герменевтичний, аутопоетичний, й що деякі її положення та категорії, передусім, категорія закону, закономірності, мають бути виведені поза межі методології суспільних наук. (Натомість, згідно методології «критичний розум», те, що ми називаємо «законами» - це просто гіпотези, чи припущення, які завжди утворюють частину деякої більшої системи теорій та які, отже, неможливо перевіряти окремо [172, с. 335]). При цьому, зауважує акад. Рабінович П.М., більшість прихильників «постмодерністських» підходів й методів, активно закликаючи до їх використання, самі зазвичай не реалізують їх евристичні можливості, їх поняттєвий апарат у реальних дослідженнях конкретних праводержавознавчих проблем. Методологічно значущі положення означених новітніх наукових напрямів становлять, на його думку, не протилежність, не заперечення діалектики, а конкретизацію,

модифікацію її фундаментальних положень стосовно специфічних різновидів соціальних явищ, які є об'єктами таких наукових напрямів. Тому останні не можуть розглядатись як альтернатива, «антипод» діалектики, а навпаки, здатні слугувати інструментами посилення її пізнавального потенціалу. Далі, пояснює він, сама діалектика повинна не самоізолюватись від висновків новітніх наукових підходів, а засвоювати й враховувати їх, визначати їх належне місце у своїй концептуально-категоріальній структурі. Це, не сумнівається він, сприятиме її власному змістовно-методологічному збагаченню та розвитку. Й нарешті, підсумовує свою віру в універсальність діалектики акад. Рабінович П.М., діалектика як наука про гранично загальні (всезагальні) закономірності всіх й усіляких явищ (матеріальних, духовних, соціальних) цілком зберігає свою універсальну методологічно-евристичну значущість у будь-якому пізнанні [186, с. 10-11].

Схожим є мислення проф. Шевчука Р.М., який вважає, що діалектичний метод, розроблений Г.Гегелем, К.Марксом та Ф.Енгельсом, після усунення положень, які не витримали критики історії, та тих, що диктувалися ідеологією класової боротьби, войовничим матеріалізмом та претензією на всезагальність, може стати у нагоді вченому-правознавцю як інструмент дослідження окремих процесів правової реальності, що дійсно спричиняються суперечливими протилежностями, які необхідно виокремити й зняти віднаходженням об'єднуючих соціально-правових реалій, що здатні примирити протилежності на вищому рівні духовно-матеріального правового універсуму [243, с. 30] *.

5.3.7. Марксистська діалектична логіка: незастосовність (неприйнятність) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства.

* Див. також мої статті: «Проблеми діалектичного мислення» [77, с. 45-54]; «Проблема діалектичної логіки» [59, с. 7-15]; «Проблема марксистської діалектичної логіки» [63, с. 7-15] – В.Д.

Функції діалектичної логіки в структурі марксистської філософії. Таких функцій у філософській літературі виділяють принаймні три: *теоретична*, *ідеологічна* та *психологічна*.

Теоретична функція полягала в тому, щоб робити марксистську філософію не тільки не перевірюваною, а й взагалі закритою для якого б то не було раціонального обговорення. Досягалося це запереченням всіх основних законів звичайної логіки, в тому числі закону несуперечності. Таким чином логічна суперечність розглядалася "діалектиками" не як проблема, а як вирішення, не як питання, а як відповідь. В результаті філософія марксиста виявлялася здатною пояснити все що завгодно й будь-яке обговорення її висновків ставало безглуздом.

Ідеологічна функція діалектичної логіки полягала в створенні механізмів регулятивного впливу на мислення. Досягалося це введенням в логіку змістовних (світоглядних) аспектів. Логіка - нормативна наука, тому вона може бути лише формальною. Правильність міркувань не залежить від змісту складових його висловлювань. Введення в логіку змістовних аспектів означає претензію на нормативну настанову мисленню певного світогляду. Іншими словами, діалектична логіка вказувала не тільки як людина повинна мислити, але й що вона повинна мислити. Історичне значення створеної Аристотелем логіки визначається насамперед принциповим положенням, згідно з яким правильність нашого мислення та єдність нашого знання гарантується не традицією, авторитетами й віруваннями, а винятково формами міркування. Такий же шлях до формалізму пройшла й етика, відмовившись від жорсткої й однозначної регламентації вчинків на користь формального імперативу. Такий же шлях пройшло й державне регулювання, відмовившись від кровноспоріднених зв'язків та релігійних звичаїв на користь законів. Заперечення формалізму у всіх трьох названих сферах

(логіці, етиці та політиці) означає не що інше, як повернення до традиціоналістсько-авторитарного типу цивілізації.

Психологічна функція полягала в створенні своєрідних механізмів «втечі від свободи». Досягалося це положенням про єдність діалектики (вчення про закони природи й суспільства), теорії пізнання та логіки. Переконання в існуванні такої єдності означає заперечення автономії розуму й здатності людини приймати самостійні та відповідальні рішення. Поставивши мислення людини в залежність від його буття, марксизм зводить суб'єкта пізнання й діяльності до рівня «агента» якихось анонімних історичних сил.

Отже, заперечення закону несуперечності, відмова від формалізму в логіці й ототожнення мислення з буттям основні передумови будь-якої тоталітарної ідеології.

В українській юридичній літературі справедливо відзначається, що вагомою перешкодою на шляху розвитку нових підходів, що здійснюється в рамках сучасного вчення про правову методологію є "обтяженість" сучасної юридичної науки усталеними методологічними засадами, які сформувалися в часи тотального панування ідеології марксизму. Внаслідок відсутності можливості застосовувати альтернативні марксистським методологічні підходи, у багатьох поколіннях радянських вчених-юристів були сформовані певні стереотипи методологічного мислення, що багато в чому є актуальними й на сьогодні.

Відтак, теорію марксистської діалектики як логічну теорію неможливо поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її неможливо визнати застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

5.4. Істина та правдоподібність.

5.4.1. Теорія абсолютної, об'єктивної істини.

Філософії науки «критичний розум» приймає об'єктивне, або абсолютне, поняття істини А.Тарського*: висловлювання істинно, якщо й тільки якщо воно відповідає фактам. Однак ця філософія науки вважає, що воно абсолютне не в тому сенсі, що дозволяє нам висловлюватися з «абсолютною переконливістю або упевненістю» - адже воно не дає нам критерію істинності. (Приймаються також докази того, що якщо мова досить багата, (наприклад, якщо вона містить арифметику), то *не може існувати загального критерію істинності*. Таким чином, критерій істинності може існувати тільки у вкрай бідних штучних мовах). Відтак, ідея істини абсолютна, але не можливо претендувати на абсолютну безсумнівність: можливо шукати істину, але не можливо володіти істиною. Отже, приймається також й теорія, згідно з якою істинність є відповідність фактам (або дійсності) або, точніше, теорія істинна, якщо й тільки якщо вона відповідає фактам [172, с. 51-53]. Згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум» ні для якої теорії не доведена й не може бути доведена її істинність [172, с. 31].

Натомість всі суб'єктивістські теорії істини прагнуть сформулювати критерій істинності: вони намагаються визначати істину, зокрема, на основі операцій верифікації, за допомогою деякої безлічі правил прийняття віри або просто через особливості суб'єктивних переконань. Всі вони в тій чи іншій мірі стверджують, що істина є те, що можна визнавати або в що можна вірити завдяки певним правилам або критеріям, що належать до походження або джерела нашого знання, до його надійності або стійкості, до його корисності, до сили переконаності або до нездатності мислити інакше. До суб'єктивістських теорій істини належать три суперниці теорії істини як відповідності фактам - теорія несуперечності істини, теорія очевидності

* Альфред Тарський (1901-1983) - видатний польсько-американський логік, математик, засновник формальної теорії істинності. В роботі «Поняття істини у формалізованих мовах» А.Тарський дав класичне визначення поняття істини для великої групи формалізованих мов. Член Польської Академії наук та Національної Академії наук США. Свою фундаментальну працю «Об'єктивне знання» К.Поппер присвятив А.Тарському. – В.Д.

істини (див. розділ 1.1.4), та прагматистська, або інструменталістська, теорія, яка приймає за істину корисність [176, с. 375-376].

Українська правознавча наука, дотримуючись традиційних суб'єктивістських теорій істини, зокрема прагматистської, або інструменталістської, теорії корисності, вважає, що істину необхідно встановлювати, доводити, виправдовувати, нею можна володіти, в неї потрібно вірити та шукає для цього надійні критерії істинності.

Типовим прикладом є Висновки та рекомендації впливових українських теоретиків й філософів права Рабіновича П.М., Козюбри М.І., Костенка О.М., Панова М.І., Оборотова Ю.М., Максимова С.І., Ющика О.І. та численних інших дослідників. Ці Висновки та рекомендації серед загально-методологічних постулатів, аксіом й методологічних аномалій містять й такий: "встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за посередництвом певного об'єктивного критерію" [26, с. 212], [189, с. 215].

Акад. Рабінович П.М. надійним об'єктивним критерієм достовірності об'єктивної істини вважає суспільний досвід [189, с. 20]; акад. Козюбра М.І. стверджує, що кінцевим результатом методології є досягнення істинного знання [94, с. 23]; проф. Петрова Л.В., розмежовуючи компетенцію між філософами та теоретиками права, пише, що останні мають довести й виправдати домагання на володіння граничним критерієм істинного й хибного в праві [149, с. 32], це міркування можна розуміти так, що філософи права такий критерій довели, виправдали й володіють ним, окрім того, вона вважає, що наукова істина є властивістю цілого, взятого в єдності [149, с. 21]; проф. Бандура О.О. відзначає, що принципово нове визначення істини дав Гегель, він зумів подолати обмеженість метафізичного підходу й піднятися до розуміння істини як процесу. Згідно діалектико-матеріалістичній концепції істини, - пояснює проф. Бандура О.О., - істина є системно здійснюваний процес осягнення світу у формах наукового знання в процесі

практичної діяльності [11, с. 292]; проф. Козловський А.А. також стверджує, що істина це процес, чітке визначення істини, каже він, є її обмеження [93, с. 81], проф. Козловський А.А. вважає, що істинність поєднує нормативність та справедливість, із прагматичного погляду, пояснює він, істина завжди більш практична, вигідна, далекоглядна, людяна [93, с. 5]; проф. Кельман М.С. обґрунтовує тезу про те, що шлях до цілісного знання правової дійсності, істини в праві, можливий лише на перехресті гармонійного поєднання досвіду, образного уявлення, віри та інтуїції, а також розуму, логічного мислення [88, с. 5].

5.4.2. Щодо понять "істинно" й "хибно".

Згідно концепції філософії науки "критичний розум" вживання понять "істинно" й "хибно" можна уникнути. Їх можна замінити логічними твердженнями про відносини виведення, висновування. Тому, міркує К.Поппер, замість того, щоб говорити: "передбачення p істинно за умови істинності теорії t й базисного висловлювання b ", ми можемо сказати, що висловлювання p впливає з (несуперечливої) кон'юнкції t й b . Спростування теорії можна описати аналогічним чином. Замість того щоб назвати теорію "хибною", ми можемо сказати, що вона суперечить певній безлічі прийнятих базисних висловлювань. Не потрібно говорити й про базисні висловлювання, що вони "істинні" чи "хибні", позаяк їх прийняття можна інтерпретувати як результат конвенційного вирішення, а самі прийняті висловлювання вважати наслідком цього вирішення. Це не означає, звісно, пояснює К.Поппер, що нам заборонено користуватися поняттями "істинно" й "хибно" або що їх використання створює будь-які труднощі. Сам той факт, що ми можемо обійтися без них, показує, що введення цих понять не може породити якихось нових фундаментальних проблем. Використання понять "істинно" й "хибно" абсолютно аналогічно використанню таких понять, як "тавтологія", "протиріччя", "кон'юнкція", "імплікація" тощо. Вони не є емпіричними, а є логічними поняттями. Вони описують або оцінюють деякі висловлювання

безвідносно до яких-небудь змін в емпіричному світі. Хоча ми вважаємо, що властивості фізичних об'єктів з плином часу змінюються, логічні предикати ми вирішуємо використовувати таким чином, що логічні властивості висловлювань виявляються позачасовими: якщо деяке висловлювання є тавтологією, воно буде тавтологією завжди. Точно таку ж позачасовість ми відповідно до звичного вживання надаємо також поняттям "істинно" й "хибно". Говорити про деяке висловлювання, що воно було цілком істинно вчора, але сьогодні стало хибним, не відповідає загальноприйнятому вживанню. Якщо вчора ми вважали істинним висловлювання, яке сьогодні оцінюємо як хибне, то в цій оцінці міститься неявне визнання того, що вчора ми помилялися, що це висловлювання було хибним вже вчора, хибним безвідносно до часу, але ми помилково "приймали його за істинне" [165, с. 253-255]. Натомість проф. Козловський А.А. стверджує, що істина ніколи не буває статичною [93, с. 4].

Пізніше, зокрема в своїх працях «Припущення й спростування» (1963 р.) та «Об'єктивне знання» (1972 р.), К.Поппер відмовився від цього чисто синтаксичного погляду й зробив поняття істини одним із фундаментальних в його концепціях критичного раціоналізму, теорії трьох світів, еволюційної епістемології. Втім, пише Садовський В.Н. [205, с. 62], цей перехід відбувся буквально через кілька років після публікації «Logik der Forschung», про що свідчить наявність у виданнях, що вийшли після 1934 р., й передруках «Логіки наукового дослідження» попперівської підрядкової примітки до його твердженням про те, що в його концепції логіки науки «можна уникнути вживання понять "істинно" й "хибно"», в якій він пише: «Незабаром після того, як це було написано, мені пощастило зустріти Альфреда Тарського, який пояснив мені основні ідеї своєї теорії істини. Дуже шкода, що ця теорія - одне з двох великих відкриттів, зроблених в області логіки з часу "Principia Mathematica", - все ще часто тлумачиться неправильно. Слід звернути особливу увагу на те, що поняття істини Тарського (для визначення якого

щодо формалізованих мов він запропонував відповідний метод) є те ж саме поняття, яке мав на увазі Аристотель та яке має на увазі більшість людей (за винятком прагматистів), а саме: *істина є відповідність фактам* (або реальності). Однак, що ми маємо на увазі, коли про деяке висловлювання говоримо, що воно відповідає фактам (або реальності)? Як тільки ми зрозуміли, що ця відповідність не може бути структурною схожістю, завдання роз'яснення цієї відповідності починає здаватися безнадійною й, як наслідок цього, поняття істини стає підозрілим, й ми вважаємо за краще не використовувати його. Тарський вирішив цю, здавалося б, нерозв'язну проблему (для формалізованих мов) шляхом введення семантичної метамови, за допомогою якої ідея відповідності зводиться до більш простої ідеї "виконуваності" або "задовільності". В результаті завдяки теорії Тарського К.Поппер більше не відчуває коливань, кажучи про "істинність" й "хибність". Й аналогічно поглядам кожної людини (якщо тільки вона не прагматист) його власне розуміння цієї проблеми виявилось по суті таким, що не суперечить теорії абсолютної істини Тарського. Тому, хоча погляди К.Поппера на формальну логіку та її філософію зазнали революційного впливу теорії Тарського, його розуміння науки та її філософії залишилося при цьому принципово тим же самим, хоча й стало більш ясним [165, с. 253].

5.4.3. Теорія об'єктивної істини: відповідність фактам.

Найбільше досягнення Тарського й реальне значення його теорії для філософії емпіричних наук полягає, на думку К.Поппера, в тому, що він реабілітував теорію відповідності, тобто теорію абсолютної, або об'єктивної, істини, до якої ставилися з підозрою. Він показав, що має право використовувати інтуїтивну ідею істини як відповідності фактам. Вирішальним є відкриття Тарського, що для того, щоб говорити про відповідність фактам, ми повинні використовувати метамову, якою можна говорити про дві речі: про висловлювання й про факти, до яких відносяться ці висловлювання. Таку метамову Тарський називає «семантичною»;

метамову, якою можна говорити про об'єктну мову, але не про факти, до яких вона відноситься, Тарський називає «синтаксичною». Як тільки була усвідомлена необхідність використання семантичної метамови, все стало зрозумілим. Завдяки роботі Тарського ідея об'єктивної або абсолютної істини, тобто істини як відповідності фактам, в наші дні з довірою приймається всіма, хто зрозумів цю роботу. Три суперниці теорії істини як відповідності фактам - теорія когеренції, яка приймає несуперечливість за істинність, теорія очевидності, яка приймає за «істину» поняття «відомо як істина», й прагматична, або інструментальна, теорія, яка приймає за істину корисність, - всі вони є суб'єктивістськими (або «епістемічними») теоріями істини в протилежність об'єктивній (або «металогічній») теорії Тарського. Названі теорії виявляються суб'єктивістськими в тому сенсі, що всі вони виходять з принципово суб'єктивістської точки зору, яка тлумачить знання тільки як особливого роду ментальний, духовний стан, як деяку диспозицію або як особливий вид віри, що характеризується, наприклад, своєю історією або своїм ставленням до інших видів віри. Якщо ми виходимо з нашого суб'єктивного переживання віри й розглядаємо знання як особливий вид віри, то ми дійсно можемо вважати істину, тобто істинне знання, деяким більш спеціальним видом віри - обгрунтованої, або виправданою, віри. Це означає, що повинен існувати певний більш-менш ефективний - нехай навіть окремий - критерій хорошої обгрунтованості, певна відмітна ознака, яка допомогла б нам відокремити відчуття добре обгрунтованої віри від інших сприйнять віри. Можна показати, що всі суб'єктивістські теорії істини прагнуть сформулювати такий критерій: вони намагаються визначати істину на основі походження або джерела нашої віри, на основі наших операцій верифікації, за допомогою деякої безлічі правил прийняття віри або просто через особливості наших суб'єктивних переконань. Всі вони в тій чи іншій мірі стверджують, що істина є те, що можна визнавати або в що можна вірити завдяки певним правилам або критеріям, що належать до походження або

джерела нашого знання, до його надійності або стійкості, до його біологічної корисності, до сили переконаності або до нездатності мислити інакше. Теорія об'єктивної істини приводить до зовсім іншої позиції. Це можна бачити, зокрема, з того, що вона дозволяє нам висловлювати твердження, подібні до наступного: деяка теорія може бути істинною, навіть якщо ніхто не вірить в неї й навіть якщо немає причин для її визнання або для віри в те, що вона істинна; інша ж теорія може бути хибною, хоча у нас є порівняно хороші підстави для її визнання. Ясно, що такого роду твердження здалися б суперечливими з точки зору будь-якої суб'єктивістської, або епістемічної, теорії істини. Однак в об'єктивній теорії вони не тільки не суперечливі, але, безсумнівно, істинні. Інше твердження, яке об'єктивна теорія кореспонденції вважала б цілком природним, таке: навіть тоді, коли ми натрапляємо на справжню теорію, ми, як правило, можемо тільки здогадуватися про це, й для нас може виявитися неможливим дізнатися, що це й є справжня теорія. Твердження, аналогічне щойно наведеному, мабуть, вперше було висловлено Ксенофаном, що жив 2500 років тому, що свідчить про те, що об'єктивна теорія істини дійсно дуже стара - вона з'явилася ще до Аристотеля, який її дотримувався. Однак лише робота Тарського усунула підозри щодо того, що об'єктивна теорія істини як відповідність фактам є або суперечливою (внаслідок парадоксів типу «брехун»), або порожньою (як припускав Рамсей), або беззмістовною, або в кращому випадку зайвою в тому сенсі, що ми можемо обійтися без неї (як колись вважав сам К.Поппер). У своїй теорії наукового прогресу К.Поппер, можливо, до деякої міри може дійсно обійтися без неї. Однак завдяки Тарському він не бачить більше ніяких причин уникати її. Якщо ж ми хочемо, наголошує К.Поппер, пролити світло на відмінність між чистою й прикладною наукою, між пошуками знання й пошуками корисних або ефективних інструментів, то ми не можемо обійтися без цієї теорії. Ця відмінність якраз й полягає в тому, що в своїх пошуках знання ми прагнемо знайти справжні теорії або принаймні такі теорії, які

ближче до істини, ніж інші теорії, інакше кажучи, які краще відповідають фактам, в той час як в пошуках ефективних інструментів ми в багатьох випадках використовуємо теорії, хибність яких відома. Одна з важливих переваг теорії об'єктивної або абсолютної істини полягає в тому, що вона дозволяє нам сказати (разом з Ксенофаном), що ми шукаємо істину, але не знаємо, коли нам вдається знайти її; що у нас немає критерію істини, але ми все ж керуємося ідеєю істини як регулятивним принципом (як могли б сказати Кант або Пірс); що, хоча у нас немає загального критерію, що дозволяє нам відрізнити істину - крім, можливо, тавтології, - існує критерій прогресивного руху до істини. Існують випадки, коли ми з упевненістю знаємо, що не отримали істини. Так, хоча когерентність, або несуперечливість, не є критерієм істини - просто тому, що навіть системи, несуперечливість яких доведена, насправді можуть бути хибними, - некогерентність, або суперечливість, системи говорить про її хибність. Тому, якщо нам пощастить, ми можемо виявити суперечність й використовувати їх для обґрунтування хибності деяких наших теорій [166, с. 375-378].

5.4.4. Філософія критеріїв істини.

Найсуттєвіше, пояснює К.Поппер, усвідомити й чітко провести наступне розмежування: одна справа - знати, який сенс має термін «істина» або за яких умов деякий вислів називається істинним, а інша справа - володіти засобами для вирішення, або критерієм вирішення, питання про істинність або хибність того чи іншого висловлювання. За загальним визнанням критерій, тобто певний метод вирішення, якщо нам вдається його отримати, може зробити обговорювані нами проблеми більш ясними, визначеними й точними. З цієї точки зору неважко зрозуміти, чому деякі люди, що прагнуть точності, вимагають критеріїв. Й в тих випадках, коли ми можемо отримати такі критерії, це вимога видається цілком розумною. Однак було б помилкою вважати, що перш ніж ми будемо володіти критерієм істинності, ми не дізнаємося, що ж мається на увазі, коли мова йде про

істинність деякого висловлювання. Тому явно помиляються ті, хто заявляє, що без критерію, тобто надійного тесту для розпізнавання хиби або істини, не можна висловити нічого певного за допомогою слів «хибний» й «істинний». Окрім того, мало які критерії, якщо вони взагалі існують, є надійними (якщо ж вони ненадійні, то їх краще не називати «критеріями»). Сказане К.Поппером дозволяє йому зробити висновок, що теорія, згідно з якою для визначення сенсу деякого слова слід встановити критерій правильного використання або застосування його, є помилковою: на практиці, вважає він, в нашому розпорядженні ніколи не буває таких критеріїв. Знехтуваний К.Поппером погляд, відповідно до якого тільки володіння певними критеріями дозволяє нам зрозуміти, що, власне, ми маємо на увазі, кажучи про хибу або про істину тощо, явно або неявно лежить в основі багатьох філософських вчень. Філософію такого роду К.Поппер назвав «філософією критеріїв». Основна вимога філософії критеріїв зазвичай невиконувана, а тому, як неважко зрозуміти, прийнявши філософію критеріїв, ми в багатьох випадках приходимо до повного розчарування й скептицизму. На погляд К. Поппера, багато людей вважають відповідь на питання «Що є істина?» неможливою головним чином в силу їх прагнення до володіння критерієм істини. Насправді ж відсутність критерію істини не в більшій мірі позбавляє поняття істини сенсу, ніж відсутність критерію здоров'я робить безглуздим поняття здоров'я. Хворий може жадати здоров'я, не маючи його критерію. Людина, яка помилилася, може жадати істини, не володіючи її критерієм. Хворий й той, хто помиляється можуть просто прагнути до здоров'я або до істини, не дуже піклуючись про точне значення цих термінів й, подібно іншим людям, задовольняючись тим ступенем точності, якої достатньо для досягнення їхніх цілей.

Поняття істини в основному відіграє роль регулятивної ідеї. У наших пошуках істини нам допоможе знання того, що існує щось на зразок істини або відповідності. Це знання не дасть нам способу знаходити істину або хоча

б упевненість в тому, що ми знайшли істину, навіть якщо ми дійсно її знайшли. Так що немає ніякого критерію істинності, й ми не повинні про нього просити. Ми повинні задовольнятися тим фактом, що ідея істини як відповідності фактам була реабілітована. Це зробив Тарський, й К.Поппер, думає, що цим він здійснив неоціненну службу реалістичному погляду на світ. Хоча у нас немає ніякого критерію істинності й ніякого способу навіть бути впевненим в хибності деякої теорії, все ж легше з'ясувати, що дана теорія хибна, ніж з'ясувати, що вона істинна. В К.Поппера є навіть серйозні підстави вважати, що більшість наших теорій - в тому числі й найкращі, - строго кажучи, хибні, бо вони надмірно спрощують або ідеалізують факти. Разом з тим хибне припущення може бути ближче до істини або далі від неї. Й таким чином ми приходимо до ідеї близькості до істини, більшого або меншого наближення до істини - інакше кажучи, до ідеї правдоподібності [172, с. 299-300], проблема якої розглянута в наступному підрозділі.

Оскільки ми встановили, пояснює К.Поппер, що можемо вживати «істину» в сенсі відповідності висловлювань фактами, нам вже нічого додати істотного з приводу слова «істина». Немає ніякого сумніву, що відповідність фактам й є те, що ми зазвичай називаємо «істинністю»; що в повсякденній мові ми називаємо «істинністю» відповідність фактам, а не внутрішню узгодженість або прагматичну корисність. Суддя, який закликає свідка говорити правду й нічого крім правди, не закликає його говорити те, що він вважає корисним для себе або для когось іншого. Суддя закликає свідка говорити правду й нічого окрім правди, але не каже йому: «Все, що від тебе вимагається, це щоб ти не заплутався в суперечностях», як він мав би сказати, якби був прихильником теорії узгодженості. Але він не цього вимагає від свідка. Іншими словами, звичайний сенс слів «правда» або «істина», як вони використовуються в суді, є поза всяким сумнівом відповідність [172, с. 298-299].

Натомість, проф. Бандура О.О. вважає, що критерієм істини в галузі права є юридична практика [11, с. 327]. Він же, на відміну від філософії критеріїв істини порушив проблему про критерії значущості цінностей, на його думку, таким критерієм є сама істина. Йдеться про справжні, істинні цінності, що, на відміну від хибних, відповідають природі людини, визначають істинні норми її життя. Практична цінність істини, як вважає проф. Бандура О.О., стала підґрунтям філософії прагматизму [10, с. 88-89], тобто прагматистської, або інструменталістської, теорії, що приймає за істину корисність, яку проф. Бандура О.О. ґрунтовно розвиває в своїх працях. Він стверджує, що можливість застосування категорії істини до положень правової науки у більшості дослідників не викликає сумнівів. Взагалі, якщо брати процес юридичного пізнання абстрактно, поза безпосереднім зв'язком з юридичною практикою, то він мало чим відрізняється від аналогічного процесу в будь-якій іншій науці. Значно цікавішим, вважає він, є питання про те, чи можна (якщо можна, то в якій формі) застосувати категорію істини в галузі правотворчості та реалізації юридичних законів [11, с. 293-294].

Відтак, розглядаючи істину як мету правозастосовної діяльності, проф. Бандура О.О. відзначає, що у кримінальному процесі вживається поняття матеріальної істини, тісно пов'язане з поняттям істини в його філософському трактуванні. Пославшись на Маркса, він ототожнює поняття матеріальної істини та поняття предметної істини. Матеріальна істина у кримінальному процесі — це істина у кримінальній справі, яка отримала фактичне (матеріальне) підтвердження. Перед розслідуванням стоїть вимога точного пізнання обставин кримінальної справи, адекватної реконструкції самої події злочину, ситуації, осіб, винних у його вчиненні. Проблему цілком певного, достовірного пізнання обставин кримінальної справи, незважаючи на суто практичний характер цього виду дослідження, не можна розглядати у вузькому, емпіричному аспекті. Під час аналізу кримінального процесу постають такі важливі питання, як питання про можливість пізнання

досліджуваних явищ, характер істини, яка встановлюється з його допомогою, ступені пізнання тощо. Ясна річ, наголошує проф. Бандура О.О., що ці проблеми не можна висвітлити поза зв'язком із загальними проблемами теорії пізнання. Проблема істини в теорії та історії кримінального процесу завжди була й залишається тим вузловим пунктом, де найтісніше сходяться юриспруденція та гносеологія [11, с. 299-300].

Подібну позицію займає акад. Рабінович П.М., який, матеріали реальної соціальної (насамперед державно-юридичної) практики, вважає верховним критерієм наукової істини [186, с. 9].

5.4.5. Правдоподібність - наближення до істини.

Філософія науки «критичний розум» вводить поняття правдоподібності наукової теорії, яке висловлює ідею ступеню наближення її до істини.

Натомість традиційна теорія пізнання використовує поняття ймовірності наукової теорії, яке також висловлює ідею ступеню наближення її до істини.

Українська філософія юридичної науки, дотримуючись позиції традиційної теорії пізнання, використовує поняття вірогідності*, ймовірності наукових теорій.

Типовим прикладом є Висновки та рекомендації впливових українських теоретиків й філософів права Рабіновича П.М., Козюбри М.І., Костенка О.М., Панова М.І., Оборотова Ю.М., Максимова С.І., Ющика О.І. та інших числених дослідників. Ці Висновки та рекомендації серед загальнометодологічних постулатів, аксіом й методологічних аномалій містять й такий: "встановлення єдиної істини, *вірогідність* якої можна довести й перевірити за посередництвом певного об'єктивного критерію" [26, с. 212]. (*Курсив мій – В.Д.*)

* О. І. Яценко. Вірогідне і ймовірне // Українська радянська енциклопедія: [у 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. — 2-ге вид. — К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.

Необхідність введення поняття правдоподібності як більшого чи меншого наближення до істини пояснив Д.П.Сепетий. Розвиток знання, зокрема, наукового, здійснюється таким шляхом. Ми, пояснює він, зіштовхуємося з проблемами, висуваємо гіпотези, піддаємо їх випробуванню раціональною критикою (зокрема, спробами емпіричного спростування), відбираємо ту з них, яка найкраще витримує це випробування й, водночас, продовжуємо випробування, зіштовхуємося з новими проблемами, висуваємо нові гіпотези й продовжуємо цей цикл без кінця. При цьому виявлення нових проблем й поява нових теорій можуть змусити нас переглянути старі теорії, раніше прийняті за істинні, визнати їх хибними й шукати замість їх інші, кращі теорії. З огляду на сказане вище, продовжує Д.П.Сепетий, недостатньо оцінювати теорії лише як істинні або хибні. Хибні теорії можуть мати деякий істинний зміст – більший або менший, бути більш або менш близькими до істини. Якість теорії визначається не лише тим, наскільки великою є частка її істинного змісту (порівняно з хибним), а й тим, наскільки великим є її зміст взагалі. Хибні, але цікаві, багаті за змістом теорії (високого рівня загальності, універсальності) є більш важливими для розвитку науки, аніж істинні, але нецікаві, бідні за змістом теорії (низького рівня загальності). Тому К.Поппер заперечує ідею Ф.Бекона про те, що пізнання має розвиватися шляхом обережних ступеневих узагальнень – від окремих фактів до теорій найнижчого рівня загальності, від них – до теорій дещо вищого рівня й так далі. Натомість, він стверджує, що для розвитку пізнання найбільш важливими є сміливі теорії високого рівня загальності – зокрема, теорії про устрій світу в цілому – навіть якщо згодом ці теорії виявляються хибними. Виходячи зі сказаного вище, пише Д.П.Сепетий, К.Поппер вводить поняття правдоподібності як більшого або меншого наближення до істини. Це поняття стає ключовим для порівняльної оцінки конкуруючих теорій [212, с. 81].

Садовський В.Н. пише, що вирішення питання про ступінь істинності (ступінь наближення до істини) окремих фрагментів наукових теорій має важливе значення для теорії пізнання. До самого останнього часу це питання вирішувалося на якісному, інтуїтивному рівні. В другій половині ХХ сторіччя виявилось можливим застосувати для вирішення цього питання апарат сучасної формальної логіки. Важливу роль в цьому науковому напрямку зіграв К. Поппер, який у своїй книжці «Припущення й спростування» (1963 р.) запропонував спосіб формалізації поняття наближення до істини (правдоподібності) й суттєво стимулював подальші дослідження цієї проблеми. В опублікованих в останні сорок років численних дослідженнях цієї проблеми досягнуто суттєві позитивні результати. В.М.Садовський підкреслює, що логічна теорія правдоподібності не претендує на те, щоб дати відповіді на всі питання, які можуть виникнути в зв'язку з проблемою визначення ступіню істинності наукового знання. Зокрема, вирішення питання про те, яке знання або яка наукова теорія є істинними, виходить за рамки логічного аналізу. Це - завдання філософії та відповідного розділу спеціального наукового знання. Логічна теорія правдоподібності спирається на вирішення цього питання, її завдання полягає в розробці методів оцінки ступеню істинності наукових теорій [205, с. 99, 101].

5.4.6. Істина та зміст теорії.

К.Поппер поділяє філософів на три групи. Члени першої групи – верифікаціоністи - вважають, що все те, що не може бути позитивно обґрунтовано, не заслуговує на довіру або навіть серйозного розгляду. Члени другої групи - фальсифікаціоністи – стверджують, що те, що в даний час в принципі не може бути спростовано критикою, негідно серйозного розгляду; в той же час те, що в принципі спростовно, але все-таки пручається всім спробам нашої критики, цілком може бути хибним, проте в будь-якому випадку заслуговує серйозного розгляду й навіть довіри, хоча б тільки й

тимчасово. Філософи третьої групи - верифікаціоністами, які розчарувалися, вони ірраціоналісти й скептики. К.Поппер допускає, що верифікаціоністи сповнені бажанням захистити найбільш важливу традицію раціоналізму - боротьбу розуму з марновірством й довільними авторитетами. Вони вимагають, щоб ми приймали певне переконання або віру тільки в тому випадку, якщо його або її можна виправдати позитивними свідченнями, тобто показати істинність або принаймні високу ймовірність такого переконання чи віри. Іншими словами, вони вимагають, щоб ми погоджувалися з деякою вірою тільки в тому випадку, якщо її можна верифікувати або підтвердити з певною ймовірністю. Фальсифікаціоністи (до якої належить сам К.Поппер) вважають, як й більшість ірраціоналістів, що їм відомі логічні аргументи, які свідчать про те, що програма першої групи нездійсненна; ми ніколи не зможемо вказати позитивних підстав, які виправдовують нашу віру в істинність деякої теорії. Однак на відміну від ірраціоналістів, фальсифікаціоністи, вважають, що їм вдалося знайти спосіб реалізації старого ідеалу розмежування між раціональною наукою та різними формами забобонів, незважаючи на крах первісної індуктивістської програми. Фальсифікаціоністи разом з К.Поппером вважають, що цей ідеал може бути реалізований дуже просто, якщо визнати, що раціональність науки полягає не в тому, що вона за традицією вдається до емпіричних свідчень на підтримку своїх положень (астролог робить те ж саме), а винятково в критичному підході, який, звісно, поряд з іншими аргументами критично використовує також й емпіричні свідчення (зокрема, при спростуваннях). Отже, для них наука не має нічого спільного з пошуками достовірності, вірогідності або надійності. Їх мета полягає не у встановленні безсумнівності, надійності або ймовірності наукових теорій. Усвідомлюючи свою здатність помилятися, вони прагнуть лише до критики й перевірки теорій в надії знайти помилки, чогось навчитися на цих помилках й, якщо пощастить, побудувати кращі теорії. З огляду на відмінності в розумінні ролі позитивної

й негативної аргументації в науці, представників першої групи К.Поппер назвав також «позитивістами», а представників другої групи, до якої належить він сам, критиками або «негативістами». Звісно, це тільки умовні назви, проте й вони можуть підказати підстави, що пояснюють, чому деякі люди вважають, що тільки позитивісти, або верифікаціоністи, серйозно цікавляться істиною й пошуками істини, в той час як критики або негативісти, ставляться до пошуків істини легковажно, схильні до безплідної, руйнівної критики й проповідують явно парадоксальні погляди. Це невірне зображення позиції негативістів значною мірою виникає з програми позитивістів та їх помилкового суб'єктивістського підходу до істини. Насправді ж негативісти також розглядають науку як пошук істини й принаймні з часів А.Тарського більше не бояться говорити про це. Дійсно, тільки щодо цієї мети - виявлення істини - можна говорити, що, хоча негативісти здатні помилятися, вони все-таки сподіваються навчитися на своїх помилках. Саме ідея істини дозволяє їм розумно говорити про помилки й про раціональну критику й уможливорює раціональну дискусію, тобто критичну дискусію, спрямовану на пошуки помилок, найсерйознішим чином прагнучи по можливості усунути більшість з них, щоб наблизитися до істини. Таким чином, сама ідея помилки й здатності помилятися включає в себе ідею об'єктивної істини як стандарту, якого ми, можливо, не досягаємо. Саме в цьому сенсі ідея істини є регулятивної ідеєю. Таким чином, каже К.Поппер, ми визнаємо, що завданням науки є пошук істини, тобто істинних теорій (хоча, як вчив вже Ксенофан, ми ніколи не можемо отримати їх або дізнатися, що вони істинні, навіть якщо ми їх отримали). Разом з тим ми підкреслюємо, що істина не є єдиною метою науки. Ми хочемо більшого, ніж просто істини: ми шукаємо цікаву істину - істину, яку нелегко отримати. Отже, ясно, що нам потрібна не просто істина, ми хочемо мати більш глибоку й нову істину. Нас не влаштовує «двічі два дорівнює чотирьом», хоча це істина. Просто істини нам недостатньо, бо ми насамперед шукаємо

відповідь на наші проблеми. Тільки в тому випадку, якщо є відповідь на деяку проблему - важку, плідну, глибоку проблему, - істина або припущення про істину набувають значення для науки [176, с. 381-384].

Коли суддя каже свідкові, що той повинен говорити «правду, всю правду й нічого, окрім правди», то його цікавить та істина, яка має відношення до справи й яку свідок може повідомити. Свідок, схильний відволікатися від суті справи, буде поганим свідком, навіть якщо він висловлює трюїзми, що є частиною «всієї правди». Цілком очевидно, що коли суддя або будь-хто інший говорить про «всю істину», він має на увазі цікаву інформацію, що має відношення до справи справжню інформацію, яку можна отримати, й багато зовсім щирих свідків не повідомляють важливої інформації тільки тому, що вони не усвідомлюють її зв'язку з даним випадком. Таким чином, коли ми підкреслюємо, що прагнемо не просто до істини, а до цікавої й важливої істини, то, К.Поппер вважає, ми висловлюємо думку, з якою погодиться кожен. Якщо нас цікавлять сміливі припущення, навіть коли їх хибність швидко виявляється, то цей інтерес обумовлений нашим методологічним переконанням, що тільки за допомогою таких сміливих припущень ми можемо сподіватися виявити цікаві й важливі істини. У зв'язку зі сказаним виникає одне питання, яке, як К.Попперу видається, потребує логічного аналізу. Поняття «цікавий» або «важливий» в тому сенсі, в якому вони тут використовуються, можна аналізувати об'єктивно: цікавість чи важливість визначається не тільки нашими проблемами, але також пояснювальною силою й, отже, змістом або неймовірністю відповідної інформації. Тому К.Поппер вважає, що обидві ці ідеї - ідея істини в розумінні відповідності фактам та ідея змісту (який можна вимірювати за допомогою тих же процедур, за допомогою яких ми вимірюємо перевірюваність) – відіграють відносно рівну роль в наших міркуваннях й можуть значно прояснити ідею прогресу в науці [176, с. 385-386].

5.4.7. Ступінь правдоподібності теорії.

К.Поппер наводить несистематизований список шести типів випадків, в яких ми можемо сказати, що теорія t_2 перевершує теорію t_1 в тому сенсі, що t_2 - наскільки нам відомо - краще відповідає фактам, ніж t_1 (в тому чи іншому сенсі): (1) t_2 робить більш точні твердження, ніж t_1 , й ці більш точні твердження витримують більш точні перевірки; (2) t_2 враховує й пояснює більшу кількість фактів, ніж t_1 (це включає й попередній випадок, коли, за інших рівних умов, твердження t_2 є більш точними); (3) t_2 описує або пояснює факти більш детально, ніж це робить t_1 ; (4) t_2 витримала ті перевірки, які не витримала t_1 ; (5) t_2 запропонувала нові експериментальні перевірки, які не обговорювалися до її появи (ці перевірки не були висунуті теорією t_1 й, може бути, навіть непридатні до t_1), й t_2 витримала ці перевірки; (6) t_2 об'єднала або зв'язала різні проблеми, які до її появи не мали між собою зв'язку. Розглядаючи цей список, пояснює К.Поппер, ми можемо помітити, яку важливу роль відіграє в ньому зміст теорій t_1 та t_2 . (Він нагадує, що логічним змістом деякого висловлювання або теорії a є клас всіх висловлювань, які логічно випливають із a , а емпіричним змістом a - клас всіх базисних висловлювань, що суперечать a). В його списку у всіх шести випадках емпіричний зміст теорії t_2 перевершує емпіричний зміст теорії t_1 . Сказане наводить його на думку про те, що в попередньому міркуванні він об'єднав поняття істини та поняття змісту в одне поняття кращої (або гіршої) відповідності істині або більшої (або меншої) подібності або схожості з істиною. Використовуючи термін правдоподібності (який протиставляється ймовірності), він наголошує, що в даному випадку мова йде про поняття (ступеню) правдоподібності [176, с. 387-388].

5.4.8. Істина й правдоподібність як цілі.

Формулювання «мета науки - правдоподібність» має важливу перевагу перед, можливо, більш простим формулюванням «мета науки - істина». Остання може навести на думку, що мета науки повністю досягається

висловлюванням незаперечної істини, що всі столи - столи або що $1 + 1 = 2$. Очевидно, що обидва ці висловлювання істинні; настільки ж очевидно, що жодна з них не може вважатися яким би то не було науковим досягненням. Таким чином, пошук правдоподібності - більш ясна й більш реалістична мета, ніж пошук істини. Разом з тим К.Поппер показує не тільки це. Він показує, що в той час як в емпіричній науці ми ніколи *не можемо* мати досить вагомні аргументи для домагання на те, що ми насправді досягли істини, ми *можемо* мати вагомні й досить хороші аргументи на користь того, що ми, можливо, просунулися до істини, тобто що теорія T2 має перевагу перед своєю попередницею T1, принаймні в світлі всіх відомих нам раціональних аргументів. Більш того, ми можемо пояснити метод науки, а також значну частину історії науки як раціональну процедуру наближення до істини [172, с. 63-64].

Нарешті, підсумовує Садовський В.М., проведений аналіз різних підходів до формалізації поняття правдоподібності показує й суттєві обмеженості такого дослідження. Вирішення питання про те, яке знання є істинним не може бути отримано в рамках логіки й методології науки й вимагає проведення змістовного наукового дослідження. Й лише після того, як це питання вирішено, ми можемо скористатися всіма перевагами формалізованих уявлень про ступінь істинності, чи правдоподібності, наукових теорій [205, с. 117].

5.4.9. Вдосконалення теорії істини та проблема правдоподібності наукових теорій в концепції критичного правознавства.

(1) Методологічна доктрина філософії науки «критичний розум» приймає об'єктивне, або абсолютне, поняття істини А.Тарського: *висловлювання істинно, якщо й тільки якщо воно відповідає фактам*. Однак ця доктрина вважає, що воно абсолютне не в тому сенсі, що дозволяє нам висловлюватися з «абсолютною переконливістю або упевненістю» - адже воно не дає нам критерію істинності. Відтак, ідея істини абсолютна, але не

можна претендувати на абсолютну безсумнівність, можна *шукати істину*, але не володіти нею: ні для якої теорії не доведена й не може бути доведена її істинність.

Натомість, усі суб'єктивістські теорії істини прагнуть сформулювати критерій істинності: вони намагаються визначати істину, зокрема, на основі операцій верифікації, за допомогою деякої безлічі правил прийняття віри або просто через особливості суб'єктивних переконань. Всі вони в тій чи іншій мірі стверджують, що істина є те, що можна визнавати або в що можна вірити завдяки певним правилам або критеріям, що належать до походження або джерела нашого знання, до його надійності або стійкості, до його корисності, до сили переконаності або до нездатності мислити інакше.

До суб'єктивістських теорій істини належать три суперниці теорії істини як відповідності фактам - теорія несуперечності істини, теорія очевидності істини, та прагматистська, або інструменталістська, теорія, яка приймає за істину корисність.

Українська правознавча наука й освіта, дотримуючись традиційних суб'єктивістських теорій істини, зокрема прагматистської теорії корисності, вважає, що істину необхідно встановлювати, доводити, виправдовувати, нею можна володіти, в неї потрібно вірити та шукає для цього надійні критерії істинності.

Три суперниці теорії істини як відповідності фактам - теорія когеренції, яка приймає несуперечливість за істинність, теорія очевидності, яка приймає за «істину» поняття «відомо як істина», й прагматична, або інструментальна, теорія, яка приймає за істину корисність, - усі вони є суб'єктивістськими теоріями істини в протилежність об'єктивній теорії А.Тарського. Деяка теорія може бути істинною, навіть якщо ніхто не вірить в неї й навіть якщо немає причин для її визнання або для віри в те, що вона істинна; інша ж теорія може бути хибною, хоча у нас є порівняно хороші підстави для її визнання. Якщо ж ми хочемо, пролити світло на відмінність між чистою й прикладною

наукою, між пошуками знання й пошуками корисних або ефективних інструментів, то ми не можемо обійтися без об'єктивної теорії істини. Ця відмінність якраз й полягає в тому, що в своїх пошуках знання ми прагнемо знайти справжні теорії або принаймні такі теорії, які ближче до істини, ніж інші теорії, інакше кажучи, які краще відповідають фактам, в той час як в пошуках ефективних інструментів ми в багатьох випадках використовуємо теорії, хибність яких відома.

Методологія «критичний розум» чітко здійснює наступне розмежування: одна справа - знати, який сенс має термін «істина» або за яких умов деякий вислів називається істинним, а інша справа - володіти засобами для вирішення, або критерієм вирішення, питання про істинність або хибність того чи іншого висловлювання. Ця методологія дійшла висновку, що теорія, згідно з якою для визначення сенсу деякого слова слід встановити критерій правильного використання або застосування його, є помилковою: на практиці в нашому розпорядженні ніколи не буває таких критеріїв. Знехтуваний цією методологією погляд, відповідно до якого тільки володіння певними критеріями дозволяє нам зрозуміти, що, власне, ми маємо на увазі, кажучи про хибу або про істину тощо, явно або неявно лежить в основі багатьох філософських вчень. Філософія такого роду названа «філософією критеріїв». Основна вимога філософії критеріїв зазвичай невиконувана, а тому, як неважко зрозуміти, прийнявши філософію критеріїв, ми в багатьох випадках приходимо до повного розчарування й скептицизму. Багато людей вважають відповідь на питання «Що є істина?» неможливою головним чином в силу їх прагнення до володіння критерієм істини. Насправді ж відсутність критерію істини не в більшій мірі позбавляє поняття істини сенсу, ніж відсутність критерію здоров'я робить безглуздим поняття здоров'я. Хворий може жадати здоров'я, не маючи його критерію. Людина, яка помилилася, може жадати істини, не володіючи її критерієм. Хворий й той, хто помиляється можуть просто прагнути до здоров'я або до

істини, не дуже піклуючись про точне значення цих термінів й, подібно іншим людям, задовольняючись тим ступенем точності, якої достатньо для досягнення їхніх цілей.

Поняття істини в основному відіграє роль регулятивної ідеї. У наших пошуках істини нам допоможе знання того, що існує щось на зразок істини або відповідності. Це знання не дасть нам способу знаходити істину або хоча б упевненість в тому, що ми знайшли істину, навіть якщо ми дійсно її знайшли. Так що немає ніякого критерію істинності, й ми не повинні про нього просити. Хоча у нас немає ніякого критерію істинності й ніякого способу навіть бути впевненим в хибності деякої теорії, все ж легше з'ясувати, що дана теорія хибна, ніж з'ясувати, що вона істинна. В повсякденній мові ми називаємо «істинністю» відповідність фактам, а не внутрішню узгодженість або прагматичну корисність.

Таким чином, позицію методології «критичний розум» щодо проблеми теорії істини можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її можна визнати застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

(2) Методології «критичний розум» ідею зростання знання, ідею наближення до істини закріплює поняттям *правдоподібності* наукової теорії (ступеню наближення її до істини), яке висловлює *ідею досягнення вичерпної істини*, отже, правдоподібність об'єднує істину із змістом теорії. Натомість традиційна теорія пізнання використовує поняття *ймовірності* наукової теорії (також ступеню наближення її до істини), яке висловлює *ідею досягнення логічної достовірності* за допомогою поступового зменшення інформативного змісту теорії, отже, ймовірність з'єднує істину з відсутністю змісту теорії. Цей тривіальний факт, згідно методології філософії науки «критичний розум», має наступний неминучий наслідок: якщо зростання знання означає, що ми переходимо до теорій із зростаючим змістом, то він

повинен також означати, що ми переходимо до теорій із ймовірністю, що зменшується. Таким чином, якщо нашою метою є прогрес, або зростання знання, то висока ймовірність не може при цьому бути нашою метою: *ці дві мети несумісні*.

Відтак, створену методологією «критичний розум» теорію правдоподібності теорій науки можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її можна визнати застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

5.5. Мета та завдання науки.

5.5.1. Мета науки.

Українська філософія правознавчої науки, загальнотеоретичні та галузеві правничі науки своєю метою вважають «виявлення соціальної сутності правових й державних явищ» (*П.М.Рабінович*), «оновлене пізнання сутності права й держави» (*Л.В.Петрова*), «проникнення в сутність пізнання права» (*А.А.Козловський*), «занурення у сутність досліджуваних явищ» (*Р.А.Майданик*), а завданням, - «розробка категоріального апарату, окремих дефініцій, понять, правових конструкцій» (*Н.М.Оніщенко*).

Натомість, методологічне вчення філософії науки «критичний розум» вважає, що мета науки - знаходити *задовільні пояснення* для всього, що здається нам таким, що потребує пояснення. Під *поясненням* (або причинним, або каузальним, поясненням) воно розуміє безліч висловлювань, з яких одні описують стан справ, що підлягає поясненню (пояснюване), а інші - що пояснюють висловлювання - утворюють «пояснення» у вузькому сенсі слова (пояснююче пояснюваного). Це вчення приймає, що як правило пояснюване більш-менш відомо як істинне, або приймається за істинне. Адже мало сенсу шукати пояснення такого стану справ, яке може виявитися повністю вигаданим. (Таким прикладом можуть слугувати літаючі тарілки: необхідним поясненням може бути пояснення не літаючих тарілок, а повідомлень про

них, але якби літаючі тарілки існували, то ніякого подальшого пояснення *повідомлень* про них не треба було б. Разом з тим, пояснююче, яке і є об'єктом нашого пошуку, каже К.Поппер, як правило нам невідомо - його треба відкрити. Так що наукове пояснення, завжди, коли воно являє собою відкриття, буде *поясненням відомого через невідоме*. Щоб пояснююче було задовільним (задовільне може мати різні ступені), воно має виконувати низку умов. По-перше, пояснюване має логічно впливати з пояснюючого. По-друге, пояснююче повинно бути істинним, хоча, невідомо, чи так це; але, принаймні, не повинно бути відомо - навіть після самого критичного розгляду, - що воно хибне. Якщо не відомо, що воно істинне (як зазвичай й буває), повинні бути *незалежні* свідчення на його користь. Іншими словами, воно повинно бути *незалежно* перевірюване, й дослідники повинні вважати його тим більш задовільним, чим більш суворі незалежні випробування воно витримало. Це вчення роз'яснює, в якому сенсі воно використовує вираз «незалежне» та протилежні йому вирази «*ad hoc*» й (в граничних випадках) «колове». Нехай *a* - пояснюване, й відомо, що воно істинне. Оскільки *a* тривіальним чином впливає з самого *a*, ми завжди можемо запропонувати *a* як пояснення самого себе. Але це буде вкрай незадовільно, незважаючи навіть на те, що ми будемо знати, що в даному випадку пояснююче істинно, а пояснюване впливає з нього. *Отже, ми повинні вилучити такого роду пояснення, так як вони передбачають коло*. Однак міркування того роду можуть бути коловими різною мірою [172, с. 187-188].

Замінімо діалог, запропонований цим вченням, діалогом близьким правознавцям: «Чому договір укладений?» - «Тому що його сторони досягли згоди». - «Але чим можеш ти підтримати своє твердження, що сторони досягли згоди?» - «Але хіба тобі не відомо, що договір укладений? Й хіба він не буде укладений, коли сторони домовилися?»

Такого роду пояснення за логікою цього вчення ми визнаємо незадовільним, тому що (точно так само, як й у випадку чисто колового

пояснення) єдиним свідченням на користь пояснюючого є пояснюване. Відчуття, що такого роду майже колові пояснення, або пояснення *ad hoc*, вкрай незадовільні, та відповідна вимога уникати такого роду пояснень були в числі основних рушійних сил розвитку науки: незадоволеність - один із перших плодів критичного, або раціонального, підходу. Щоб пояснююче не було *ad hoc*, воно має бути багате змістом - воно повинно мати різноманітні наслідки, що піддаються перевірці, до числа яких обов'язково повинні входити перевірювані наслідки, відмінні від пояснюваного. Саме ці різні наслідки, що піддаються перевірці, є *незалежними* випробуваннями чи *незалежними* свідченнями. Хоча ці зауваження й можуть сприяти проясненню інтуїтивної ідеї незалежно перевірюваного *пояснюючого*, їх зовсім недостатньо для характеристики задовільного й незалежно перевірюваного пояснення. Й тільки якщо ми вимагатимемо щоб в поясненні використовувалися загальні, універсальні висловлювання, разом з початковими умовами (приклади загальних теорій та початкових умов наведені в наступному підрозділі 5.5.2 – В.Д.), ми зможемо просунутися до здійснення ідеї незалежних, не "адхокових" пояснень. Дійсно, загальні закони (загальні теорії правознавчої науки також - В.Д.) *можуть* бути висловлюваннями з багатим змістом, так що *їх можна незалежно перевіряти* де завгодно й коли завгодно. Так що якщо вони використовуються як пояснення, вони не *можуть* бути поясненнями *ad hoc*, оскільки *можуть* дозволити нам інтерпретувати пояснюване як приклад відтворюваного ефекту. Все це, однак, буде істинним, тільки якщо ми обмежимося законами (правознавчими теоріями також - В.Д.), які допускають перевірку, тобто спростування. Поставлене методологічним вченням філософії науки «критичний розум» питання «Якого роду пояснення можуть бути задовільними?» веде таким чином до відповіді - пояснення в термінах перевірюваних й спростованих загальних теорій та початкових умов. Й пояснення такого роду буде тим більш задовільним, чим більшою мірою

перевірюваними будуть ці теорії й чим краще вони будуть випробувані. Це відноситься й до початкових умов. На цьому шляху припущення, що метою науки є пошук задовільних пояснень, призводить далі до ідеї підвищення ступеня задовільності пояснень через підвищення ступеня їх перевірюваності, тобто через перехід до теорій, які краще піддаються перевірці, а це означає - до теорій із усе більш багатим змістом, все більш високого рівня узагальненості й більш високого ступеня точності. Це повністю відповідає дійсній практиці теоретичних наук (можливо, теоретичних правознавчих наук також – В.Д.). До того ж самого по суті результату можна прийти й іншим шляхом. Якщо мета науки - пояснювати, то її метою буде також пояснити те, що досі приймалося як пояснююче (наприклад, теорії походження юридичної особи – В.Д.). Таким чином, завдання науки безперервно оновлюється. Ми можемо, згідно цього методологічного вчення, продовжувати цей процес вічно, переходячи до пояснень все більш й більш високого рівня узагальненості [172, с. 188-189].

Дійсно, - підсумовує К.Поппер, - коли нам сказали, що мета науки - пояснювати, та що найбільш задовільним поясненням буде таке, яке допускає найжорсткіші перевірки й було перевірено найжорсткішим чином, - ми знаємо все, що нам потрібно знати як методологам [172, с. 198].

5.5.2. Пояснення - теоретичне завдання науки.

Згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум», завдання науки частково теоретичне - *пояснення*, частково практичне - *передбачення*. Це вчення показує, що обидва ці завдання в деякому розумінні являють собою два різні аспекти однієї й тієї ж діяльності. Спочатку ним розглядається поняття пояснення. Традиційно вважають, що пояснення є зведення невідомого до відомого. Однак, таке поняття пояснення - це не те, яке коли-небудь використовувалося в дійсній практиці пояснень в науці. Якщо звернемося до історії науки, щоб подивитися, якого роду пояснення використовувалися й визнавалися задовільними в той чи інший

час, то виявимо зовсім інше поняття пояснення. Цим вченням викладений короткий нарис цієї історії (не історії поняття пояснення, а історії практики пояснень). У ході історичного розвитку науки в якості прийнятних розглядалося багато різних способів та видів пояснення, але у всіх них була одна спільна риса: різні способи пояснення всі склалися із *логічної дедукції* - дедукції, висновком якої було *пояснюване* - формулювання того, що потрібно було пояснити, а передумовами - *пояснююче* (формулювання пояснюючих теорій та початкових умов). Основна зміна, що мала місце в історії науки, полягала у відмові від деяких неявних вимог, що пред'являються до характеру *пояснюючого* (що воно має засвоюватися інтуїтивно, що воно має бути самоочевидним тощо), - вимог, що виявилися несумісними з деякими іншими вимогами, ключове значення яких ставало все зрозумілішим з плином часу, зокрема з вимогою незалежної перевірюваності *пояснюючого*, яке становить передумови, тобто саму серцевину пояснення. Отже, пояснення завжди є дедуктивне виведення пояснюваного з певних передумов, що іменуються пояснюючим [172, с. 326-327].

Дотримуючись викладеної логіки можна навести близький правознавцям-криміналістам приклад. Виявлено труп людини, й ми хочемо дізнатися, що стало причиною її смерті. Пояснюване можна сформулювати так: «Смерть цієї людини настала недавно». Це **пояснюване** нам відоме. Якщо ми хочемо пояснити його, ми повинні пробувати якісь приблизні або гіпотетичні пояснення (як це роблять слідчі), інакше кажучи - пояснення, які вводять щось нам **невідоме** або, у всякому разі, набагато менш відоме. Цим щось може бути, наприклад, гіпотеза, що смерть настала від великої дози певної отрути. Ця гіпотеза корисна, оскільки, по-перше, допомагає нам сформулювати **пояснююче**, з якого можна дедуктивно вивести **пояснюване**, а по-друге, вона підказує нам деяку кількість незалежних перевірок - тестів **пояснюючого**, абсолютно не залежне від того, істинно чи ні **пояснюване**.

Однак **пояснююче** - яким є наша гіпотеза - не складається із одного тільки висловлювання «Смерть настала від великої дози певної отрути», тому що з цього висловлювання самого по собі не можна дедуктивно вивести **пояснюване**. Нам доведеться використовувати як **пояснююче** два різні типи передумов - **загальні теорії та початкові умови**. В нашому випадку загальну теорію можна сформулювати так: «Якщо в шлунок людини потрапить принаймні 1 грам певної отрути, вона помре не пізніше, ніж через 40 хвилин». (Поодинокі) початкова умова (сформульована у вигляді поодинокого висловлювання) може бути таким: «У шлунок цієї людини потрапило принаймні 2 грами певної отрути більше 40 хвилин тому». Із цих двох передумов разом ми тепер дійсно можемо дедуктивно вивести, що смерть цієї людини настала недавно: це і є наше **пояснюване**. (*Напівжурний шрифт мій - В.Д.*) Подібний результат, відзначає К.Поппер, часто залишають поза увагою, - що всяке пояснення, що використовує лише поодинокі початкові умови, залишається саме собою недостатнім, йому потрібен, окрім них, ще *хоча б одна загальна теорія*, нехай навіть вона в деяких випадках буває настільки загальновідома, що всі ігнорують її як надлишкову. Ми з'ясували, підсумовує сказане К.Поппер, що пояснення є дедуктивне виведення наступного типу:

U (Загальний закон) }	
	Передумови (що складають Пояснююче)
I (Особливі початкові умови) }	
E (Пояснюване)	Висновок

К.Поппер ставить питання: чи всі пояснення, що мають таку структуру, задовільні? Чи є, наприклад, наше пояснення смерті людини тим, що смерть настала внаслідок отруєння, задовільним поясненням? Ми не знаємо: перевірка може показати, що людина померла від чого завгодно, але не від отруєння [172, с. 328].

К.Поппер додає ще кілька зауважень з приводу окресленої їм загальної схеми пояснення. Насамперед він висловлює одне міркування з приводу

понять причини та дії. Стан речей, що описується поодинокими *початковими умовами*, можна назвати «*причиною*», а стан речей, що описується *пояснюваним* - «*дією*». Йому здається, однак, що цих термінів, обтяжених асоціаціями, пов'язаними з історією їх вживання, варто було б уникати. Якщо ж ми все-таки хочемо вживати їх, нам слід пам'ятати, що вони набувають сенс тільки щодо деякої теорії чи загального закону. Саме ця теорія чи цей закон утворюють *логічний зв'язок* між причиною та дією, так що вислів «*A є причина B*» треба аналізувати наступним чином: «Існує теорія *T*, яка могла й була незалежно перевірена, та із якої - разом із незалежно перевіреним описом *A* деякої специфічної ситуації - ми можемо дедуктивно вивести опис *B* іншої специфічної ситуації». Та обставина, що існування такого *логічного зв'язку* між «*причиною*» та «*дією*» передбачається самим використанням цих термінів, які не враховувалося багатьма філософами, включаючи Юма [172, с. 329]. (*Курсив К.Поппера – В.Д.*)

5.5.3. Формулювання передбачень – практичне завдання науки.

Завдання науки не зводиться до пошуку чисто теоретичних пояснень. Вона має й свої практичні сторони - формулювання передбачень, які можна аналізувати за допомогою тієї ж логічної схеми, яку методологічне вчення філософії науки «критичний розум» використовувало для аналізу пояснень. У той час як при пошуку пояснень нам дано - або відомо - *пояснюване* й потрібно знайти прийнятне *пояснююче*, при виведенні передбачень ми рухаємося у зворотному напрямку. У цьому випадку дана чи передбачається відомою (можливо, з підручників) теорія, а також специфічні початкові умови (відомі чи такі, що припускаються відомими, із спостережень). Знайти ж потрібно логічні висновки, які поки що нам не відомі із спостережень. Це - *передбачення*. В даному випадку місце *пояснюваного* в логічній схемі займає передбачення. Тобто, з логічної точки зору виведення передбачень можна розглядати як просте перевернення (інверсія) базової схеми наукового пояснення. Окрім того, ця ж схема може слугувати й для аналізу *процедури*

перевірки пояснюючого. Процедура перевірки, або тестування, полягає в тому, щоб вивести з *пояснюючого* деяке передбачення та порівняти його з фактично спостережуваною ситуацією. Якщо передбачення не узгоджується із спостережуваною ситуацією, це показує, що *пояснююче хибне* - воно спростовується. У цьому випадку все ще не відомо, чи то помилкова загальна *теорія*, чи то *початкові умови* описують ситуацію, яка не відповідає реальному стану речей - а тоді помилкові початкові умови. Звісно, цілком може виявитися, що помилкові як теорія, так й початкові умови [165, с. 330].

Методологія «критичний розум» показала, що пояснення буде *задовільним*, тільки якщо загальні закони, що входять в нього, його теорію, можна перевіряти незалежно від *пояснюваного*. Це означає, що будь-яка задовільна пояснювальна теорія повинна завжди стверджувати щось *більше*, ніж те, що вже міститься в *пояснювальних*, які спочатку спонукали нас її висунути. Іншими словами, задовільні теорії повинні в принципі виходити за межі тих емпіричних ситуацій, які їх породили, в іншому випадку вони даватимуть лише пояснення, що містять логічне коло. Це - методологічний принцип, що перебуває в прямому протиріччі з усякими позитивістськими та наївно емпіристськими чи індуктивістськими тенденціями. Це - принцип, що вимагає, щоб ми насмілювалися висувати зухвалі гіпотези, що за можливості відкривають нові області для спостереження, а не ті обережні узагальнення «даних» спостережень, які з часів Ф.Бекона залишаються ідолом для всіх наївних емпіриків. Точка зору, яка полягає в тому, що завдання науки - висувати пояснення або (що приводить власне кажучи до тієї ж логічної ситуації)) створювати теоретичні основи для передбачень та інших програм теорій, ця точка зору привела до методологічної вимоги, щоб теорії були перевірювані. Однак існують *ступені перевірюваності*. Деякі теорії перевіряються краще, ніж інші. Якщо посилити методологічну вимогу й прагнути до *все краще й краще перевірюваних* теорій, то ми прийдемо до наступного методологічного принципу - або формулювання завдання науки -

неусвідомлене прийняття якого в минулому може раціональним чином пояснити дуже багато подій в історії науки: воно пояснить їх як кроки у бік виконання завдання науки. У той же самий час воно дає нам формулювання завдання науки, яка визначає, що в науці слід вважати *прогресом*, бо на противагу більшості інших видів людської діяльності - в тому числі мистецтва та музики - в науці дійсно є така річ, як прогрес. Аналіз та порівняння ступенів перевірюваності різних теорій показує, що перевірюваність теорії зростає разом зі *ступенем її визначеності або точності*. Ситуація досить проста. Разом зі ступенем узагальненості теорії розширюється область тих подій, щодо яких теорія може робити передбачення, а тим самим й область можливих спростувань теорії. Проте теорія, яку легше спростувати, є в той же час й краще перевірюваною. Подібну ж ситуацію ми виявимо, якщо розглянемо ступені визначеності або точності теорії. Точне висловлювання легше спростувати, ніж невизначене, а тому його можна краще перевірити [172, с. 331-332].

5.5.4. Завдання та мета науковця.

Згідно методології «критичний розум», немає дороги, ані царської, ані жодної іншої, яка з необхідністю веде від «даної» безлічі конкретних фактів до якогось спільного закону. Те, що ми називаємо «законами» - це просто гіпотези, або припущення, які завжди утворюють частину деякої більшої системи теорій та які, отже, неможливо перевіряти окремо. Прогрес науки полягає в пробах, в усуненні помилок та в подальших пробах, керованих досвідом, набутим в ході попередніх проб та помилок. Жодну теорію ніколи не можна вважати абсолютно надійною; будь-яка теорія може стати проблематичною, наскільки б добре підкріпленою вона не здавалася зараз. Жодна наукова теорія не є священною та недоторканою, що стоїть вище критики [172, с. 335].

Завдання науковця – піддавати свою теорію все новим й новим перевіркам та що жодну теорію не можна оголошувати остаточною.

Перевірка полягає в тому, що беруть теорію, що підлягає перевірці, та комбінують її зі всілякими видами початкових умов, а також з іншими теоріями, а потім зіставляють отримані передбачення з дійсністю. Якщо це призводить до ошуканих очікувань, до спростувань, то нам доводиться перебудувувати нашу теорію. Ошукані очікування, з якими ми з такою надією підходили до дійсності, відіграють в цій процедурі вкрай важливу роль. Її можна порівняти з досвідом сліпого, який доторкається до перешкоди або натикається на неї, й завдяки цьому дізнається про її існування. Тільки через спростування наших припущень ми насправді стикаємося з «дійсністю». Тільки виявлення та усунення наших помилок й становить той «позитивний» досвід, якого ми набираємося у дійсності. Звісно, завжди можливо врятувати теорію, яка спростовувана, за допомогою додаткових гіпотез. Проте це – не шлях прогресу в науці. Належною реакцією на спростування буде пошук нових теорій, які, схоже, обіцяють нам краще опанування фактами. Наука зацікавлена не в тому, щоб залишити за собою останнє слово, якщо це означає закрити наші розуми перед спростувальним досвідом, а в тому, щоб вчитися на досвіді, тобто вчитися на наших помилках. Є спосіб так формулювати наукові теорії, щоб вони особливо ясно вказували на можливість свого власного спростування: ми можемо формулювати їх у вигляді заборон, чи негативних висловлювань про існування. (Наприклад, таких, як: «Не існує договору, який є не обов'язковим для виконання сторонами» - В.Д.). Методологічне вчення філософії науки «критичний розум» показує, що загальні висловлювання та негативні висловлювання про існування логічно еквівалентні. Це дає можливість формулювати зазначеним чином – тобто як заборони – всі загальні закони. Однак, ці заборони адресовані тільки технологам (юристам-практикам також – В.Д.), а не науковцям. Вони підказують практику, як він має діяти, якщо не хоче витратити сили даремно. Для науковця ж ці заборони – виклик перевірити їх та спробувати їх спростувати; вони стимулюють його

спробувати відкрити такі стани речей, які вони забороняють або заперечують. З позицій цього методологічного вчення, можна бачити науку як винахід все нових теорій та невпинне дослідження їх здатності проливати світло на наш досвід. Принципи наукового прогресу дуже прості. Вони вимагають, щоб ми відмовилися від стародавньої ідеї, ніби ми можемо досягти безсумнівності або навіть високого ступеня «ймовірності» наукових висловлювань та теорій; ця ідея виросла зі зв'язку науки з магією, а науковця з чарівником. (Українські впливові правознавці, дотримуючись вказаної стародавньої ідеї, рекомендують встановлювати єдину істину, вірогідність якої можна довести й перевірити за посередництвом певного об'єктивного критерію [26, с. 212], [189, с. 215]). Мета науковця – відкривати не абсолютну безсумнівність, а все кращі та кращі теорії або винаходити все більш та більш потужні прожектори, здатні піддаватися все більш й більш суворим перевіркам й тим самим виводити нас на все новий досвід й висвітлювати його для нас. А це, звісно, означає, що наші теорії повинні бути спростовні: наука розвивається через їх спростування [172, с. 335-336].

5.5.5. Шлях науки.

Описавши спочатку підсумкового розділу "Логіки наукового дослідження" помилкове розуміння еволюції науки як індуктивного процесу, К.Поппер, за допомогою переконливої метафори пропонує побудувати наочну модель цієї квазііндуктивної еволюції науки. Уявімо візуально, пропонує він, різні ідеї та гіпотези у вигляді частинок, що містяться в підвішеному стані в рідині. Перевірювана наука являє собою частинки, що випали в осад на дно посудини: вони нашаровуються за рівнями (універсальності). Товщина осаду зростає із ростом кількості цих шарів, причому кожен новий шар відповідає більш універсальній теорії, ніж ті, які розташовуються нижче її. В результаті цього процесу ідеї, спочатку плаваючі в більш високих метафізичних областях, іноді наздоганяються зростаючою наукою, вступають з нею в контакт та осідають в ній. Метафізичні поняття та

ідеї навіть у своїй ранній формі могли допомогти внести порядок в людську картину світу, а в деяких випадках вони навіть, можливо, приводили до успішних передбачень. Однак ідеї такого роду набувають статусу наукових тільки після того, як вони виявляються представленими в спростувальній формі, тобто тільки після того, як стає можливим емпіричний вибір між кожною такою ідеєю та деякою конкуруючою з нею теорією. У ході проведеного аналізу К.Поппер розглянув різні наслідки прийнятих ним методологічних вирішень та конвенцій, зокрема критерію демаркації, сформульованого на початку "Логіки наукового дослідження". Озираючись назад, К.Поппер пробує охопити єдиним поглядом ту картину науки й наукового дослідження, яка була їм намальована. Він не має на увазі картину науки як біологічного феномена, як інструменту пристосування або як одного із засобів виробництва, його цікавлять лише її епістемологічні аспекти [165, с. 256-257]. Відповідно до його погляду, наука не є системою достовірних або добре обґрунтованих висловлювань; вона не являє собою також системи, що постійно розвивається у напрямку до деякого кінцевого стану. Наша наука не є знання: вона ніколи не може претендувати на досягнення істини або чогось, що замінює істину, наприклад, ймовірності чи вірогідності. (Доречно вкотре нагадати, що наша правознавча наука вважає за «необхідність встановлення єдиної істини, *вірогідність* якої можна довести й перевірити...», при цьому рекомендує вважати це одним із загальнометодологічних постулатів [26, с. 212]). Разом з тим наука має більш ніж тільки біологічну пристосувальну цінність. Вона не тільки корисний інструмент. Хоча вона не може досягти ані істини, ані ймовірності, прагнення до знання та пошук істини є найбільш сильними мотивами наукового дослідження. Ми не знаємо ми можемо тільки гадати. Й наші припущення направляються ненауковою, метафізичною (хоча біологічно пояснюваною) вірою в існування законів та регулярностей, які ми можемо виявити. Подібно Ф.Бекону, ми можемо описати нашу власну сучасну науку

як таку, що складається з "поспішних та незрілих передбачень" та із "забобонів" [12, с. 16]. Однак ці напрочуд творчі й сміливі припущення, або "передбачення", ретельно й послідовно контролюються систематичними перевірками. Будучи висунутим, жодне з таких "передбачень" не захищається догматично. Наш метод дослідження полягає не в тому, щоб захищати їх, доводячи нашу правоту; навпаки, ми намагаємося їх спростувати. Використовуючи всі доступні нам логічні, математичні та технічні засоби, ми прагнемо довести хибність наших передбачень з тим, щоб замість них висунути нові не виправдані й не виправдовні передбачення, нові "поспішні та незрілі забобони", як іронічно називав їх Ф.Бекон. Термін Ф.Бекона «передбачення» означає майже те ж саме, що й термін «гіпотеза». Ф.Бекон вважав, що для того, щоб підготувати мислення до інтуїтивного сприйняття істинної сутності, або природи, речі, його потрібно ретельно очистити від усіх передбачень, забобонів та ідолів. (Схоже мислення в П.Рабіновича й С.Максимова, які вважають виявлення соціальної сутності правових явищ одним із аксіоматичних постулатів наукового пізнання; відхід від нього є недоліком [187, с. 230].) Джерело всіх помилок криється в засміченості нашого власного мислення - природа ж сама по собі не обманює. Головна функція елімінативної індукції (як в Аристотеля) полягає в тому, щоб допомагати очищенню нашого мислення. Звільнення мислення від забобонів розуміється як деякий ритуал, який здійснюється ученим, бажаючим підготувати своє мислення для інтерпретації (неупередженого прочитання) Книги Природи, подібно до того як містичне очищення душі потрібно для підготовки її до споглядання бога. Та точка зору, що прогрес науки обумовлений накопиченням чуттєвого досвіду, все ще має широке поширення. Негативне ставлення методології К.Поппера до цієї точки зору тісно пов'язане з її неприйняттям вчення про те, що наука або знання зобов'язані розвиватися, оскільки наш досвід зобов'язаний накопичуватися. Навпаки, розвиток науки залежить від вільної конкуренції ідей й, отже, від

свободи й що воно має припинитися, якщо свобода буде знищена (хоча протягом деякого часу воно може тривати в окремих областях, зокрема в техніці). Ця концепція більш повно представлена в роботі К.Поппера «Злиденність історизму» (розділ 32). Шлях науки можна інтерпретувати й більш прозаїчно. Можна сказати, що науковий прогрес здійснюється лише у двох напрямках за допомогою накопичення нового чуттєвого досвіду й за допомогою кращої організації досвіду, який вже є. Однак такий опис наукового прогресу, хоча й не є абсолютно помилковим, проте представляється неспроможним. Він надто нагадує беконівську індукцію - старанний збір винограду з "незліченних цілком зрілих лоз" [12, с. 73], з якого він сподівався вичавити вино науки - його міф про науковий метод, який починає із спостережень й експериментів, а потім переходить до теорій. Цей легендарний метод все ще продовжує надихати деякі нові науки, які намагаються застосовувати його, будучи переконаними в тому, що це метод експериментальної фізики. Старий науковий ідеал абсолютно достовірного, демонстративного знання виявився ідолом. Вимога наукової об'єктивності робить неминучим той факт, що кожне наукове висловлювання повинно завжди залишатися тимчасовим. Воно дійсно може бути підкріплено, але кожне підкріплення є відносним, пов'язаним з іншими висловлюваннями, які самі є тимчасовими. Лише в нашому суб'єктивному переконанні, в нашій суб'єктивній вірі ми можемо мати "абсолютну достовірність". З ідолом достовірності (враховуючи ступені неповної достовірності, або ймовірності) руйнується одна із захисних ліній обскурантизму (мракобісся - негативне ставлення до освіти й прогресу, відсталість, реакційність – В.Д.), який закриває шлях науковому прогресу, стримуючи сміливість наших питань та послаблюючи строгість й чистоту наших перевірок. Помилкове розуміння науки видає себе в прагненні завжди мати рацію. Однак не володіння знанням, незаперечною істиною робить людину вченим, а його постійне та відважне критичне прагнення до істини. Наука ніколи не ставить перед

собою недосяжної мети зробити свої відповіді остаточними або хоча б ймовірними. Прогрес науки полягає в русі до нескінченної, але все-таки досяжної мети до відкриття нових, більш глибоких та більш загальних проблем й до повторних, все більш суворих перевірок наших завжди тимчасових, пробних вирішень цих проблем [172, с. 257-259].

5.5.6. Мета й завдання сучасної юридичної науки в концепції критичного правознавства.

Методологія «критичний розум» вважає, що мета науки - знаходити *задовільні пояснення* для всього, що здається нам таким, що потребує пояснення: найбільш задовільним поясненням буде таке, яке допускає найсуворіші перевірки й було перевірено найсуворішим чином.

Завдання науки частково теоретичне - *пояснення*, частково практичне - *передбачення*. Це вчення показує, що обидва ці завдання в деякому розумінні являють собою два різні аспекти однієї й тієї ж діяльності.

В процесі історичного розвитку науки в якості прийнятних розглядалося багато різних способів та видів пояснення, але у всіх них була одна спільна риса: різні способи пояснення всі склалися із *логічної дедукції* - дедукції, висновком якої було *пояснюване* - формулювання того, що потрібно було пояснити, а передумовами - *пояснююче* (формулювання пояснюючих теорій та початкових умов). Отже, пояснення завжди є дедуктивне виведення *пояснюваного* з певних передумов, що іменуються *пояснюючим*.

Формулювання передбачень можна аналізувати за допомогою тієї ж логічної схеми, яка використовується для аналізу пояснень. У той час як при пошуку пояснень дано - або відомо - *пояснюване* й потрібно знайти прийнятне *пояснююче*, при виведенні передбачень потрібно рухатися у зворотному напрямку. У цьому випадку дана теорія, а також специфічні початкові умови (відомі чи такі, що припускаються відомими, із спостережень). Знайти ж потрібно логічні висновки, які поки що не відомі із

спостережень. Це - *передбачення*. В даному випадку місце *пояснюваного* в логічній схемі займає передбачення. Тобто, з логічної точки зору виведення передбачень можна розглядати як просте перевернення (інверсія) базової схеми наукового пояснення. Окрім того, ця ж схема може слугувати й для аналізу *процедури перевірки пояснюючого*. Процедура перевірки, або тестування, полягає в тому, щоб вивести з *пояснюючого* деяке передбачення та порівняти його з фактично спостережуваною ситуацією. Якщо передбачення не узгоджується із спостережуваною ситуацією, це показує, що *пояснююче хибне* - воно спростовується. У цьому випадку все ще не відомо, чи то помилкова загальна *теорія*, чи то *початкові умови* описують ситуацію, яка не відповідає реальному стану речей - а тоді помилкові початкові умови. Звісно, цілком може виявитися, що помилкові як теорія, так й початкові умови.

Завдання науковця, відповідно до методології «критичний розум», піддавати свою теорію все новим й новим перевіркам та що жодну теорію не можна оголошувати остаточною. Тільки через спростування наших припущень ми насправді стикаємося з «дійсністю». Тільки виявлення та усунення наших помилок й становить той «позитивний» досвід, якого ми набираємося у дійсності.

Наука зацікавлена не в тому, щоб залишити за собою останнє слово, якщо це означає закрити наші розуми перед спростувальним досвідом, а в тому, щоб вчитися на досвіді, тобто вчитися на наших помилках. Є спосіб так формулювати наукові теорії, щоб вони особливо ясно вказували на можливість свого власного спростування: ми можемо формулювати їх у вигляді заборон, чи негативних висловлювань про існування, наприклад, таких, як: «Не існує договору, який є не обов'язковим для виконання сторонами». Загальні висловлювання та негативні висловлювання про існування логічно еквівалентні. Це дає можливість формулювати зазначеним чином – тобто як заборони – всі загальні теорії. Однак, ці заборони

адресовані тільки юристам-практикам, а не науковцям. Вони підказують практику, як він має діяти, якщо не хоче витратити сили даремно. Для науковця ж ці заборони – виклик перевірити їх та спробувати їх спростувати; вони стимулюють його спробувати відкрити такі стани речей, які вони забороняють або заперечують.

З позицій цього методологічного вчення, можна бачити науку як винахід все нових теорій та невпинне дослідження їх здатності проливати світло на наш досвід. Принципи наукового прогресу дуже прості. Вони вимагають, щоб ми відмовилися від стародавньої ідеї, ніби ми можемо досягти безсумнівності або навіть високого ступеня «ймовірності» наукових висловлювань та теорій; ця ідея виросла зі зв'язку науки з магією, а науковця з чарівником. Відповідно до погляду методології «критичний розум» наука не є системою достовірних або добре обґрунтованих висловлювань; вона не являє собою також системи, що постійно розвивається у напрямку до деякого кінцевого стану. Наша наука не є знання: вона ніколи не може претендувати на досягнення істини або чогось, що замінює істину, наприклад, ймовірності чи вірогідності. Старий науковий ідеал абсолютно достовірного, демонстративного знання, який поширений серед правознавців, виявився ідолом. Вимога наукової об'єктивності робить неминучим той факт, що кожне наукове висловлювання повинно завжди залишатися тимчасовим. Воно дійсно може бути підкріплено, але кожне підкріплення є відносним, пов'язаним з іншими висловлюваннями, які самі є тимчасовими. Лише в нашому суб'єктивному переконанні, в нашій суб'єктивній вірі ми можемо мати "абсолютну достовірність". З ідолом достовірності (враховуючи ступені неповної достовірності, або ймовірності) руйнується одна із захисних ліній обскурантизму (мракобісся - негативне ставлення до освіти й прогресу, відсталість, реакційність – В.Д.), який закриває шлях науковому прогресу, стримуючи сміливість наших питань та послаблюючи строгість й чистоту наших перевірок.

Відтак, позицію методології «критичний розум» щодо мети та завдань науки можна поширити, пристосувати для потреб юридичної науки, її можна визнати застосовною (прийнятною) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем.

Висновки до п'ятого розділу.

Отже, відповідно до обраної методології «критичний розум», враховуючи її поширення, пристосування для потреб юридичної науки, необхідно визнати застосовними (прийнятними) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства з метою розгляду правничих проблем: (1) діалектику як теорію проб та усунення помилок; (2) теорії істини та правдоподібності наукових теорій; (3) мету та завдання науки.

Водночас, визнані незастосовними (неприйнятними) для визначення змісту методологічних основ критичного правознавства: (4) гегелівську діалектичну логіку; (5) марксистську діалектичну логіку.

(1) Діалектика як теорія проб та усунення помилок.

Згідно методологічного вчення філософії науки «критичний розум», метод, за допомогою якого намагаються вирішити усі проблеми, зазвичай один й той же, - це *метод проб та помилок*. Метод, який сприяє розвитку людського мислення - й особливо філософії, тобто теорія діалектичної тріади Гегеля, методологія «критичний розум» характеризує як окремий випадок методу проб та помилок. Якщо метод проб та помилок розвивається все більш й більш свідомо, то він починає набувати характерні риси наукового методу. Таким чином, методологія «критичний розум» пояснює, що мається на увазі, коли говорять, що розвиток мислення відбувається «діалектично».

Діалектика, точніше теорія діалектичної тріади Гегеля, встановлює, що деякі події або історичні процеси відбуваються певним типовим чином.

Отже, діалектика є емпірична, описова теорія, вона не перебуває ні в якій особливій спорідненості з логікою.

Таку теорію, як логіка, методологія «критичний розум» називає фундаментальною, вказуючи тим самим, що, будучи загальною теорією виведення, вона постійно використовується в усіх науках. Діалектика є не фундаментальною теорією. Тому вважати діалектику частиною логіки майже настільки ж недоречно, як й вважати частиною логіки, наприклад, теорію еволюції.

Відтак, викладені аргументи методології «критичний розум» вказують на те, що:

- (1) діалектика охоплюється теорією проб та усунення помилок;
- (2) діалектика є описовою, емпіричною теорією;
- (3) діалектика не є фундаментальною логічною теорією виведення для постійного використання усіма науками.

(2) Теорії істини та правдоподібності наукових теорій.

(А) Методологічна доктрина філософії науки «критичний розум» прийняла об'єктивне, або абсолютне, поняття істини А.Тарського: висловлювання істинно, якщо й тільки якщо воно відповідає фактам. Поняття істини в основному відіграє роль регулятивної ідеї.

Українська правознавча наука й освіта, дотримуючись, здебільшого, традиційних суб'єктивістських теорій істини, зокрема прагматистської теорії корисності, вважає, що істину необхідно встановлювати, доводити, виправдовувати, нею можна володіти, в неї потрібно вірити та шукає для цього надійні критерії істинності.

(Б) Методологія «критичний розум» запроваджує поняття *правдоподібності* наукової теорії, яке висловлює ідею ступеню наближення її до істини. Натомість традиційна теорія пізнання використовує поняття *ймовірності* наукової теорії, яке також висловлює ідею ступеню наближення її до істини. Наша правознавча наука й освіта, дотримуючись позиції

традиційної теорії пізнання, використовує поняття *вірогідності*, *ймовірності* наукових теорій.

(3) Мета та завдання науки.

Оскільки, з погляду методології «критичний розум», мета науки - пояснювати, то найбільш задовільним поясненням буде таке, яке допускає найсуворіші перевірки й було перевірено найсуворішим чином. Згідно цього вчення, завдання науки частково теоретичне - пояснення, частково практичне - передбачення. Це вчення показує, що обидва ці завдання в деякому розумінні являють собою два різні аспекти однієї й тієї ж діяльності.

Завдання науковця, відповідно до методології «критичний розум», піддавати свою теорію все новим й новим перевіркам та що жодну теорію не можна оголошувати остаточною.

Помилкове розуміння науки видає себе в прагненні завжди мати рацію. Однак не володіння знанням, незаперечною істиною робить людину вченим, а його постійне та відважне критичне прагнення до істини.

Наука ніколи не ставить перед собою недосяжної мети зробити свої відповіді остаточною або хоча б ймовірними.

Прогрес науки полягає в русі до нескінченної, але все-таки досяжної мети до відкриття нових, більш глибоких та більш загальних проблем й до повторних, все більш суворих перевірок наших завжди тимчасових, пробних вирішень цих проблем.

(4) Гегелівська діалектична логіка.

Методологія «критичний розум» виділяє в гегелівській діалектиці *три основні елементи*:

Перший елемент. Кантове спростування «догматизму» - в розумінні Канта – метафізики, як вважає Гегель, має силу тільки для систем, які є метафізичними в більш вузькому, власне гегелівському сенсі, але не для діалектичного раціоналізму, який бере до уваги розвиток розуму й тому не боїться суперечностей. Очевидно, що така позиція закладає фундамент для

надзвичайно небезпечного різновиду догматизму - для догматизму, якому вже не треба боятися критики. Адже будь-яка критика на адресу будь-якої теорії повинна ґрунтуватися на методі виявлення суперечностей - в рамках самої теорії або між теорією та фактами.

Другий елемент. Методологія «критичний розум» пояснює, що навряд чи діалектична тріада може знайти краще застосування, ніж при дослідженні розвитку філософських теорій. Тому не дивно, що з найбільшим успіхом Гегель застосував діалектичний метод у своїх «Лекціях з історії філософії».

Методологія «критичний розум» нагадує, що за часів Гегеля - й навіть набагато пізніше – логіка за звичай визначалася як теорія розумної або розумової діяльності; відповідно, фундаментальні закони логіки за звичай називалися «законами мислення». Звідси цілком зрозуміло, чому Гегель, що бачив в діалектиці істинний опис дійсного процесу міркування та мислення, вважав своїм обов'язком змінити логіку, з тим щоб зробити діалектику важливою - якщо не найважливішою - частиною логічної теорії. Для цього йому необхідно було відкинути «закон несуперечності», який слугував серйозною перешкодою для діалектики. Натомість, згідно методології «критичний розум», будь-який різновид логічного міркування – будь-то до чи після Гегеля, в науці, математиці або ж в будь-якій справді раціональній філософії - завжди ґрунтується на законі усунення суперечностей.

Третій елемент гегелівської діалектики ґрунтується на філософії тотожності. Якщо розум та дійсність тотожні й розум розвивається діалектично, то й дійсність повинна розвиватися діалектично. Світ повинен підкорятися законам діалектичної логіки.

Переконливо заперечуючи гегелівську «Логіку» як основу наукової методології, методологія «критичний розум» характеризує її не просто як застарілу, але й таку, що представляє собою типовий зразок донаукового й навіть дологічного мислення.

Відтак, викладені аргументи проти гегелівських ідей діалектичної логіки, що відмовилася від закону несуперечностей формальної логіки, означають те, що:

- (1) можуть бути істинними суперечливі висловлювання;
- (2) із суперечності можна вивести довільне висловлювання;
- (3) згідно формальної логіки прийняття суперечливого висловлювання руйнує всю теоретичну систему.

(5) Марксистська діалектична логіка.

Функцій діалектичної логіки в структурі марксистської філософії принаймні три: *теоретична, ідеологічна та психологічна*.

Теоретична функція полягала в тому, щоб робити марксистську філософію не тільки не перевірюваною, а й взагалі закритою для якого б то не було раціонального обговорення. Досягалося це запереченням всіх основних законів звичайної логіки, в тому числі закону несуперечності. В результаті філософія марксиста виявлялася здатною пояснити все що завгодно й будь-яке обговорення її висновків ставало безглуздом.

Ідеологічна функція діалектичної логіки полягала в створенні механізмів регулятивного впливу на мислення. Досягалося це введенням в логіку змістовних (світоглядних) аспектів: діалектична логіка вказувала не тільки як людина повинна мислити, але й що вона повинна мислити.

Психологічна функція полягала в єдності діалектики, теорії пізнання та логіки. Переконавання в існуванні такої єдності означає заперечення автономії розуму й здатності людини приймати самостійні та відповідальні рішення.

Таким чином, заперечення закону несуперечності, відмова від формалізму в логіці й ототожнення мислення з буттям основні передумови будь-якої тоталітарної ідеології.

Відтак, викладені аргументи методології «критичний розум» та інших дослідників вказують на те, що:

(1) марксизм зберіг гегелівське вчення, згідно з яким рушійними силами історичного розвитку є діалектичні суперечності;

(2) гегелівська діалектична логіка використовується для захисту марксизму від критики.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Отже, в дисертаційному дослідженні вирішено важливу наукову проблему, яка має загальнонаціональне значення: здійснено *поширення* основних засад, теорій, висновків, ідей, рекомендацій філософії науки «критичний розум», її методологічного вчення на царину української правознавчої науки, в межах концепції критичне правознавство, з огляду на їх широке розповсюдження в європейських країнах та США; це вчення *пристосоване* для потреб вітчизняної юридичної науки, освіти, практики з метою розгляду правничих проблем.

В дисертації визнані *застосовними (прийнятними)* для методологічних основ критичного правознавства наступні найважливіші засади, теорії, висновки, погляди, ідеї, пояснення, рекомендації цього вчення, зокрема: (1) теорію зростання наукового знання, прогресу науки, (2) спростовність теорій як критерій розмежування емпіричної науки та метафізики, (3) принцип погрішимості знання, (4) наукову об'єктивність, (5) характеристики емпіричної науки та визначення теорії досвіду, (6) вирішення проблеми емпіричного базису наукових теорій, (7) тимчасове підкріплення наукових теорій, (8) методологію як теорію правил наукового методу, (9) єдність методу науки, (10) критичний науковий метод припущень й спростувань, (11) роль критики та суперечностей в теорії, (12) теорію об'єктивної істини, (13) теорію правдоподібності наукових теорій; (14) мету та завдання науки.

Водночас, в дисертації визнані *незастосовними (неприйнятними)* для методологічних основ критичного правознавства наступні ідеї, теорії та методології, зокрема: (15) пошук достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання, (16) вчення про пізнання з допомогою індуктивної методології, (17) аристотелівські методології сутностей, цілостей, визначень, (18) гегелівсько-марксистська теорія діалектики як логічна теорія.

1. Теорія зростання наукового знання, прогрес науки полягає в пробах, в усуненні помилок та в подальших пробах, керованих досвідом, набутим в ході попередніх проб та помилок. Найбільш вагомий внесок в зростання наукового знання, який може зробити теорія, складається з нових, породжуваних нею проблем; саме тому наука та зростання знання розуміються як такі, що завжди починається з проблем та завжди завершується проблемами - проблемами зростаючої глибини - та характеризується зростаючою здатністю до висунення нових проблем. Зростання знань йде від старих проблем до нових проблем, через посередництво методу припущень та спростувань; й поки гіпотеза в змозі вижити або, принаймні, не поступається перед обличчям критики конкуруючим гіпотезам, її можна тимчасово та для проби прийняти за частину сучасного наукового знання.

2. Теорії (гіпотези) неможливо верифікувати – тобто встановити їх істинність й науковість шляхом підтвердження конкретними фактами. Скільки б фактів не підтверджувало теорію, вона може виявитися хибною – для цього достатньо лише одного факту, який би їй суперечив. Якщо шукати підтвердження теорії, можна знайти скільки-завгодно підтверджень для майже будь-якої хибної теорії. Тому потрібно шукати не факти, які підтверджують теорії, а факти, які їх спростовують. Методологія «критичний розум» обрала такий критерій науковості, який дозволяє допускати в область емпіричної науки навіть такі висловлювання, підтвердження яких

неможливе. Разом з тим вона, звісно, визнає деяку теорію емпіричною, чи науковою, тільки в тому випадку, якщо є можливість її дослідної перевірки. Ці міркування призводять до переконання в тому, що не підтверджувальність, а спростовність в принципі системи слід розглядати як критерій розмежування емпіричної науки та метафізики. Наука не може доказово обґрунтувати жодну теорію, але не будучи здатною доказово обґрунтовувати, наука може спростовувати. Запропонований критерій ґрунтується на асиметрії між підтверджувальністю та спростовністю – асиметрії, яка виникає із логічної форми універсальних висловлювань, які ніколи не виводяться з поодиноких висловлювань, але останні можуть суперечити їм. Отже, за допомогою чисто дедуктивних висновків можливо переходити від істинності окремих висловлювань до хибності загальних.

3. Принцип погрішимості знання говорить про те, що ми ніколи не можемо бути цілком упевнені в істинності тих або інших теорій. Навіть найкращі наукові теорії є лише гіпотезами, які поки що не спростовані, але можливо будуть спростовані й замінені на кращі теорії у майбутньому. Необхідно розглядати кращі з теорій як істинні лише пробно й бути готовими до їх перегляду, якщо нові аргументи й факти виявлять потребу у цьому. Потрібно бути відкритим до раціональної критики й дискусії. Не потрібно претендувати на володіння істиною. Дослідники, науковці – шукачі істини, а не її володарі.

Прагнення до достовірності, безсумнівності помилково. Однак звідси не випливає, що було б помилковим прагнути до істини. Навпаки, поняття помилки має на увазі поняття істини як зразок, якого ми, втім, можемо не досягати. Визнання погрішимості знання означає, що, хоча ми можемо жадати істини й навіть здатні виявляти її (в багатьох випадках це нам вдається), ми проте ніколи не можемо бути впевнені до кінця, що дійсно володіємо істиною. Завжди є можливість помилки. Незважаючи на це, вчення про погрішимість знання не дає ніяких приводів для скептичних висновків. У

цьому неважко переконатися, якщо замислитися про те, що всі відомі з історії приклади людської погрішності, враховуючи *всі відомі приклади судових помилок, є віхами прогресу нашого пізнання*. Кожен раз, коли нам вдається виявити помилку, наше знання дійсно просувається на крок вперед. Отже, ми вміємо брати уроки з наших власних помилок. Це фундаментальне розуміння дійсно слугує базисом усієї епістемології та методології. Воно вказує нам, як вчитися систематично, як йти шляхом прогресу швидше. Ця позиція, просто кажучи, полягає в тому, що нам слід шукати свої помилки, або, інакше, намагатися критикувати свої теорії. Критика, цілком ймовірно, - це єдиний доступний нам спосіб виявлення наших помилок та єдиний систематичний метод брати з них уроки.

4. Об'єктивність науки полягає в об'єктивності критичного методу. Це означає передусім, що ніяка теорія не є недоступною для критики, а також що основний засіб логічної критики - логічна суперечність - об'єктивна. Вимога наукової об'єктивності робить неминучим той факт, що кожне наукове висловлювання повинно завжди залишатися тимчасовим. Воно дійсно може бути підкріплено, але кожне підкріплення є відносним, пов'язаним з іншими висловлюваннями, які самі є тимчасовими. Те, що можна назвати науковою об'єктивністю, ґрунтується винятково на тій критичній традиції, яка, незважаючи на всякого роду опір, так часто дозволяє критикувати пануючу догму. Іншими словами, наукова об'єктивність - це не справа окремих учених, а соціальний результат взаємної критики, дружньо-ворожого поділу праці між вченими, їх співпраці та їх суперництва. З цієї причини вона залежить частково від ряду соціальних й політичних обставин, які роблять таку критику можливою. Об'єктивність можна пояснити тільки в термінах таких соціальних ідей, як конкуренція (окремих вчених та наукових шкіл), традиція (в основному - критична традиція), соціальні інститути (наприклад, публікації в різних конкуруючих журналах або у різних

конкуруючих видавців; обговорення на конференціях), державна влада (тобто її політична терпимість до вільного обговорення).

5. Емпірична наука характеризується наступним чином. В тій мірі, в якій наукове висловлювання говорить про реальність, воно має бути спростовним, а в тій мірі, в якій воно не спростовне, воно не говорить про реальність. Теорія, що не спростовна ніякою мислимою подією, є ненауковою. Неспростовність є не перевагою теорії (як часто думають), а є її недоліком.

Сформульовані три вимоги, яким повинна задовольняти емпірична теоретична система. (А) Вона повинна бути синтетичною, тобто описувати несуперечливий, можливий світ. (Б) Вона повинна задовольняти критерію спростовності, тобто не бути метафізичною системою, й описувати світ можливого досвіду. (В) Вона повинна відрізнятися від інших таких систем, як така, що була піддана перевіркам й витримала їх.

Виділені чотири різних шляхи, якими відбувається перевірка теорії. (1) Це логічне порівняння отриманих наслідків один з одним, за допомогою якого перевіряється внутрішня несуперечність системи. (2) Це дослідження логічної форми теорії з метою визначити, чи має вона характер емпіричної, або наукової, теорії або, приміром, є тавтологічною. (3) Це порівняння цієї теорії з іншими теоріями, головним чином, з метою визначити, чи внесе нова теорія внесок в науковий прогрес в тому випадку, якщо вона виживе після її різних перевірок. (4) Це перевірка теорії за допомогою емпіричного використання виведених із неї наслідків. Мета перевірок останнього типу полягає в тому, щоб з'ясувати, наскільки нові наслідки розглянутої теорії, тобто все, що є новим в її змісті, задовольняють вимогам практики, незалежно від того, чи виходять ці вимоги з суто наукових експериментів чи практичних застосувань.

Теорія називається теорією досвіду чи спростовною теорією, якщо вона точно розділяє клас всіх можливих базисних висловлювань на два наступних

не порожніх підкласи: по-перше, клас всіх тих базисних висловлювань, з якими вона несумісна (які вона усуває або забороняє), цей клас називається класом *потенційних спростовувачів* теорії; й, по-друге, клас тих базисних висловлювань, які їй не суперечать (які вона "допускає"). Більш коротко визначення формулюється так: теорія спростовна, якщо клас її потенційних спростовувачів не порожній. Спростовувачами - тому, що якщо факт, що забороняється теорією існує й базисне речення, що описує його істинно, то теорія вважається спростованою. Потенційними - тому, що ці речення можуть спростувати теорію, але лише в тому випадку, коли буде встановлена їх істинність.

Не вимагається, щоб кожне наукове висловлювання було дійсно перевірено, перш ніж воно буде прийнято. Вимагається тільки, щоб кожне таке висловлення допускало перевірку. Наполягання на суворому доказі чи суворому спростуванні в області емпіричних наук означає неможливість отримати з досвіду користі та пізнання міри своєї помилки. В науці не можуть існувати висловлювання, які не можна було б перевірити, а отже, в ній не може бути й висловлювань, які не можна було б спростувати, спростувавши деякі із їхніх наслідків.

б. Базисні висловлювання є висловлювання, які можуть слугувати передумовами емпіричного спростування; коротко - це висловлювання про поодинокі факти. Кожна перевірка теорії, що закінчується її підкріпленням або її спростуванням, повинна зупинитися на тому чи іншому базисному висловлюванні, яке ми вирішуємо прийняти. Базисні висловлювання, на яких ми зупиняємося й вирішуємо прийняти як переконливі й досить перевірені, без сумніву, мають характер *догм*, але тільки остільки, оскільки ми можемо відмовитися від виправдання їх подальшими аргументами (або подальшими перевітками). Однак догматизм такого роду нешкідливий, оскільки при необхідності перевірку таких висловлювань можна легко продовжити. Це теж робить ланцюг дедукції в принципі нескінченним. Однак такого роду

«нескінчений регрес» також нешкідливий, оскільки в теорії просто не ставиться питання про те, щоб спробувати при його допомозі довести якесь висловлювання.

7. Наукові теорії є здогадками чи припущеннями; замість доведення, обґрунтування, підтвердження, наукові теорії потребують критики та спростування шляхом дедуктивних виведень; наукові теорії не підтверджувальні, але можуть бути підкріплені тимчасово поки вони витримують критику та не спростовані. Особлива увага приділяється перевірці теорії за допомогою емпіричного використання виведених із неї наслідків. Мета перевірок останнього типу полягає в тому, щоб з'ясувати, наскільки нові наслідки розглянутої теорії, тобто все, що є новим в її змісті, задовольняють вимогам практики, незалежно від того, чи виходять ці вимоги з суто наукових експериментів чи практичних застосувань. Процедура перевірки при цьому є дедуктивною. Із цієї теорії за допомогою інших, раніше прийнятих висловлювань виводяться деякі сингулярні висловлювання, які можна назвати "передбаченнями", зокрема передбачення, які легко перевіритися або безпосередньо застосовні. Із них вилучаються висловлювання, невиводимі із дотепер прийнятої теорії, й особливо ті, що суперечать їй. Потім ми намагаємося винести деяке вирішення щодо цих (та інших) виведених висловлювань шляхом порівняння їх з результатами практичних застосувань та експериментів. Якщо таке вирішення позитивно, тобто якщо сингулярні наслідки виявляються прийнятними, то теорія може вважатися такою, що нині витримала перевірку й немає підстав відмовлятися від неї. Але якщо винесене вирішення негативне або, інакше кажучи, якщо наслідки виявилися спростованими, то спростування їх спростовує й саму теорію, з якої вони були логічно виведені. Позитивне вирішення може підтримувати теорію лише тимчасово, оскільки наступні можливі негативні вирішення завжди можуть спростувати її. В тій мірі, в якій теорія витримала детальні та суворі перевірки й вона не подолана іншою теорією в ході

наукового прогресу, можна сказати, що теорія "довела свою стійкість" або, іншими словами, що вона "підкріплена" минулим досвідом.

8. Методологія є теорією правил наукового методу. Відмінна ознака емпіричних висловлювань полягає в тому, що їх можна критикувати й замінювати кращими висловлюваннями, при цьому основним завданням вважається аналіз властивої науці здатності до прогресу й типового для неї способу вибору в вирішальних випадках однієї із конкуруючих теорій.

Теорія правил наукового методу, оскільки вона виходить за рамки чисто логічного аналізу відносин між науковими висловлюваннями, має справу з вибором методів, тобто з вирішеннями щодо способів розгляду наукових висловлювань. Ці вирішення в свою чергу залежать від мети, яка вибирається з деякої кількості можливих цілей. Висунуте вирішення, призначене для створення правил, щодо того, що називається «емпіричним методом», тісно пов'язане з його критерієм розмежування науки та ненауки: пропонуються правила, що забезпечують перевірюваність наукових висловлювань, тобто їх спростовність в принципі. Емпіричним методом називається метод, який не допускає ті способи ігнорування спростування, які є логічно можливими. Емпіричний метод характеризується насамперед тим, що він піддає спростуванню у всіх можливих відносинах систему, що перевіряється. Мета цього методу - зовсім не порятунок неспроможних систем, а, навпаки, відбір тієї з них, яка найбільш пристосована до виживання в порівнянні з іншими. Це досягається тоді, коли системи, що розглядаються, беруть участь в суворій боротьбі за виживання.

9. Метод соціальних наук, як й метод природничих наук, полягає у спробах запропонувати пробні вирішення тих проблем, з яких розпочалися дослідження. Методом науки є метод пробних спроб вирішити проблеми за допомогою припущень (або осяянь), контрольованих суворою критикою; це - усвідомлено критичний розвиток методу «проб та помилок».

Теоретичні методи в своїй основі одні й ті ж для *всіх* наук. Методи завжди полягають у висуванні дедуктивних причинних пояснень та в їх перевірці (в якості передбачень). Це називають іноді гіпотетико-дедуктивним або, частіше, гіпотетичним методом, оскільки він не дозволяє досягти абсолютної достовірності для наукових суджень, які з його допомогою перевіряються. В силу пробного або попереднього характеру гіпотез більшість методологів, враховуючи правознавців, вважають їх попередніми, тобто такими, що в кінцевому рахунку підлягають обов'язковій заміні на доведені теорії (або, щонайменше, на теорії, які, як це можна довести, є надзвичайно ймовірними). Ця точка зору є хибною й вона призводить до безлічі зайвих труднощів.

10. Методом науки вважається науковий критичний гіпотетико-дедуктивний метод припущень та спростувань як альтернатива позитивістському індуктивному чи чисто дедуктивному (некритичному) методам. Це метод сміливих, зухвалих припущень та винахідливих й рішучих спроб їх спростувати.

Цей метод є критичним методом, він полягає в тому, щоб висувати теорії й піддавати їх найсуворішим випробуванням, які тільки можна винайти. Якщо в силу будь-яких обмежуючих припущень тільки кінцеве число конкуруючих теорій вважаються можливими, цей метод може призвести до визначення єдиної істинної теорії шляхом видалення всіх її конкурентів. У звичайних випадках, тобто у всіх випадках, коли число можливих теорій нескінченно, цей метод не може допомогти визначити напевно, яка з теорій істинна, як не може цього й ніякий інший метод. Він залишається застосовним, хоча й не дає остаточного вирішення.

Якщо вирішення правознавчої проблеми не витримало випробування, то в такому вигляді воно знімається, що не виключає можливості збереження його з певними обмеженнями чи іншими

модифікаціями, й таким чином – перетворюється у нескінченний пошук справедливого права.

11. Примирення із суперечностями обов'язково призводить до відмови від критики, адже критика призначена для виявлення суперечностей в теорії. Діалектики помиляються, що немає потреби уникати суперечностей. Прихильники діалектики вчиняють замах на закон несуперечності формальної логіки, який стверджує, що два суперечливих один одному висловлювання не можуть бути істинними одночасно. З двох суперечливих висловлювань можна вивести будь-яке висловлювання. Твердження діалектиків, що суперечності неминучі, призводить до небезпечної помилки, оскільки так звана плідність суперечностей, є просто результат нашого вирішення не миритися з ними (дотримуючись закону несуперечності). Воно небезпечне, оскільки думка, що від суперечностей позбавлятися не слід, з необхідністю призводить до кінця, й науки, й критики.

12. Приймається об'єктивне, або абсолютне, поняття істини А.Тарського: *висловлювання істинно, якщо й тільки якщо воно відповідає фактам*. Однак вважається, що воно абсолютне не в тому сенсі, що дозволяє висловлюватися з «абсолютною переконливістю або упевненістю» - адже воно не дає критерію істинності. Відтак, ідея істини абсолютна, але не можна претендувати на абсолютну безсумнівність, можна *шукати істину, але не володіти нею*: ні для якої теорії не доведена й не може бути доведена її істинність.

Три суперниці теорії істини як відповідності фактам - теорія когеренції, яка приймає несуперечливість за істинність, теорія очевидності, яка приймає за «істину» поняття «відомо як істина», й прагматична, або інструментальна, теорія, яка приймає за істину корисність, - всі вони є суб'єктивістськими теоріями істини в протилежність об'єктивній теорії істини.

Поняття істини в основному відіграє роль регулятивної ідеї. У наших пошуках істини нам допоможе знання того, що існує щось на зразок істини

або відповідності. Це знання не дасть нам способу знаходити істину або хоча б упевненість в тому, що ми знайшли істину, навіть якщо ми дійсно її знайшли. Так що немає ніякого критерію істинності, й ми не повинні про нього просити. Хоча у нас немає ніякого критерію істинності й ніякого способу навіть бути впевненим в хибності деякої теорії, все ж легше з'ясувати, що дана теорія хибна, ніж з'ясувати, що вона істинна. В повсякденній мові ми називаємо «істинністю» відповідність фактам, а не внутрішню узгодженість або прагматичну корисність.

13. Запроваджується поняття правдоподібності наукової теорії, яке висловлює ідею ступеню наближення її до істини. Натомість традиційна теорія пізнання використовує поняття ймовірності наукової теорії, яке також висловлює ідею ступеню наближення її до істини.

Необхідність введення поняття правдоподібності як більшого чи меншого наближення до істини пояснюється тим, що недостатньо оцінювати теорії лише як істинні або хибні. Хибні теорії можуть мати деякий істинний зміст – більший або менший, бути більш або менш близькими до істини. Якість теорії визначається не лише тим, наскільки великою є частка її істинного змісту (порівняно з хибним), а й тим, наскільки великим є її зміст взагалі. Хибні, але цікаві, багаті за змістом теорії (високого рівня загальності, універсальності) є більш важливими для розвитку науки, аніж істинні, але нецікаві, бідні за змістом теорії (низького рівня загальності).

Таким чином, центральне ядро всіх наших міркувань становить ідея зростання знання або, інакше кажучи, ідея наближення до істини. Ця ідея закріплюється поняттям правдоподібності наукової теорії (ступеню наближення її до істини), **яке** висловлює ідею досягнення вичерпної істини, отже, правдоподібність об'єднує істину із змістом теорії. Натомість традиційна теорія пізнання використовує поняття ймовірності наукової теорії (ступеню наближення її до істини), яке висловлює ідею досягнення логічної

достовірності за допомогою поступового зменшення інформативного змісту теорії, отже, ймовірність з'єднає істину з відсутністю змісту теорії.

14. Мета науки - пояснювати, а найбільш задовільним поясненням буде таке, яке допускає найсуворіші перевірки й було перевірено найсуворішим чином.

Завдання науки частково теоретичне - *пояснення*, частково практичне - *передбачення*. Впродовж історичного розвитку науки в якості прийнятних розглядалося багато різних способів та видів пояснення, але у всіх них була одна спільна риса: різні способи пояснення всі склалися із *логічної дедукції* - дедукції, висновком якої було *пояснюване* - формулювання того, що потрібно було пояснити, а передумовами - *пояснююче* (формулювання пояснюючих теорій та початкових умов).

Завдання науковця – піддавати свою теорію все новим й новим перевіркам та що жодну теорію не можна оголошувати остаточною. Лише через спростування припущень науковець насправді зіштовхується із дійсністю. Лише виявлення та усунення помилок й становить той «позитивний» досвід, якого науковець набирається у дійсності.

15. Пошук достовірно обґрунтованої достатньої підстави наукового пізнання завершується трьома неприйнятними альтернативами: регресом в нескінченність; логічним колом в дедукції; перериванням процесу обґрунтування в певній точці. Оскільки, й регрес в нескінченність, й логічне коло уявляються явно неприйнятними, то існує схильність визнати третю можливість - переривання процесу обґрунтування - вже тому, що інший вихід з цієї ситуації вважається неможливим. Щодо висловлювань, в рамках яких готові перервати процес обґрунтування, мають за звичай говорити або іншим чином так описувати самоочевидність, самообґрунтування, обґрунтування в безпосередньому знанні - в інтуїції, переживанні або досвіді, - що готові перервати регрес обґрунтування в певній точці й призупинити дію постулату обґрунтування щодо цієї точки тим, що її

проголошують «архімедовою опорною точкою пізнання». Відтак, пошук «архімедової опорної точки пізнання», який визначав мислення класичної методології, завершується догматизмом. Проблема «архімедової опорної точки пізнання» може бути віднесена до помилково поставлених проблем.

16. Вчення про пізнання з допомогою індуктивної методології є хибною інтерпретацією процесу пізнання; принцип індукції містить в собі нездоланні логічні суперечності; теорії лише перевіряються на спостереженнях та досвіді, відтак, відкидається традиційне припущення, ніби би загальні наукові гіпотези виникають за допомогою процедури індуктивного виведення з окремих випадків, які гостро потребують виправдання, й замінюється припущенням, що вони суть здогадки чи припущення, й ні якого виправдання не потребують; раціональність як складова частина наукового дослідження при цьому не відкидається, як у традиційному скептицизмі, але зміщується з породження гіпотез на їх критику чи спростування, які вчиняються суворо дедуктивним чином, це означає, що хоча припущення, безумовно, «спрямовані індуктивно» (найважливіші з них - це універсальні узагальнення), вони не є виведеннями, а спростування хоча й є виведеннями, але не індуктивні; таким шляхом стає зайвою вся теорія індукції з усіма її темними місцями й суперечностями.

17. Аристотелівська теорія визначень й значення термінів є такою, що ґрунтується на його ж методології сутностей, яка вважає, що за допомогою інтелектуальної інтуїції наука має проникати, заглиблюватися в цілості, виявляти, розкривати сутність, справжню природу чуттєвої речі, її приховану реальність та описувати її за допомогою визначення; згідно методології «критичний розум», так звана інтелектуальна інтуїція сутностей або «чиста феноменологія», не є ані методом філософії, ані методом науки; натомість, наша правознавча наука й досі вбачає своє найперше завдання інтелектуально-інтуїтивно проникати, заглиблюватися в сутності правничих

явищ як цілостей та формулювати їх за допомогою остаточних визначень, на підставі яких, висувати достовірні чи ймовірні теорії.

18. Гегелівсько-марксистська діалектика як логічна теорія неможлива. Діалектика, точніше теорія гегелівської діалектичної тріади, встановлює, що деякі події або історичні процеси відбуваються певним типовим чином; отже, діалектика є емпірична, описова теорія; вона не перебуває ні в якій особливій спорідненості з логікою; теорія логіки має назву «фундаментальна», оскільки, будучи загальною теорією виведення, вона постійно використовується в усіх науках; логічне виведення здійснюється відповідно до певних правил виведення; виведення загальнозначуще, якщо загальнозначуще правило виведення, на яке воно спирається; правило виведення загальнозначуще, якщо й тільки якщо воно безпомилково переносить істинність передумов (за умови, що вони істинні) на висновок; діалектика є не фундаментальною, а просто описовою теорією; вважати діалектику частиною логіки майже настільки ж недоречно, як й вважати частиною логіки, наприклад, теорію еволюції.

Список бібліографічних посилань

1. *Агасси Джозеф*. Наука в движении. Структура и развитие науки. (Из бостонских исследований по философии науки). Сборник переводов. М. Прогресс. 1978. С. 121-160.
2. *Адорно Т.* К логике социальных наук. Вопросы философии. 1992. № 10. С. 76-86.
3. *Александров О.* Антиметодологічна розвідка про ефективне і справедливе у праві. Право України. 2014. № 1. С. 203-211.
4. *Альберт Х.* Трактат о критическом разуме. Пер с нем., вступ., примеч. И.З.Шишкова. М. Едиториал УРСС. 2003. 264 с.
5. *Аристотель*. Сочинения. В 4-х тт. Т. 2. М. Мысль. 1978. 687 с.
6. *Афанасьева О. В.* Открытое общество и его риски. Перечитывая Карла Поппера. Вопросы философии. 2012. № 11. С. 43-54.
7. *Баженов Л.Б.* Размышления при чтении Поппера. Вопросы философии. 2002. № 4. С. 159 - 169.
8. *Бандура О.О.* Головне питання філософії та філософії права. Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 2. С. 36-46.

9. *Бандура О.О.* Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз). Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 12.00.12. О. О. Бандура. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К. 2003. 38 с.
10. *Бандура О.О.* Істина як загальнолюдська та правова цінність. Право України. 2010. № 2. С. 88-96.
11. *Бандура О.О.* Правова епістемологія: істина у правотворчості та правозастосуванні. Філософія права. Навч. посібник. Заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. Київ. Юрінком Інтер. 2000. С. 291-329.
12. *Бекон Ф.* Новий органон. *Бекон Ф.* Собр. соч . Т. 2. М., 1972. С. 5-223.
13. *Бернайс П.* О рациональности. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. М. Эдиториал УРСС. 2000. С.154-162.
14. *Блинников Л.В.* Поппер. *Блинников Л. В.* Великие философы. Словарь-справочник. М.: Логос, 1997. С. 278-280.
15. *Бойл Э.* «Открытое общество» Карла Поппера: личный взгляд. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. М.: Эдиториал УРСС, 2000. С. 340-356.
16. *Братасюк М.Г.* Природно-правовий підхід у контексті сучасного правничого методологування. Публічне право. 2013. № 4 (12). С. 203-210.
17. *Бродский А.И.* Тайна диалектической логики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://anthropology.ru/ru/text/brodskiy-ai/tayna-dialekticheskoy-logiki>.
18. *Бугров В.А.* Філософська доктрина К.Поппера. Історія філософії: підручник. В.І.Ярошовець, О.В. Александрова, Г.Є. Аляев та ін. за ред. В.І. Ярошовця. К. Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2010. С. 563-577.
19. *Варламова Н.* Методологія юридичної науки: спокуса постмодерном. Право України. 2014. № 1. С. 69-77.

20. Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс. 1990. 808 с.
21. Ветютнев Ю. Методологічні проблеми розуміння істини як правової цінності. Право України. 2014. № 1. С. 106-112.
22. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. М.: Наука. 1981. 360 с.
23. Виндельбанд В. История философии. Киев: Ника-Центр, 1997. 560 с.
24. Виндельбанд В. Критический или генетический метод? Виндельбанд В. Избранное. Дух и история. М. Юрист. 1995. С. 209-231.
25. Виндельбанд В. От Канта до Ницше. (История Новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками). М. Канон-Пресс. 1998. 496 с.
26. Висновки та рекомендації з актуальної теми // Право України. 2014. № 1. С. 212-213.
27. Витгенштейн Л. О достоверности. Витгенштейн Философские работы. 4.1. М. Изд-во «Гнозис», 1994. С. 321-405.
28. Витгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження. К. Основи, 1995. 311 с.
29. Вовк В.М. Римське право як феномен правової дійсності [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.12. Вовк Вікторія Миколаївна. Нац. акад. внутр. справ. К. 2011. 32 с.
30. Войтенко Д.О. Історичний розвиток концепцій обґрунтування у логіці та філософії права (від античності до початку ХІХ сторіччя): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х. 2005. 20 с.
31. Войтенко Д.О. Історичний розвиток концепцій обґрунтування в логіці та філософії права (від античності до початку ХІХ сторіччя): дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х. 2005. 213 арк.

32. *Гаврилюк Р.* Чи можливе наукове неklasичне пізнання права? *Право України.* 2014. № 1. С. 94-105.
33. *Гвоздік О. І.* Теорія раціональності (логіко- методологічний аспект) [Текст]. автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.09. Гвоздік Олег Іванович. НАН України. Ін-т філос. К. 1996. 47 с.
34. *Гвоздік О. І.* Теорія раціональності (логіко-методологічний аспект) [Текст]. Дис... д-ра філос. наук: 09.00.09. Гвоздік Олег Іванович. Українська академія внутрішніх справ. К. 1996. 375 с.
35. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
36. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. М. "Мысль". 1974. 452 с.
37. *Гегель Г.* Лекции по истории философии. В 3-х книгах. Кн. 1. СПб.: Наука. 1993. 349 с.
38. *Гегель Г.* Лекции по истории философии. В 3-х книгах. Кн. 3. СПб. Наука. 1994. 582 с.
39. *Гревцов Ю.* Методологічні проблеми пізнання відповідальності суб'єкта права. *Право України.* 2014. № 1. С. 187-194.
40. *Грязнов Б.С.* Философия науки К. Поппера. *Грязнов Б.С.* Логика, рациональность, творчество. М. Едиториал УРСС. 2002. С. 143-166.
41. *Декарт Р.* Правила для руководства ума. *Декарт Р.* Собр. соч.: Т. 1. М. Мысль. 1989. С. 77-153.
42. *Декарт Р.* Размышления о первой философии. *Декарт Р.* Собр. соч. Т. 2. М. Мысль. 1994. С. 3-72.
43. *Декарт Р.* Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках. *Декарт Р.* Собр. соч. Т. 1. М. Мысль. 1989. С. 250-296.
44. *Денисов С.* Використання діалектико-матеріалістичного методу в пізнанні права. *Право України.* 2014. № 1. С. 86-93.

45. *Десятник В.О.* Вітчизняна правова система: критична перевірка науковості теорій. Сучасні проблеми правової системи України. Збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції. 26 листопада 2015 р. (м. Київ). За заг. ред. Ю.Л.Бошицького, О.В.Чернецької та інш. Випуск 7. Львів, «Галицька видавнича спілка». 2015. С. 14-18.

46. *Десятник В.О.* Вітчизняна правова система: проблема діалектики. Сучасні проблеми правової системи України: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2016. С. 20-22.

47. *Десятник В.О.* Європейська юридична наука: «критичний розум» як універсальна методологія. Європейська юридична світа і наука. Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. 13-14 листопада 2015 року. Ред. кол. Бошицький Ю.Л., Чернецька О.В. та інш. Львів, «Галицька видавнича спілка». 2015. С. 41-50.

48. *Десятник В.О.* Критика методу визначень Аристотеля та сучасна юридична наука. Часопис Київського університету права. 2014. № 2. С. 27-31.

49. *Десятник В.О.* Критичне правознавство: монографія. – Львів: «Галич-прес». - 2017. – 224 с.

50. *Десятник В.О.* Критично-правове мислення. Часопис Київського університету права. 2014. № 3. С. 17-22.

51. *Десятник В.О.* Критично-правове мислення: ілюзія індукції. Часопис Київського університету права. 2014. № 4. С. 12-16.

52. *Десятник В.О.* Критично-правове мислення: межі наукового пізнання. Часопис Київського університету права. 2015. № 1. С. 19-23.

53. *Десятник В.О.* Критично-правове мислення: природа наукового знання. Часопис Київського університету права. 2015. № 2. С. 11-15.

54. *Десятник В.О.* Критично-правове мислення: об'єктивність науки. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 19-24.

55. *Десятник В.О.* Критично-правове мислення: прогрес науки // Часопис Київського університету права. – 2015. - № 4. – С. 19-24.
56. *Десятник В.О.* Критично-правове мислення: теорії науки. Часопис Київського університету права. 2016. № 1. С. 36-41.
57. *Десятник В.О.* Методологічний есенціалізм та юридичне мислення. Часопис Київського університету права. 2014. № 1. С. 24-28.
58. *Десятник В.О.* Методологія давньогрецьких філософів та сучасна філософія права. Часопис Київського університету права. 2013. № 4. С. 25-31.
59. *Десятник В.О.* Проблема діалектичної логіки. Юридична наука. 2016. № 3. С. 7-15.
60. *Десятник В.О.* Проблема емпіричного базису наукових теорій. Юридична наука. 2016. № 7. С. 4-12.
61. *Десятник В.О.* Проблема єдності наукового методу. Юридична наука. 2016. № 9. С. 4-12.
62. *Десятник В.О.* Проблема істинності наукових теорій. Інноваційний розвиток: освіта та наука ХХІ століття [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 червня 2018 року у м. Київ: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» / відп. за випуск Голденблат М.А. // ГО «Європейська наукова платформа». – Обухів: Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. – Т.2. – с. 8-15.
63. *Десятник В.О.* Проблема марксистської діалектичної логіки. Юридична наука. 2016. № 4. С. 7-15.
64. *Десятник В.О.* Проблеми мети та завдань науки. Наука та освіта: ключові питання сучасності [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 18 травня 2018 року у м. Чернігів: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ», відп. за випуск Голденблат М.А. ГО «Європейська наукова платформа». – Обухів: Друкарня «Друкарник» (ФОП Гуляєва В.М.), 2018. – Т.3. – с.101-105.

65. *Десятник В.О.* Проблема методології науки. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2017. - № 11. С. 12-20.

66. *Десятник В.О.* Проблема методу правознавої науки. Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права». Київ, 11 листопада 2017 р. С. 89-93.

67. *Десятник В.О.* Проблема наукових визначень та значення термінів. Інноваційний розвиток: освіта та наука XXI століття [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 червня 2018 року у м. Київ: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» / відп. за випуск Голденблат М.А. // ГО «Європейська наукова платформа». – Обухів: Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. – Т.2. – с. 16-23.

68. *Десятник В.О.* Проблема наукового методу. Юридична наука. - Київ: Лазурит Поліграф, 2017, N 6. С. 4-12.

69. *Десятник В.О.* Проблема наукового методу (схематична ілюстрація) / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2018, N 4. С. 4-11.

70. *Десятник В.О.* Проблема наукової об'єктивності. Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького: Зб. наук. Праць. Київський ун-т права НАН України. [редкол.: Шемшученко Ю. С., Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В. та інш.]. Львів, «Галицька видавнича спілка». 2016. С. 115-122.

71. *Десятник В.О.* Проблема науковості теорій. Юридична наука. 2016. № 5. С. 4-12.

72. *Десятник В.О.* Проблема обґрунтування наукового пізнання. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук. 2016. № 8. С. 7-15.

73. *Десятник В.О.* Проблема підкріплення наукових теорій. Юридична наука. 2016. № 8. С. 4-12.
74. *Десятник В.О.* Проблема помилковості наукового знання. Сучасні виклики та актуальні проблеми права інтелектуальної власності в Україні та Європі: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2015, Вип. 5. С.29-39.
75. *Десятник В.О.* Проблема правдоподібності наукових теорій / В.О. Десятник // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2018. - № 15. С. 18-26.
76. *Десятник В.О.* Проблема розмежування науки та ненауки. Наукові читання, присвячені пам'яті В.М.Корецького: зб. наук. праць. - К.: Видавництво Ліра-К, 2015. С. 106-112.
77. *Десятник В.О.* Проблеми діалектичного мислення. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук. 2016. № 7. С. 45-54.
78. *Десятник В.О.* Проблема методу правознавої науки. Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права». Київ, 11 листопада 2017 р. С. 89-93.
79. *Добронравов И.С.* Поппер Карл Раймунд. Философская энциклопедия. Т. 4. М. Советская энциклопедия, 1967. С. 319-320.
80. *Дубов Г.О.* Передумови становлення методології права в українській юридичній науці. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vuzlib.com.ua/articles/book/23413-Peredumovi_stanovlennja_metodo/1.html
81. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. Составители *Д.Г.Лахуши, В.Н. Садовский, В.К. Финн.* Перевод с английского *Д. Г. Лахути.* Общая редакция и вступительная статья *В.Н. Садовского.* Послесловие *В.К. Финна.* М. Эдиториал УРСС. 2000.

82. *Эйнштейн А.* Геометрия и опит. *Эйнштейн А.* Собрание научных трудов. Т. 2. М. Наука. 1966. С. 83-94.
83. *Эйнштейн А.* Письмо К. Попперу. Эйнштейновский сборник. 1975-1976. М. 1978. С. 283-285.
84. *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001015/st000.shtml](http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001015/st000.shtml)
85. *Кант И.* Критика чистого разума. Соч. в шести томах. Т. 3. М. Мысль. 1964. 799 с.
86. *Кант И.* Трактаты и письма. М. Наука. 1980. 709 с.
87. *Кельзен Г.* Чисте правознавство. Г. Кельзен. Пер. з нім. О. Мокропольського. Київ. Юніверс, 2004. 496 с.
88. *Кельман М. С.* Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку, автореф. дис. д-ра юрид. наук. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень». М.С. Кельман. Київ. 2013. 35 с.
89. *Кельман М.С.* Методологічна ситуація у сучасному правознавстві та тенденція розвитку його методології. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 5. С. 4-8.
90. *Корнфорт М.* Открытая философия и открытое общество (Ответ д-ру Карлу Попперу на его опровержение марксизма). М. Прогресс. 1972. 531 с.
91. *Козловський А.А.* Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз) [Текст]. Автореф. дис... д-ра юрид. наук. 12.00.12. Козловський Антон Антонович. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К. 2000. 40 с.
92. *Козловський А.А.* Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз) [Текст]. Дис... д-ра юрид. наук. 12.00.12. Козловський Антон Антонович. Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці. 2000. 464 арк.

93. *Козловський А.А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права. Чернівці. Рута. 1999. 295 с.
94. *Козюбра М.* Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. Право України. 2014. № 1. С. 22-32.
95. *Козюбра М.* Співвідношення філософії і загальної теорії права: історія і сучасність. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 1. С. 107-115.
96. *Костицький М.В.* Деякі аспекти філософських і методологічних проблем наук процесуального права. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2013. № 7. С. 12-18.
97. *Костицький М.В.* Деякі питання методології юридичної науки. Науковий вісник НАВС. 2013. № 1. С. 3-11.
98. *Костицький М.В.* Генезис діалектичного взаємозв'язку права (правності) та закону (законності). Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 2. С. 9-28.
99. *Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н.В.* Діалектика права як загальне вчення про право. Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 2. С. 208-213. Рец. на кн.: Ющик О. Діалектика права. Загальне вчення про право. О. Ющик. К. Ред. журн. "Право України". Ін Юре. 2013. Ч.1. 456 с. Ч.2. 768 с.
100. *Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н.В.* Об'єктивність права як реальність Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 2. С. 218-227.
101. *Костицький М.В.* Логіка як методологія наукового пізнання (зокрема в правознавстві). Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 1. С. 3-13.

102. *Костицький М.В.* Нормативізм як методологія юриспруденції. Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 1. С. 18-30.
103. *Костицький М.В.* Позитивізм як методологія юриспруденції. Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 2. С. 16–35.
104. *Костицький М.В.* Про діалектику як методологію юридичної науки // Філософські та методологічні проблеми права. 2012. № 1. С. 3-17.
105. *Костицький М.В.* Ренесанс натурфілософії або всезагальні (космічні) закони як джерело права. Доп. на акад. читаннях в КРЦ АПрН України. Вип. 15. К. 2010. 23 с.
106. *Костицький М.В.* Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції. Філософські та методологічні проблеми права. 2013. № 1-2. С. 3-10.
107. *Костенко О.* Соціальний натуралізм — методологічна основа прогресивної юриспруденції. Право України. 2014. № 1. С. 126-135.
108. *Кравець В.М.* Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів. Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Національна академія внутрішніх справ України МВС України. К. 2003. 16 с.
109. Критический рационализм: философия и политика. (Анализ концепций и тенденций). Редкол. Б.Н.Бессонов и др. М. Мысль. 1981. 309 с.
110. *Кузина Е.Б.* Антииндуктивизм в эпистемологии Карла Поппера. Философские науки. 1978. № 3. С. 80-90.
111. *Кузина Е.Б.* Критический анализ эпистемологических концепций постпозитивизма. Учебное пособие. М.: Изд-во МГУ. 1988. 148 с.
112. *Кун Т.* Замечания на статью И.Лакатоса. Структура и развитие науки. Из Бостонских исследований по философии науки. М. Прогресс. 1978. С. 270-283.
113. *Кун Т.* Структура научных революций. 2-е изд. М. Прогресс. 1977. 300 с.

114. *Кушакова-Костицька Н.В.* Методологічні проблеми сучасних правових досліджень: об'єктивна необхідність чи суб'єктивна формальність? Філософські та методологічні проблеми права. 2013. № 1-2. С. 23-31.
115. *Лакатос И.* Доказательства и опровержения. Пер. с англ. И. Н. Веселовского. М. Наука. 1967. 152 с.
116. *Лакатос И.* История науки и ее рациональные реконструкции. Структура и развитие науки. М. Прогресс. 1978. С. 203-269.
117. *Лакатос И.* Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. М. Медиум, 1995. 236 с.
118. *Лейбниц Г.В.* Монадология. *Лейбниц Г. В.* Собр. соч. - Т. 1. М. Мысль. 1982. С. 413-429.
119. *Лекторский В. А.* Рациональность, критицизм и принципы либерализма (взаимосвязь социальной философии и эпистемологии Поппера). Эпистемология классическая и неклассическая. М. Эдиториал УРСС. 2001. С. 62-74.
120. *Лісовий В.С.* Карл Раймунд Поппер та його твір «Злиденність історизму». Поппер Карл. Злиденність історизму. Пер. з англ. К. «Абрис» 1994. С. 3-20.
121. *Майданик Р.* Наука цивільного права України: поняття, предмет, методологія. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. Нац. Ун-ту імені Тараса Шевченка. За ред. проф. І.Безклубого. К. Грамота. 2009. Чис. IV. С. 100-111.
122. *Майор В.* Критический анализ философско-социологических взглядов Г.Альберта: Дис. ... канд. филос. наук. М. 1982. 167 с.
123. *Майор В.* Ханс Альберт — философ, социолог, экономист. Философско-культурологический журнал "Z". 2000. № 3. С. 71-81.
124. *Максимов С.* Класична і некласична моделі осмислення правової реальності. Право України. 2014. № 1. С. 61-62.

125. *Максимов С.І.* Правова реальність як предмет філософського осмислення. Автореф. дис... д-ра юрид. наук. 12.00.12 . С.І. Максимов. Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. Х. 2002. 40 с.

126. *Максимов С.І.* Основні типи праворозуміння: правовий позитивізм і природно-правове мислення. *Максимов С.І.* Методологія філософії права. Філософія права. Підручник. За ред. О.Г.Данильяна. Харків. Право. 2009. С. 26-33.

127. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. С. И. Максимов. Х. Право. 2002. 328 с.

128. *Маркс К.* Капитал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Kapital1/kapital1-00.html#c0.1>

129. *Метлов В. И.* Критический анализ эволюционного подхода в теории познания К. Поппера. Вопросы философии. 1979. № 2. С. 75-85.

130. *Миллер Д.* Послесловие к русскому изданию «Объективного знания». *Поппер К.* Объективное знание. Эволюционный подход. Пер. с англ. Д.Г.Лахути. Отв. ред. В.Н.Садовский. М. Эдиториал УРСС. 2002. С. 348-352.

131. *Нарский И.С.* Марксистский ответ Карлу Попперу. Корнфорт М. Открытая философия и открытое общество. М. Прогресс. 1972. С. 5-25.

132. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 3-є вид. перероб. і доп. За ред. О.В.Дзери (кер. авт. кол.), Н.С.Кузнецової, В.В.Луця. К. Юрінком Інтер. 2008. Т. II. 1088 с.

133. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння. Монографія. [Шемшученко Ю.С., Оніщенко Н.М., Зайчук О.В. та ін.]. За заг. ред.. Н.М.Оніщенко. К. Вид-во «Юридична думка». 2013. 480 с.

134. *Нерсесянц В.С.* Философия права. М. Норма-Инфра. 1997. 652 с.

135. *Никитин С.М.* Критика марксистами ФРГ философии критического рационализма. Автореферат дис. канд. филос. наук. М. 1985. 24 с.

136. *Никифоров А.Л.* От формальной логики к теории науки. (Критический анализ буржуазной методологии науки). М.: Наука. 1983. 177 с.
137. *Норман Г.Э.* Карл Поппер о ключевых проблемах науки XX века. Вопросы философии. 2003. № 5. С. 96 - 102.
138. *Оборотов Ю.М.* Аспекти розгортання методології юриспруденції. Право України. 2014. № 1. С. 33-39.
139. *Ойзерман Т.И.* Критика - «критического рационализма». М. Знание. 1988. 64 с.
140. *Овчинников Н.Ф.* Карл Поппер — наш современник, философ XX века. Вопросы философии, 1992. № 8. С. 40-48.
141. *Овчинников Н.Ф.* Карл Поппер и Джордж Сорос: встреча философии и экономики. Науковедение. 2001. № 1. С. 81-109.
142. *Овчинников Н.Ф.* Об интеллектуальной биографии Поппера. Вопросы философии, 1995. № 12. С. 35-38.
143. *Павлов В.* Методологічні підстави антропологічної концепції права. Право України. 2014. № 1. С. 166-181.
144. Памяти Карла Поппера. Статьи В. И. Садовского, В. А. Лекторского, Э. Эзера, Н. С. Юлиной и Г. В. Сориной. Вопросы философии. 1995. № 10. С. 14-66.
145. *Панин А. В.* Диалектический материализм и постпозитивизм. (Критический анализ некоторых современных буржуазных концепций науки). М. Изд-во МГУ. 1981. 240 с.
146. *Панов М.* Проблемы методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. Право України. 2014. № 1. С. 50-60.
147. *Паскаль Б.* Мысли. М. "REFL-book". 1994. 528 с.
148. *Паскаль Б.* О геометрическом уме и об искусстве убеждать. *Стрельцова Г.Я.* Паскаль и европейская культура. М. Республика. 1994. С. 434-459.

149. *Петрова Л.В.* Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс). Автореф. дис.. д-ра юрид. наук. 12.00.12. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х. 1998. 35 с.

150. *Петрова Л.В.* Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х. Право. 1998. 416 с.

151. *Платон.* Собрание сочинений. В 4-х тт. Т. 1. М. Мысль. 1990. 860 с.

152. *Платон.* Собрание сочинений. В 4-х тт. Т. 3. М. Мысль. 1994. 654 с.

153. *Покровский И.А.* Основные проблемы гражданского права. М. Статут. 1998. 353 с.

154. *Попович М.В.* П.В. Копнин: страницы философской биографии. Вопросы философии. 1997. № 3. С.145-152.

155. *Поппер К.Р.* Аристотелевские корни гегельянства. *Поппер К.Р.* Открытое общество и его враги. Том 2. Перевод с англ. под общ. ред. В.Н.Садовского. М. 1992. С. 8-62.

156. *Поппер К.Р.* Бадья и прожектор: две теории познания. *Поппер К.Р.* Объективное знание. Эволюционный подход. Пер. с англ. Д.Г.Лахути. Отв. ред. В.Н.Садовский. М. Эдиториал УРСС. 2002. С. 320-336.

157. *Поппер К.Р.* Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. Перекл. з англ. О.Буценка. К. Основи. 1994. 444 с.

158. *Поппер К.Р.* Відкрите суспільство та його вороги. Том 2. Перекл. з англ. О.Буценка. К. Основи. 1994. 494 с.

159. *Поппер К.Р.* Злиденність історизму. Пер. з англ. К. «Абрис». 1994. 192 с.

160. *Поппер К.Р.* Иммануил Кант — философ Просвещения. (Памятная речь к 150-летию со дня смерти философа). Пер. И. З. Шишкова. Все люди — философы. М. Едиториал УРСС. 2003. С. 44-52.
161. *Поппер К.Р.* Историческое объяснение. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 330-339.
162. *Поппер К.Р.* Как я понимаю философию. Пер. И. З. Шишкова. Все люди — философы. М. Едиториал УРСС. 2003. С. 9-22.
163. *Поппер К.Р.* Критерий эмпирического характера теоретических систем. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. М. Прогресс. 1983. С. 236-239.
164. *Поппер К. Р.* Логика и рост научного знания. Избранные работы. М. Прогресс. 1983. 606 с.
165. *Поппер К.Р.* Логика научного исследования. Пер. с англ. Под общ. ред. В. Н. Садовского. М. Республика, 2005. 447 с. (Мыслители XX века).
166. *Поппер К.Р.* Логика социальных наук. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. Составители *Д.Г.Лахути, В.Н.Садовский и В.К.Финн.* Перевод с английского *Д.Г.Лахути.* М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 298-314.
167. *Поппер К. Р.* Миф концептуального каркаса. Поппер К. Р. Логика и рост научного знания. М. Прогресс, 1983. С. 558-593.
168. *Поппер К.Р.* Научная объективность и субъективная уверенность. *Поппер К.* Логика научного исследования. Пер. с англ. Под общ. ред. В. Н. Садовского. М. Республика. 2005. С. 41- 45.
169. *Поппер К.Р.* Некоторые замечания о проблемах и о росте знания. *Поппер К.Р.* Объективное знание. Эволюционный подход. Пер. с англ. *Д.Г.Лахути.* Отв. ред. *В.Н.Садовский.* М. Эдиториал УРСС. 2002. С. 249-255.
170. *Поппер К.Р.* Нищета историцизма. М. Прогресс. 1993. 187 с.

171. *Поппер К.Р.* Об источниках знания и невежества. *Поппер К.Р.* Предположения и опровержения: Рост научного знания. Пер. с англ. К. Р. Поппер. М. ООО «Издательство АСТ». ЗАО НПП «Ермак». 2004. С. 15-58.

172. *Поппер К.Р.* Объективное знание. Эволюционный подход. Пер. с англ. Д.Г.Лахути. Отв. ред. В.Н.Садовский. М. Эдиториал УРСС. 2002. 384 с.

173. *Поппер К.Р.* Ответ профессору Г.Сколимовскому. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. Составители *Д.Г.Лахути, В.Н.Садовский и В.К.Финн.* Перевод с английского *Д.Г.Лахути.* М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 282-289.

174. *Поппер К. Р.* Открытое общество и его враги. В 2-х тт. Т. 1. Чары Платона. М. Феникс. 1992. 442 с.

175. *Поппер К. Р.* Открытое общество и его враги. В 2-х тт. Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. М. Феникс. 1992. 528 с.

176. *Поппер К.Р.* Предположения и опровержения: Рост научного знания. Пер. с англ. К. Р. Поппер. М. ООО «Издательство АСТ». ЗАО НПП «Ермак». 2004. 638 с.

177. *Поппер К.Р.* Призыв Бернайса к более широкому пониманию рациональности. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 163-175.

178. *Поппер К. Р.* Проблема «эмпирического базиса». *Поппер К.Р.* Логика научного исследования. Пер. с англ. Под общ. ред. В. Н. Садовского. М. Республика. 2005. С. 85-103.

179. *Поппер К.Р.* Разум или революция? Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. Составители *Д.Г.Лахути, В.Н.Садовский и В.К.Финн.* Перевод с английского *Д.Г.Лахути.* М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 314-329.

180. *Поппер К.Р.* Социология знания. *Карл Поппер.* Открытое общество и его враги. Том 2. Перевод с англ. под общ. ред. В.Н.Садовского. М. 1992. С. 245-258.

181. *Поппер К. Р.* Факты, нормы и истина: дальнейшая критика релятивизма. Поппер К. Р. Логика и рост научного знания. М. Прогресс. 1983. С. 379-413.

182. *Поппер К.Р.* Фримен и Сколимовский о пирсовских предвосхищениях Поппера. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 282-288.

183. *Поппер К.Р.* Что такое диалектика? *Поппер К.Р.* Предположения и опровержения: Рост научного знания: Пер. с англ. К. Р. Поппер. М. ООО «Издательство АСТ». ЗАО НПП «Ермак». 2004. С. 515-553.

184. *Поппер К.Р.* Учение о погрешимости и рост знания. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. М. Прогресс. 1983. С. 387-388.

185. *Пружинин Б. И.* Рациональность и историческое единство научного знания. (Гносеологический аспект). М. Наука. 1986. 150 с.

186. *Рабінович П.М.* Виявлення соціальної сутності правових і державних явищ — головне завдання юридичної науки. *Юридична наука.* 2011. № 1. С. 7-13.

187. *Рабінович П., Максимов С.* Висновки та рекомендації з актуальної теми. *Право України.* 2011. № 8. С. 230-232.

188. *Рабінович П.М.* Методологія вітчизняного загальнотеоретичного правознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України.* 2014. № 1. С. 11-20.

189. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 10-е, доповнене. Львів. Край. 2008. 224 с.

190. *Рабінович П.М.* Праворозуміння «природне» та «легістське»: неминучість співіснування. *Право України.* 2009. № 3. С. 65-70.

191. *Рабінович С.П.* Взаємозв'язки природного та позитивного права: методологічні засади дослідження. Проблеми філософії права. 2008-2009. Том VI-VII. С. 64-72.
192. *Радбрух Г.* Філософія права. Пер. з нім. Київ. Тандем. 2006. 316 с.
193. *Рассел Бертран.* Історія західної філософії. Пер. з англ. Ю.Лісняка, П.Таращука. К. Основи. 1995. 759 с.
194. *Рассел Бетран.* Философский словарь разума, материи и морали. Пер. с англ. К. Port-Royal. 1996. 368 с.
195. Рациональность как предмет философского исследования. М. 1995. 225 с.
196. *Решер Н.* Пирс, Поппер и методологический поворот. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 210-221.
197. *Ромовська З.В.* Проблеми загальної теорії права у проекті Цивільного кодексу України. Українське право. 1997. № 3. С. 65-69.
198. *Рузавин Г.И.* Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. Вопросы философии. 2001. № 4. С. 150-153.
199. *Савиньи Ф.К.фон.* Система современного римского права: В 8 т. Т. II. Пер. с нем. Г.Жигулина. Под ред. О.Кутателадзе, В.Зубаря. М. Статут. Одесса. Центр исследования права им. Савиньи. 2012. 510 с.
200. *Садовский В.Н.* Дискуссия по проблеме правдоподобности научных теорий. Научные теории: структура и развитие. М. ИНИОН. 1978. С. 114-141.
201. *Садовский В.Н.* Логико-методологический анализ правдоподобности научных теорий. Вопросы философии. 1979. № 9. С. 97-110.

202. *Садовский В.Н.* Логико-методологическая концепция Карла Поппера (Вступительная статья). *Поппер К.* Логика и рост научного знания. Избранные работы. Переводы с английского. Составление, общая редакция и вступительная статья В.Н.Садовского. М. Прогресс. 1983. С. 5-32.
203. *Садовский В.Н.* «Логика научного исследования» К. Поппера. Новая философская энциклопедия. Т. 2. М. Мысль. 2001. С. 420.
204. *Садовский В.Н.* Карл Поппер, гегелевская диалектика и формальная логика. Вопросы философии. 1995. № 1. С. 138-147.
205. *Садовский В.Н.* Карл Поппер и Россия. М. Эдиториал УРСС. 2002. 280 с.
206. *Садовский В.Н.* О Карле Поппере и судьбе его учения в России. Вопросы философии. 1995. № 10. С. 14-26.
207. *Садовский В.Н.* Эволюционная эпистемология Карла Поппера на рубеже XX и XXI столетий. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 3-51.
208. *Садовский В.Н.* Поппер Карл Раймунд. Новая философская энциклопедия. Т.3. М. Мысль. 2001. С. 288-289.
209. *Садовский В.Н., Юлина Н.С.* Поппер Карл Раймунд. Философский энциклопедический словарь. 2-е издание. М. Советская энциклопедия. 1989. С.495.
210. *Саїдов А.* Методологічні проблеми антропології права. Право України. 2014. № 1. С. 156-165.
211. *Сатохіна Н.* Герменевтичні смисли правової реальності. Право України. 2014. № 1. С. 136-147.
212. *Сенетий Д.П.* Критичний раціоналізм Карла Поппера: пізнання шляхом проб і помилок, припущень і спростувань. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Випуск 40. 2010. С. 71-84.

213. *Сирих В.* Методологія інтегративного праворозуміння. Право України. 2014. № 1. С. 113-119.
214. *Сколимовский Г.* Карл Поппер и объективность научного знания. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 242-249.
215. *Сливка С.С.* Філософія права: методологічне осмислення. Право України. 2011. № 8. С. 61-70.
216. *Смирнов В.А.* К.Поппер прав: диалектическая логика невозможна. Вопросы философии. 1995. № 1. С. 148-151.
217. *Сокулер З.А.* Проблема обоснования знания (Гносеологические концепции Л.Витгенштейна и К.Поппера). М. Наука. 1988. 177 с.
218. Спор о диалектике. Статьи К. Поппера, В. Н. Садовского, В. А. Смирнова и В. С. Швырева. Вопросы философии. 1995. № 1. С. 118-158.
219. *Стовба О.* Динамічне праворозуміння: онтологія і методологія. Право України. 2014. № 1. С. 120-125.
220. *Стрельцова Г. Я.* Паскаль и европейская культура. М. Республика. 1994. 495 с.
221. Структура и развитие науки. (Из бостонских исследований по философии науки). Сборник переводов. М. Прогресс. 1978. 487 с.
222. *Тарасенко В.Г.* Постулаты права. М. Городец. 2009. 158 с.
223. *Титов В.Д.* О специфике определений в юриспруденции. Проблемы філософії права. 2005. Том III. № 1–2. С. 45-51.
224. *Токарев В.* Від суб'єкта права до правового суб'єкта. Право України. 2014. № 1. С. 182-186.
225. *Ткачев П. Н.* Кладези мудрости российских философов. М. Правда. 1990. 640 с.
226. *Фейерабенд П.* Избранные труды по методологии науки. М. Прогресс. 1986. 542 с.

227. *Фейерабенд П.* Наука в свободном обществе. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. М. Прогресс, 1986. С. 467-523.
228. *Фейерабенд П.* Против методологического принуждения. (Очерк анархистской теории познания). Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. М. Прогресс. 1986. С. 125-466.
229. *Фейерабенд П.* Утешение для специалиста. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. М. Прогресс. 1986. С. 109-124.
230. Философия науки: от логического позитивизма к эпистемологическому анархизму. Введение в философию. Учеб. пособие для вузов. Авт. колл. Фролов И.Т. и др. 3-е изд., перераб. и доп. М. Республика. 2003. С. 240-254.
231. Філософія права. Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. О.Г.Данильян, О.П.Дзьобань, С.І.Максимов та ін. Харків. Право. 2009. 208 с.
232. *Фримен Ю., Сколимовский Г.* Поиск объективности у Пирса и Поппера. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук. Карл Поппер и его критики. М. Эдиториал УРСС. 2000. С. 222-279.
233. *Хабарова Т.М.* Концепция К.Поппера как переломный пункт в развитии позитивизма. Современная идеалистическая гносеология. М. Мысль. 1968. С. 296-324.
234. *Харитонов Є., Харитонова О.* Деякі питання методології дослідження цивільних правовідносин. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. За ред. проф. І.Безклубого. К. Грамота. 2009. Чис. IV. С. 112-120.
235. *Харт Г. Л. А.* Понятие права. Пер. с англ., под общ. ред. Е.В. Афонасина и С.В. Моисеева. СПб. Изд-во С.-Петербур. ун-та. 2007. 302 с.
236. *Хьюбнер К.* Критика научного разума. М. 1994. 326 с.
237. Цивільний кодекс України. Постатейний коментар у двох частинах. Частина 1. Керівники авторського колективу та відповідальні

редактори проф. Довгерт А.С., проф. Кузнецова Н.С. К. Юстиніан. 2005. 680 с.

238. *Циппеліус Р.* Методологія права. Пер. з нім. К. Реферат. 2004. 173 с.

239. *Циппеліус Р.* Філософія права. Підручник. Пер. з нім. К. Тандем. 2000. 300 с.

240. *Честнов І.* Посткласична методологія права. Право України. 2014. № 1. С. 78-85.

241. *Шафіров В.* Людиноцентристський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві. Право України. 2014. № 1. С. 148-155.

242. *Швырев В. С.* Как нам относиться к диалектике? Вопросы философии. 1995. № 1. С. 152-158.

243. *Шевчук Р.М.* Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти. Філософські та методологічні проблеми права. 2012. № 2. С. 25-31.

244. *Шевчук Р.М.* Метафізичний органон правознавства. Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 2. С. 29-41.

245. *Шевчук Р.М.* Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 1. С. 31-45.

246. *Шевчук Р.М.* Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 11. С. 216-219.

247. *Шишков І.З.* В поисках новой рациональности: Философия критического разума. Изд. 2-е. М. Едиториал УРСС. 2010. 400 с.

248. *Шишков І.З.* И.Кант и критицистская традиция. Все люди — философы. М. Едиториал УРСС. 2003. С. 23-44.

249. *Шишков І.З.* Карл Поппер и позитивистская традиция. Все люди — философы. М. Едиториал УРСС. 2003. С. 5-9.

250. *Шишков И.З.* Критицизм как бытие культуры и образ жизни. *Философия — культура — медицина: история и теория.* (Сборник лекций и статей). М., 1999. С. 92-102.
251. *Шишков И.З.* Проблемы научной рациональности в западногерманском «критическом рационализме». Дис. .. канд. филос. наук. М. 1987. 218 с.
252. *Шишков И.З.* Теоретические основания философии критического рационализма. РГМУ. 1998. 296 с.
253. *Шпенглер О.* Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т.2. Всемирно-исторические перспективы. Пер. с нем. С. Э. Борич. Науч. ред. О. Н. Шпарага. Худ. обл. М. В. Драко. Мн. ООО «Попурри». 1999. 606 с.
254. *Юм Д.* Исследование о человеческом разумении. М. Прогресс. 1995. 240 с.
255. *Юм Д.* Трактат о человеческой природе. Юм Д. Сочинения в 2 т. М. 1966. Т. 1. С. 189 -240.
256. *Ющик А. И.* Диалектика права. К. Ред. журн. «Право Украины». Ін Юре. 2013. Кн. 1 Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. I. 2013. 456 с.
257. *Ющик А. И.* Диалектика права. К. Ред. журн. «Право Украины». Ін Юре. 2013. Кн. 1 Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. 2013. 768 с.
258. *Ющик О. І.* До проблеми розвитку методології права. *Право України.* 2014. № 1. С. 40-49.
259. *Ющик О.* Про необхідність пізнання сутності та визначення поняття права. *Право України.* 2010. № 4. С. 106-114.
260. *Albert H.* Critical Rationalism: The Problem of Method in Social Sciences and Law. *Ratio.* Vol. 1. № 1. 1988. P. 1-19.

261. *Albert H.* Traktat über kritische Vernunft. (5 verbreitete und erarbeitete Aufl). Tübingen: Mohr. 1991. 284 s.

262. *Popper K.R.* A Realist View of Logic, Physics, and History [Electronic resource]. - Access mode: <http://www.univpgri-alembang.ac.id/perpus-fkip/Perpustakaan/Filsafat/Epistemologi/Karl%20Popper/6374113-Karl-Popper-Objective-Knowledge.pdf>.

263. *Popper K.R.* Conjectures and Refutations [Electronic resource]. - Access mode: <http://www.rosenfels.org/Popper.pdf>.

264. *Popper K. R.* Conjectural Knowledge: My Solution of the Problem of Induction. Popper K. R. Objective Knowledge. An Evolutionary Approach. Ch. 1. Oxford: Oxford University Press. 1979. P. 1-31.

265. Popper Karl Raimund // Encyclopaedia Britannica. Vol. 34.

266. *Popper K. R.* How I See Philosophy. The Owl of Minerva. Philosophers and Philosophy. Ed. by Bontempo C. T. and Odell S. J. McGraw-Hill, N. Y, 1975. P. 41-55.

267. *Popper K.R.* Objective Knowledge. An Evolutionary Approach. Oxford: Clarendon Press, 1972. Reprinted with corrections 1973, 1974, 1975. Ninth impression 1995.

268. *Popper K. R.* On Clouds and Clocks: An Approach to the Problem of Rationality and the Freedom of Man. Washington University Press, St. Louis, Missouri, 1966.

269. *Popper K.R.* Philosophy of Science: A Personal Report // British Philosophy in Mid-Century: A Cambridge Symposium / Ed. by Mace C A. London, George Allen and Unwin, 1957. P. 155-191.

270. *Popper K.R.* The Logic of Scientific Discovery [Electronic resource]. — Access mode: <http://strangebeautiful.com/other-texts/popper-logic-scientific-discovery.pdf>.

271. *Popper K.R.* The logic of the social sciences - [Electronic resource]. - Accessmode:autodidactproject.org/other/positivismusstreit/popper_logic_Social_sci.pdf.

272. *Popper K.R.* The open Society and its enemies. Vol. 1. The Spell of Plato. — London, 1945. – 268 p.

273. *Popper K.R.* The open Society and its enemies. Vol. 2. The High Tide of prophecy: Hegel, Marx and the Aftermath. London, 1945. 352 p.

274. *Popper K. R.* The Poverty of Historicism. London: Routledge and Kegan Paul; Boston: The Beacon Press, Mass., 1957. Third edition, 1961.

275. *Popper K. R.* Two Faces of Common Sense: An Argument for Commonsense Realism and Against the Commonsense Theory of Knowledge. Popper K. R. Objective Knowledge. An Evolutionary Approach. Ch. 2. Oxford: Oxford University Press, 1979. P. 32-105.

ДОДАТКИ

Список публікацій здобувача за темою дисертації.

*Наукові праці, в яких опубліковані
основні наукові результати дисертації.*

Монографія

Десятник В.О. Критичне правознавство: монографія. / Десятник В.О. – Львів: «Галич-прес». - 2017. – 224 с.

Козловський А.А. Концепція критичного правознавства в реаліях сьогодення. Рецензія на монографію Десятника В.О. «Критичне правознавство» / Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 2 (14). С. 271-281.

Статті в наукових фахових виданнях

1. Десятник В.О. Методологія давньогрецьких філософів та сучасна філософія права / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2013, N 4. С.25-30.

2. Десятник В.О. Методологічний есенціалізм та юридичне мислення / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2014, N 1. С.24-28.
3. Десятник В.О. Критика методу визначень Аристотеля та сучасна юридична наука / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2014, N 2. С.27-31.
4. Десятник В.О. Критично-правове мислення / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2014, N 3. С.17-21.
5. Десятник В.О. Критично-правове мислення: ілюзія індукції / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2014, N 4. С.12-16.
6. Десятник В.О. Критично-правове мислення: межі наукового пізнання / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2015, N 1. С.19-23.
7. Десятник В.О. Критично-правове мислення: природа наукового знання / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2015, N 2. С.11-15.
8. Десятник В.О. Критично-правове мислення: об'єктивність науки / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2015, N 3. С.19-23.
9. Десятник В.О. Критично-правове мислення: прогрес науки / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права, 2015, N 4. С.19-24.
10. Десятник В.О. Критично-правове мислення: теорії науки / В.О. Десятник // Часопис Київського університету права. 2016, N 1. С.36-41.
11. Десятник В.О. Проблема діалектичної логіки / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 3. С.7-14.
12. Десятник В.О. Проблема марксистської діалектичної логіки / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 4. С.7-14.
13. Десятник В.О. Проблема науковості теорій / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 5. С.4-11.
14. Десятник В.О. Проблема емпіричного базису наукових теорій / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 7. С.4-11.

15. Десятник В.О. Проблема підкріплення наукових теорій /В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 8. С.4-11.
16. Десятник В.О. Проблема єдності наукового методу /В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2016, N 9. С.4-11.
17. Десятник В.О. Проблема наукового методу / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2017, N 6. С. 4-12.
18. Десятник В.О. Проблема наукового методу (схематична ілюстрація) / В.О. Десятник // Юридична наука. Київ: Лазурит Поліграф, 2018, N 4. С. 4-11.
19. Десятник В.О. Проблеми діалектичного мислення / В.О. Десятник // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2016. - № 7. - С. 45-53.
20. Десятник В.О. Проблема обґрунтування наукового пізнання / В.О. Десятник // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2016. - № 8. - С. 7-14.
21. Десятник В.О. Проблема методології науки / В.О. Десятник // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2017. - № 11. С. 12-20.
22. Десятник В.О. Проблема правдоподібності наукових теорій / В.О. Десятник // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. - 2018. - № 15. С. 18-26.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

1. Десятник В.О. Європейська юридична наука: критичний розум як універсальна методологія. Європейська юридична освіта та наука: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2015. С.41-49.
2. Десятник В.О. Вітчизняна правова система: критична перевірка науковості теорій. Сучасні проблеми правової системи України: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2015, Вип. 7. С.14-18.

3. Десятник В.О. Проблеми розмежування науки та ненауки. Наукові читання, присвячені пам'яті В.М.Корецького: зб. наук. праць. - К.: Видавництво Ліра-К, 2015. С. 106-112.

4. Десятник В.О. Проблема помилковості наукового знання. Сучасні виклики та актуальні проблеми права інтелектуальної власності в Україні та Європі: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2015, Вип. 5. С.29-39.

5. Десятник В.О. Проблема наукової об'єктивності. Наукові читання, присвячені пам'яті В.М.Корецького: зб. наук. праць. - Львів, «Галицька видавнича спілка», 2016. С. 115-122.

6. Десятник В.О. Проблеми мети та завдань науки. Наука та освіта: ключові питання сучасності [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 18 травня 2018 року у м. Чернігів: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ», відп. за випуск Голденблат М.А. ГО «Європейська наукова платформа». – Обухів: Друкарня «Друкарник» (ФОП Гуляєва В.М.), 2018. – Т.3. – с.101-105.

7. Десятник В.О. Проблема істинності наукових теорій. Інноваційний розвиток: освіта та наука XXI століття [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 червня 2018 року у м. Київ: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» / відп. за випуск Голденблат М.А. // ГО «Європейська наукова платформа». – Обухів: Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. – Т.2. – с. 8-15.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

1. Десятник В.О. Вітчизняна правова система: проблема діалектики. Сучасні проблеми правової системи України: зб. наук. праць. - Львів: Галицька вид. спілка, 2016. С. 20-22.

2. Десятник В.О. Проблема методу правознавої науки. Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Філософські,

методологічні та психологічні проблеми права». Київ, 11 листопада 2017 р. С. 89-93.

3. Десятник В.О. Проблема наукових визначень та значення термінів. Інноваційний розвиток: освіта та наука XXI століття [текст]: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19 червня 2018 року у м. Київ: зб. наук. праць «ΛΟΓΟΣ» / відп. за випуск Голденблат М.А. // ГО «Європейська наукова платформа». – Обухів: Друкарня ФОП Гуляєва В.М., 2018. – Т.2. – с. 16-23.

Апробація результатів дисертації.

Основні результати дисертації оприлюднені автором у 9-ох доповідях на науково-практичних конференціях, зокрема, міжнародних:

VIII Наукові читання, присвячені пам'яті В.М.Корецького (м. Київ, 23 лютого 2015 р.);

IX Міжнародна науково-практична конференція «Європейська юридична освіта та наука» (м.Ужгород, 13-14 листопада 2015 р.);

VII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Київ, 26 листопада 2015 р.);

Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні виклики та актуальні проблеми права інтелектуальної власності в Україні та Європі» (м. Київ, 13 грудня 2015 р.);

IX Наукові читання, присвячені пам'яті В.М.Корецького (м.Київ, 25 лютого 2016 р.);

VIII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Київ, 24 листопада 2016 р.);

VII Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 11 листопада 2017 р.);

Міжнародна науково-практична конференція «Наука та освіта: ключові питання сучасності» (м. Чернігів, 18 травня 2018 р.);

Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток: освіта та наука XXI століття» (м. Київ, 19 червня 2018 р.).